

JERZY MACLEOD-MACHLEJD

REWOLUCJA FRANCUSKA W ŚWIETLE STATYSTYKI

ROZPRAWA DOKTORSKA PRZYJĘTA PRZEZ RADĘ
WYDZIAŁU PRAWA I NAUK POLITYCZNYCH
UNIwersytetu warszawskiego

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE DU POINT DE VUE STATISTIQUE

THÈSE DE DOCTORAT PASSÉE
À LA FACULTÉ DE DROIT ET DES SCIENCES POLITIQUES
DE L'UNIVERSITÉ DE VARSOVIE

WARSZAWA 1934

SKŁAD GŁÓWNY — GEBETHNER I WOLFF

Szanownemu Panu
Profesorowi Stefanowi Bramowskiemu
od autora

~~5302~~

Warszawa 11/XI 1934r.

**REWOLUCJA FRANCUSKA
W ŚWIETLE STATYSTYKI**

GEORGES MACLEOD-MACHLEJD

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE
DU POINT DE VUE STATISTIQUE

THÈSE DE DOCTORAT PASSÉE
À LA FACULTÉ DE DROIT ET DES SCIENCES POLITIQUES
DE L'UNIVERSITÉ DE VARSOVIE

RÉSUMÉ EN LANGUE FRANÇAISE PAGE 221

VARSOVIE 1934

LIBRAIRIE GEBETHNER & WOLFF — VARSOVIE — PARIS

JERZY MACLEOD-MACHLEJD

REWOLUCJA FRANCUSKA W ŚWIETLE STATYSTYKI

7651

ROZPRAWA DOKTORSKA, PRZYJĘTA PRZEZ RADĘ
WYDZIAŁU PRAWA I NAUK POLITYCZNYCH
UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

Tam 397.

SEMINARIUM SOCJOLOGICZNE
Uniwersytetu Warszawskiego

WARSZAWA 1934

SKŁAD GŁÓWNY — GEBETHNER I WOLFF
WARSZAWA — PARYŻ

<http://rcin.org.pl/ifis>





7651

ODBITO W ZAKŁ. GRAF.
E. i Dr. K. KOZIAŃSKICH
W W A R S Z A W I E
500 EGZEMPLARZY NA
PAPIERZE BEZDRZEWNYM
NUMEROWANYCH 1 — 500.

~~124~~

H-123430

PRZEDMOWA.

Oddając do druku pracę, która mi zajęła przeszło dziesięć lat czasu, pozwalam sobie na tem miejscu złożyć podziękowanie Panu Profesorowi Stefanowi Szulcowi, pod którego kierunkiem cały czas pracowałem i któremu zawdzięczam wiele światłych rad i cennych wskazówek.

Panom Profesorom Ludwikowi Krzywickiemu i Marcelemu Handelsmanowi wyrażam głęboką wdzięczność za wskazówki, jakich zechcieli mi udzielić przy ostatecznem wykończeniu pracy.

Panu M. Huber, Dyrektorowi Centralnego Urzędu Statystycznego Francji, najuprzejmiej dziękuję za przesłanie mi z Paryża cennych danych, dotyczących zaludnienia miast francuskich.

Wreszcie składam wyrazy głębokiej wdzięczności Panu Paul Berthier za łaskawą współpracę przy redagowaniu streszczenia w języku francuskim

autor

Warszawa w marcu 1934 r.

S P I S T R E Ś C I

	Str.
Przedmowa	5
Wstęp :	9
C z ę ś ć p i e r w s z a.	
Rozdział I. Granice Francji przed Rewolucją	11
„ II. Ludność Francji w 1789 — 1799 r.	15
„ III. Skład wyznaniowy ludności	31
„ IV. Duchowieństwo	35
„ V. Szlachta	41
„ VI. Stan trzeci	47
„ VII. Ludność miejska	48
„ VIII. Ostateczna klasyfikacja ludności	60
„ IX. Statystyka Wandei	64
C z ę ś ć d r u g a :	
Rozdział X. Ustalenie listy Wybitnych Rewolucjonistów	69
„ XI. Lista 356 Wybitnych Rewolucjonistów	75
„ XII. Przekonania polityczne Wybitnych Rewolucjonistów	80
„ XIII. Wybitni Rewolucjoniści w zgromadzeniach parlamentarnych	86
„ XIV. Wybitni Rewolucjoniści pod względem narodowościowym	102
„ XV. Wybitni Rewolucjoniści pod względem wyznaniowym	105
„ XVI. Wybitni Rewolucjoniści urodzeni w miastach i urodzeni na wsi	111
„ XVII. Wybitni Rewolucjoniści urodzeni w poszczególnych departamentach	118
„ XVIII. Wybitni Rewolucjoniści pod względem pochodzenia	140
„ XIX. Wybitni Rewolucjoniści pod względem zawodu	151
„ XX. Wiek Wybitnych Rewolucjonistów	158
„ XXI. Przyczyny śmierci Wybitnych Rewolucjonistów	162
„ XXII. Jak długo żyli Wybitni Rewolucjoniści	168
„ XXIII. Stałość przekonań Wybitnych Rewolucjonistów	203
„ XXIV. Wybitni Generałowie Rewolucji Francuskiej	210
Spis źródeł	217
Streszczenie w języku francuskim	221

WSTĘP.

Statystyka, w ciągu swego bezzmala trzywiekowego istnienia, rozwijała się i rozwija dotąd z zawrotną wprost szybkością. Z nauki, która miała początkowo na celu li-tylko opis polityczny państw (stąd, jak wiadomo, pochodzi jej nazwa; status — państwo), a potem opisującej ludność i traktującej jej ruch i zmiany, stała się nauką, a jednocześnie metodą naukową, która zaczęła opanowywać coraz większą liczbę innych nauk, stając się ich nieodłącznym pomocnikiem i doradcą.

Tak poważne nauki, jak biologia, antropologia, meteorologia, socjologia, lub geografia gospodarcza, pozbawione liczb i badań statystycznych, przestałyby wogóle istnieć, jako nauki.

W drugiej połowie zeszłego stulecia Lombroso zastosował metody statystyczne do kryminalistyki¹⁾.

W niniejszej pracy przeprowadziłem próbę stosowania metod statystycznych do doniosłych zjawisk historycznych.

Czy wogóle próba taka ma rację bytu i czy jest celowa, osądzi sam czytelnik na zasadzie rezultatów, niniejszej pracy.

Jak głosi tytuł, tematem jest Rewolucja Francuska. Czemu nie Reformacja, Rewolucja Angielska (1649—1660 r.), faszyzm lub bolszewizm?

Rewolucję Francuską wybrałem z czterech następujących względów:

1-o W Rewolucji Francuskiej brała udział stosunkowo dość znaczna ilość osób wybitnych.

2-o Rewolucja Francuska trwała stosunkowo dość krótko.

¹⁾ Alfredo Niceforo w „La Misura della vita“ (Torino 1919) stosuje metody statystyczne do chemii, kosmografji, sztuki rzeźbiarskiej, malarstwa, a nawet do literatury pięknej. Długość zdania w utworach Balzac'a; strofy w odach Horacego; metafory barw w sonetach Beaudelaire'a; wreszcie przenośnie, charakteryzujące urodę kobiecą, u Homera i Hezjoda — wszystkie te zagadnienia, tak odległe od nauk ścisłych, zostały przedstawione za pomocą tablic statystycznych.

3-o Epoka, fakty i ludzie zostali stosunkowo dobrze zbadani historycznie.

4-o Rewolucja Francuska w historii ludzkości odegrała rolę wyjątkowo doniosłą, zasługuje przeto na szczególne zainteresowanie.

Pierwszem zadaniem niniejszej pracy będzie ustalenie ludności Francji przed Rewolucją z uwzględnieniem jej składu stanowego, wyznaniowego i klasowo-społecznego oraz przedstawienie zmian, jakim uległa w czasie Rewolucji zarówno cała ludność, jak i poszczególne jej części składowe; miasta i wsie, stany i klasy i t. d.

Ponieważ jednak Rewolucja Francuska była dziełem nie całej ludności Francji, lecz pewnej grupy przywódców, którzy zdołali przekonać i pociągnąć za sobą większą część ludności tego kraju, przeto nie poprzestałem na badaniu ludności całej Francji, lecz przeprowadziłem specjalne badania dodatkowe nad twórcami Rewolucji — będzie to część druga niniejszej pracy.

W tym celu przedewszystkiem sporządziłem listę Wybitnych Rewolucjonistów; uczyniłem to w myśl zasad, wyłożonych w rozdziale X; poczem zebrałem szereg danych, każdego rewolucjonisty dotyczących, a do niniejszych badań koniecznych.

W ten sposób skompletowałem biografje 356-u Wybitnych Rewolucjonistów wraz z danymi statystycznymi.

Wyobraźmy sobie, że nowoczesny komisarz spisowy obchodziowych 356-u Wybitnych Rewolucjonistów, każdemu z nich zadaje szereg pytań i notuje odpowiedzi na specjalnych arkuszach. Arkusze te przesyła następnie do urzędu statystycznego, gdzie zostają sprawdzane i uzupełniane. Wreszcie rezultaty sumaryczne zostają opublikowane i naukowo analizowane. Taką publikacją jest druga część niniejszej pracy.

Rezultaty badań nad 356 Wybitnymi Rewolucjonistami będziemy mogli łatwo zrozumieć i ocenić, gdyż zawsze będziemy mogli porównać je z wynikami, dotyczącymi ludności całej Francji, a podanymi w pierwszej części niniejszej pracy.

I tak naprzykład fakt, sam przez się nic nie mówiący, że wśród 229 wybitnych członków Konwencji ludzie pochodzenia szlacheckiego stanowili 13,5%, nabierze zgola innego znaczenia, gdy z części pierwszej niniejszej pracy dowiemy się, że szlachta we Francji stanowiła 0,63%.

To też przy badaniu statystycznym Wybitnych Rewolucjonistów stale będziemy przeprowadzali porównania z ludnością całej Francji, omówionej w części pierwszej.

CZEŚĆ PIERWSZA.

Rozdział I.

GRANICE FRANCJI PRZED REWOLUCJĄ.

Epoką najdokładniej przez historyków zbadaną i opisaną jest z pewnością okres Rewolucji Francuskiej. Kilka, a może kilkanaście tysięcy dzieł, pisanych przez autorów, pochodzących z różnych narodów i reprezentujących wszelkie przekonania polityczne, starało się i stara przedstawić rzeczywiste przyczyny, przebieg i cele tej tytanicznej walki świata nowego ze światem starym, przesiąkniętym feodalizmem. Mamy już cały szereg historyj, opisujących całokształt Rewolucji, obok nich spotykamy dzieła, dotyczące poszczególnych jej okresów, inne prace opisują specjalnie działalność zgromadzeń parlamentarnych, niektóre z nich wreszcie ograniczają się do historji jednego stronnictwa.

Nadto ostatniemi czasy powstała bogata i obszerna literatura, opisująca dzieje już nie całego kraju w epoce Rewolucji, lecz poszczególnych prowincyj, departamentów, a nawet pojedynczych miast i to nieraz zupełnie drobnych.

Do nader obszernej literatury, opisującej przebieg Rewolucji, należy nadto doliczyć ogromną ilość dzieł biograficznych. Kilku set wybitnych Rewolucjonistów posiada już własne życiorysy.

Wśród tej istnej powodzi dzieł i źródeł, z których najpoważniejsze podaje nam w wielkim wyborze E. Lavisse i A. Rambaud¹⁾, nie spotkałem ani jednego, któreby ujmowało w ramy liczb statystycznych ludność Francji i jej skład w przededniu Rewolucji i któreby zapomocą liczb statystycznych scharakteryzowało wpływ Rewolucji na demografię Francji.

Owszem, wszyscy prawie autorzy często wspominają o ludności kraju, lub poszczególnych miast, o liczbie szlachty lub ilości

¹⁾ Histoire Générale du IV-e siècle à nos jours; publiée sous la direction de Ernest Lavisse et Alfred Rambaud — tome VIII — La Révolution Française 1789—1799. — Paris 1925.

ofiar walk wandejskich, lecz traktują te sprawy pobieżnie, a dane liczbowe powtarzają za innymi autorami, którzy liczby te często ustalali „na oko“ i nieraz popełniali błędy.

W pierwszej części niniejszej pracy postaram się lukę tę uzupełnić i scharakteryzować ludność Francji i jej skład w epoce Rewolucji.

Zanim zaczniemy zastanawiać się nad ludnością Francji w epoce Rewolucji, musimy sprecyzować granice ówczesnej Francji. Królestwo Francuskie w 1789 r. nie miało ściśle ustalonych granic, a według Armand Brette, który poświęcił specjalną pracę podziałom terytorjalnym Francji przedrewolucyjnej, ustalenie granic tego kraju w znaczeniu nowoczesnym byłoby absolutną niemożliwością.

Niektóre obszary na pograniczu Belgji i Palatynatu były sporne, a przynależność państwowa takiego kraju, jak Nawarra, nie była ściśle ustalona. W 1789 r. deputowani, wybrani przez Nawarrę w liczbie czterech, orzekli, że ich ojczyzna jest samodzielnym królestwem i państwem niepodległym, połączonym li-tylko unją personalną z Francją; o ile Zgromadzenie Narodowe, oświadczyli oni, uchwali dla Francji dobrą konstytucję, to może wyrzekną się swej niepodległości, lecz jako przedstawiciele odrębnego państwa nie będą zasiadać razem z posłami Zgromadzenia Narodowego. W rezultacie nie brali zupełnie udziału w obradach Zgromadzenia.

Co do przynależności państwowej Korsyki (przyłączonej 1768 r.), istniały tak poważne wątpliwości, że Konstytuanta była zmuszona dla usunięcia ich uchwalić 30 listopada 1789 r. dekret, głoszący, że Korsyka jest integralną częścią Państwa Francuskiego.

W pracy niniejszej postanowiłem badać Francję w jej granicach z roku 1789. Poważne jednak trudności nasuwały enklawy obcych terytorjów, w granicach ówczesnego Królestwa Francuskiego.

Ze względu na to, że kraiki te, jeszcze przed Rewolucją żyły się zupełnie ze swem otoczeniem, a niezawisłość ich była nieco iluzoryczna, w pracy niniejszej włączyłem je do terytorjum badanego. Za włączeniem enklaw przemawiał również wzgląd praktyczny; wyłączenie ludności tych terytorjów ze spisów lat późniejszych byłoby niepodobieństwem. Zresztą wszystkie te kraiki zostały włączone do Francji w czasie Rewolucji i stanowią po dzień nieprzerwanie integralną część Republiki.

Enklawami temi były następujące terytorja:

État d'Avignon i Comtat Venaissin (główne miasto Carpentras) należało do papieża. Według raportu deputowanego Menou w Zgromadzeniu Prawodawczem w dniu 13 września 1791 r. na 98 gmin zaludnionych przez 152.919 mieszkańców — 52 gminy (liczące 66,1% ludności tego kraju) wypowiedziały się za przyłączeniem do Francji; 19 gmin (liczących 20,1% ludności) głosowało przeciw i 27 gmin (liczących 13,8% ludności) nie powzięło żadnej decyzji.

W konsekwencji Zgromadzenie uchwaliło przyłączenie tego kraiku.

Comté de Montbéliard — (niem. Möpeltgard) położone na pograniczu Szwajcarii, Alzacji i Franche Comté — część składowa Cesarstwa Niemieckiego, posiadłość ks. Württemberg. Ludność 26.000 m., języka francuskiego i wyznania ewangelicko-augsburskiego. Kraik ten został na życzenie ludności wcielony do Francji dekretem Konwencji z dnia 11 lutego 1794 r.

Miasto Mulhouse należało od kilkuset lat do Związku Helweckiego. 1 marca 1798 r. zostało przyłączone do Francji, stosownie do jednomyślnego życzenia ludności. Miasto Mulhouse, wraz z okręgiem, mogło liczyć do 10.000 m.

Nadto istniały jeszcze następujące kraiki, otoczone przez terytorja francuskie, lecz do Francji nienależące: Terre de Bidache (w Pirenejach), Seigneurie de Mandeuire i Seigneurie de Montjoie (wśród gór Jurajskich); Comté de Saar-Verden i Principauté de Salm (położone w Wogezach) oraz Comté de Sault (w Delfinacie).

Niektóre z tych enklaw są b. drobne, np. „Republique de Mandeuire“ liczyła zaledwie 1525 hektarów (samo m. Warszawa zajmuje 12.100 ha)¹⁾.

Ludność Avignon i Comtat Venaissin, Comté de Montbéliard i Mulhouse ustalić można z dużem prawdopodobieństwem na 188.919 mieszkańców. Ludność innych drobnych terytorjów nie da się obliczyć — zresztą, poza Saar-Verden i Salm, są to kraiki mikroskopijnie małe.

Przypuszczam, że liczba 230.000 mieszkańców obszarów, tworzących enklawy na terytorjum francuskim 1789 r., będzie najbliższą rzeczywistości.

¹⁾ Taką niezlikwidowaną po dziś dzień republiką jest Andorra, licząca 5.000 mieszkańców (w Pirenejach).

Włączając, jak powiedziałem wyżej, enklawy te do Francji w granicach z 1789 r., otrzymujemy terytorjum, którem w przyszłości będę się posługiwał. Dla orientacji zaznaczam, że terytorjum to równa się obszarowi Francji z lat 1815—1860, inaczej mówiąc, obszarowi Francji dzisiejszej mniej Sabaudja (dep. Savoie i dep. Haute Savoie) i mniej hrabstwo Nicei (arr. Nice i arr. Puget Théniers departamentu Alpes Maritimes) ¹⁾.

¹⁾ Dla porządku zaznaczyć należy, że omawiane terytorjum obejmuje nadto 5 miasteczek, które do Francji obecnie nie należą, lecz należały 1789 r. Są to: Landau i Sarrelouis (na pograniczu Alzacji i Lotaryngji) i Philippeville, Mariembourg i Bouillon (na pograniczu Belgji). Mogły one wówczas liczyć razem około 20.000 mieszkańców.

R o z d z i a ł I I .

LUDNOŚĆ FRANCJI W 1789—1801 R.

We Francji w XVIII wieku rząd informował się o liczbie ludności w parafjach na podstawie dostarczanych przez proboszczów danych o przystępujących do Komunii Św. Do liczb tych dodawano liczbę dzieci oraz osób chorych. Oczywiście statystyki, przeprowadzane w ten sposób, dalekie były od jakiegokolwiek dokładności. O spisach ludności za czasów ancien régime'u nie było mowy; jeszcze w 1789 r. pisał chevalier de Pommelles: „qu'il n'existe et n'a jamais existé aucun denombrement général du royaume“. Tem niemniej zagadnienie ludności Francji tak wielkie budziło zainteresowanie w epoce rozlicznych projektowanych reform, że kilku najwybitniejszych polityków i uczonych pokusiło się na własną rękę szacować ludność Francji w epoce przedrewolucyjnej.

Sam chevalier de Pommelles dochodzi do liczby 25.065.883 w 1789 r. Bonvalet Desbrosses szacuje ludność Francji na 27.957.157 w 1789 r. Lavoisier podaje szczegółową tablicę ludności Francji, podzielonej według płci i kategorii wieku; ogólną sumę ludności ocenia na 25.000.000 w 1791 r. Condorcet i Le Chapelier w r. 1791 podają 25.500.000. Montesquieu w 1791 r. liczy 26.300.000. Dokumenty z „Archives Nationales“, według Levasseura, liczbę ludności Francji ustalają na 23.052.375.

Na 11 lat przed wybuchem Rewolucji Moheau w swem znakomitem dziełku p. t. „Recherches et considerations sur la Population de France“, będącym bodaj pierwszą statystyką Francji, szacuje ludność tego kraju na 23.500.000 do 24.000.000 mieszk.

Powyzsze liczby różnią się między sobą i nie mogą budzić zaufania. Przedewszystkiem nie przytoczono źródeł, na których zostały oparte, powtórę ograniczają się tylko do jednej globalnej liczby, ustalającej ludność całej Francji, pomijają natomiast zaludnienie poszczególnych prowincji, względnie departamentów.

Daleko więcej budzi zaufania szacunek, dokonany 1785 r.

przez Neckera. Oparł się na liczbach urodzeń, nadesłanych przez intendentów poszczególnych gubernatorstw (généralités). Przyczem, na zasadzie uprzednio ustalonych danych, mnożono liczbę urodzeń przez 26, by otrzymać ogólną sumę ludności. Znaczyłoby to, że roczna stopa urodzeń wynosiła $38,46\%$. W ten sposób doszedł Necker do liczby 24.800.000. Sam jednak był przekonany, że ludność Francji w przededniu Rewolucji wynosiła 26.000.000.

W czasie prac Zgromadzenia Narodowego sprawa zaludnienia Francji stała się szczególnie paląca przy tworzeniu i delimitacji departamentów, jak również przy repartycji mandatów poselskich między poszczególne departamenty.

Zgromadzenie Narodowe 28 czerwca 1790 r. postanowiło przeprowadzić spis ludności, mającej prawa wyborcze (population active, t. j. tych wszystkich mężczyzn, którzy płacili podatek w wysokości równowartości 3 dni pracy), a 7 lipca tegoż roku uchwalono powszechny spis całej ludności. Rezultaty tego spisu podaje deputowany Pinteville Cernon, jeden z twórców nowego podziału Francji na departamenty. Prawdopodobnie jednak tylko ludność, mającą prawa wyborcze („citoyens actifs“) policzono dokładnie (ogólna suma 4.298.409 citoyens actifs). Natomiast jeśli chodzi o ogólną sumę ludności, to została ona przeważnie otrzymana w drodze szacunku: mnożono liczbę citoyens actifs przez 6 do 7.

Inne oszacowanie w tymże czasie dokonane przez Comité de Revision podaje Arthur Young w swych „Voyages en France“ i Leonce de Lavergne.

Obliczenie jest dokonane dla poszczególnych departamentów i zamyka się ogólną sumą 26.363.074 mieszkańców.

Te obliczenia nie mogły jednak zadowolić Konwencji Narodowej, gdzie chciano wiedzieć dokładnie, jaką liczbą ludności rozporządza Rzeczpospolita Francuska. Dekretami z dnia 11 i 20 sierpnia 1793 r. nakazano przeprowadzić powszechny spis ludności oraz spis wszystkich mężczyzn pełnoletnich (od roku obowiązywało we Francji powszechne prawo głosowania — wyjątek stanowiła służba domowa) na terytorjum całego państwa. Spis ten znany jest, jako „Le recensement de l'an II“ (rok II Rzeczypospolitej 1793/94). Spis ten przeprowadzony był, jak nas o tem informuje Paul Meuriot (Le recensement de l'an II), bardzo starannie i szczegółowo. Był to niewątpliwie pierwszy we Francji spis ludnościowy w nowoczesnym tego słowa znaczeniu. Jedyłą jego wadą

było, że wobec zawieruchy wojennej nie został dokonany równocześnie, lecz przeprowadzenie tego spisu przeciągnęło się aż do 1795 r.

Nadmienić należy, że rezultaty tego spisu do ostatnich czasów były zupełnie nieznanne, nawet autor, tej miary co Levasseur, pomija je milczeniem.

Wreszcie po zakończeniu Rewolucji, już w czasie Konsulatu, przeprowadzono spis ludności z 1801 r. Spis ten również w pewnej tylko mierze był spisem (miejscami ludność szacowano). Wszakże ze względu na to, że został przeprowadzony w czasie ostatecznego zreorganizowania administracji francuskiej i w czasie względnie spokojnym — przeto spis ten należy wyżej postawić, niż obliczenia dokonywane w latach poprzednich.

Dla przeprowadzenia dokładniejszej analizy spisu ludności przedstawiam poniżej ludność Francji według departamentów:

Departamenty ¹⁾	Comité de Revision Arth. Young Leonce de Lavergne 1790 r.	Spis z 1790/91 Pinteville Cernon	Spis dokonany przez Konwencję 1793/94	Spis z r. 1801	Wzrost lub spadek ludności w okresie między 1793/94 r. i 1801 r. wyrażony w % ²⁾
Ain	293.866	289.200	309.000	317.000	+ 2,6
Aisne	392.053	408.000	408.500	425.900	+ 4,3
Allier	246.080	225.000	266.000	248.800	— 6,5
Alpes, Basses	218.669	169.000	144.400	134.000	— 7,2
Alpes, Hautes	181.333	120.500	116.500	112.500	— 3,4
Ardèche	210.133	250.300	272.200	266.600	— 2,1
Ardennes	175.360	248.000	233.500	259.900	+ 11,3
Ariège	170.666	198.000	192.800	196.400	+ 1,9
Aube	197.335	228.600	228.800	231.400	+ 1,1
Aude	251.520	239.600	228.900	225.200	— 1,6
Aveyron	296.635	341.000	332.200	326.300	— 1,8
Bouches du Rhône* ¹⁾	322.133	292.000	305.400	285.000	— 6,7
Calvados	435.200	369.200	484.800	451.800	— 6,8
Cantal	277.335	185.700	243.500	220.300	— 9,5
Charente	268.160	324.700	311.600	299.000	— 4,0
Charente Inférieure	368.426	438.000	422.200	399.100	— 5,5

¹⁾ Należy mieć na uwadze, że departamenty, oznaczone gwiazdką: Bouches du Rhône, Doubs, Drôme i Vaucluse wskutek zmian terytorjalnych nie nadają się do porównywania. Ludność innych departamentów podawana jest zawsze w tych samych granicach.

Departamenty	Comité de Revi- sion Arth. Young Leonce de Laver- gne 1790 r.	Spis z 1790/91 Pinte- ville Cernon	Spis dokona- ny przez Konwen- cję 1793/94	Spis z r. 1801	Wzrost lub spadek lud- ności w okresie między 1793/94 r. i 1801 r. wyrażony w ‰
Cher	276.266	207.500	219.500	217.700	— 08
Corrèze	254.442	269.700	254.500	243.700	— 42
Corse	132.226	230.500	okup. przez Ang.	163.900	—
Côte d'Or	427.333	347.000	342.400	340.500	— 06
Côtes du Nord	468.666	524.000	529.600	504.200	— 48
Creuse	267.093	238.400	233.100	218.000	— 65
Dordogne	405.333	483.500	439.000	409.500	— 67
Doubs *)	224.000	218.600	216.900	216.200	— 03
Drôme *)	224.000	246.700	232.600	235.300	+ 11
Eure	400.000	406.000	405.700	402.700	— 07
Eure et Loir	230.400	256.600	258.000	257.800	— 01
Finistère	480.000	451.000	442.000	439.000	— 07
Gard	225.600	313.400	309.800	300.100	— 31
Garonne, Haute	253.653	456.500	405.000	405.600	+ 01
Gers	268.800	304.100	288.500	270.600	— 62
Gironde	608.000	528.300	557.500	502.700	— 98
Hérault	264.433	294.300	273.400	275.400	+ 07
Ille et Vilaine	490.666	519.000	511.800	488.800	— 45
Indre	270.400	234.800	216.900	205.600	— 52
Indre et Loire	349.866	283.000	265.000	268.900	+ 15
Isère	303.613	324.700	430.000	435.900	+ 15
Jura	249.600	280.200	284.500	288.200	+ 13
Landes	246.200	240.300	249.100	224.300	— 99
Loir et Cher	259.200	200.300	205.700	209.900	— 20
Loire, Haute	213.333	216.300	264.400	229.800	—131
Loire Inférieure	507.733	431.300	446.100	369.300	—172
Loiret	269.866	285.800	291.000	286.100	— 17
Lot	268.000	379.400	387.000	377.200	— 25
Lot et Garonne	308.666	412.000	339.800	323.900	— 47
Lozère	195.626	146.000	132.500	126.500	— 45
Maine et Loire	294.666	456.500	442.500	375.500	—151
Manche	330.666	513.400	538.000	530.600	— 14
Marne	282.666	296.000	291.400	304.700	+ 46
Marne, Haute	213.393	223.000	222.000	226.700	+ 21
Mayenne	322.133	257.800	324.700	305.700	— 59
Meurthe	380.266	321.000	326.000	338.100	+ 37
Meuse	252.266	268.100	257.200	269.500	+ 48
Morbihan	490.666	415.000	415.200	401.200	— 34
Moselle	290.133	309.200	379.000	348.100	— 03

Departamenty	Comité de Revision Arth. Young Leonce de Lavergne 1790 r.	Spis z 1790,91 Pinte-ville Cernon	Spis dokonany przez Konwencję 1793/94	Spis z r. 1801	Wzrost lub spadek ludności w okresie między 1793/94 r. i 1801 r. wyrażony w $\frac{0}{100} \frac{0}{100}$
Nièvre	252.600	232.000	238.900	232.600	— 2,6
Nord	568.533	560.000	808.100	765.000	— 5,3
Oise	320.000	349.000	365.000	350.900	— 3,9
Orne	386.133	365.100	407.000	395.700	— 2,8
Pas de Calais	586.666	532.700	532.700	533.600	+ 0,2
Puy de Dôme	405.333	546.600	505.300	507.100	+ 0,4
Pyrénées, Basses	286.955	311.200	368.700	355.600	— 3,6
Pyrénées, Hautes	157.866	188.700	180.100	174.700	— 3,0
Pyrénées-Orientales	162.163	114.100	109.100	110.700	+ 1,5
Rhin, Bas	362.866	412.800	433.100	450.200	+ 11,7
Rhin, Haut	306.133	283.100	294.400	303.800	+ 3,2
Rhône et Loire	675.840	579.000	626.000	590.300	— 5,7
Saône, Haute	250.666	247.000	287.400	291.600	+ 1,5
Saône et Loire	402.131	442.600	440.800	452.700	+ 2,7
Sarthe	362.666	385.100	381.200	388.100	+ 1,8
Seine	725.333	949.500	738.500	631.600	— 14,5
Seine Inférieure	445.866	462.500	640.900	609.800	— 4,9
Seine et Marne	345.000	294.200	291.100	299.100	+ 2,7
Seine et Oise	320.000	426.600	437.500	421.500	— 3,7
Sevres, Deux	213.133	275.200	257.000	241.900	— 5,9
Somme	386.133	380.200	467.000	459.500	— 1,6
Tarn	223.400	254.300	271.500	270.900	— 0,2
Var	263.466	275.400	263.000	271.700	+ 3,3
Vaucluse *)	137.000	—	200.500	191.400	— 4,5
Vendée	226.133	305.400	291.400	268.400	— 7,9
Vienne	281.600	258.100	247.800	241.000	— 2,7
Vienne, Haute	181.333	267.000	259.600	245.100	— 5,6
Vosges	320.000	279.700	290.700	308.900	+ 6,3
Yonne	439.466	281.900	316.700	320.500	+ 1,2
Razem	26.499.187	27.375.000	28.018.600	27.420.500	

Suma podawana przez Arthura Younga wynosi właściwie 26.363.074. Różnica z sumą otrzymaną z dodawania pochodzi stąd, że pominięto ludność Awinjonu i Comtat Venaissin (137.000) ¹⁾.

¹⁾ Mimo to między podawaną zwykle sumą (26.363.074) a liczbą otrzymaną z dodawania ludności departamentów jest mała różnica (26 362.187).

Dla porównania ludności Francji przyjęć musimy zawsze Francję w tych samych granicach. Tu, jak wyżej wspomniano przyjęto granice z 1815 — 1860 r. Ludność tych obszarów wg. Younga wyniesie 26.499.187 plus 26.000 (Montbéliard) = 26.525.187 mieszkańców.

Suma, otrzymana na zasadzie obliczenia ludności z 1790/91 r. wynosi 27.375.000¹⁾. Do liczby tej należy dodać ludność Comtat Venaissin i Awinjonu (152.919 mieszk.) i ludność obszaru Montbéliard (26.000). Ostatecznie wypada 27.553.919 mieszkańców.

Sumę, otrzymaną na zasadzie spisu, przeprowadzonego przez Konwencję, należy powiększyć, dodając do niej ludność Korsyki, którą szacuję na 165.000.²⁾ Ostatecznie wypada: 28.183.600 mieszkańców.

Spis z roku 1801 daje sumę 27.420.500 mieszkańców.

Z tego wynika, że na obszarze Francji w granicach z 1789 r. z włączeniem obszarów, tworzących enklawę (granice te prawie zupełnie ściśle odpowiadają granicom z 1815 — 1860 r.) mieszkało ludności:

Arthur Young — 1790 r.	26.525.187 m.
Obliczenie dokonane 1790/91 r.	27.553.919 m.
Spis przeprowadzony przez Konwencję 1793/94 r.	28.183.600 m.
Spis powszechny z 1801 r.	27.420.500 m.

Postaram się poddać wyżej wyszczególnione liczby krytyce.

O b l i c z e n i e Arthura Younga budzi mało zaufania, zresztą bliższa analiza wykazuje ogromne różnice między tem obliczeniem, a spisami z 1793/94 r. i 1801 r.

	Young	1793/94	1801 r.
Alpes, Basses	218.669	144.400	134.000
Alpes, Hautes	181.333	116.500	112.500
Gard	225.600	309.800	300.100
Garonne, Haute	253.653	405.000	405.600
Lot	268.000	387.000	377.200

¹⁾ Źródło podaje sumę 27.400.000 — różnica pochodzi prawdopodobnie z chęci zaokrąglenia sumy.

²⁾ W czasie spisu Korsyka była zajęta przez Anglików i stronników Paoli'ego, a w 1801 r. liczyła 163.900 ludności.

Lozère	195.626	132.500	126.500
Nord	568.533	808.100	765.000
Seine et Oise	320.000	437.500	421.500
Yonne	439.466	316.700	320.500

Widzimy, że spisy 1793/94 r. i spis 1801 r. podają nam liczby dość zgodne. Konstatujemy tam obniżenie ludności (spowodowane wojnami Rewolucji) w granicach od 2^o/_o — 10^o/_o. Natomiast dane A. Younga rażąco odbiegają od rezultatów spisów późniejszych. Różnica wynosi po kilkadziesiąt procent. W niektórych departamentach liczbę ludności przesadzono — w innych podano zbyt niską.

Szczegółowa analiza liczb Younga i rezultatów obliczeń dla généralités pozwoliły mi dojść do genezy danych, opublikowanych przez angielskiego podróżnika. Okazuje się, że brano poprostu rezultaty obliczeń z 1785 r. (Necker) i do sumy ludności, jako ekwiwalent przyrostu naturalnego, dodawano 1/15. I tak np. généralité de Lyon, na zasadzie obliczenia z 1785 r., liczyła 633.600, — gdy dodamy do tej sumy 1/15, to dojdziemy do liczby 675.840 m. Otóż identycznie (co do 1) tę samą liczbę podaje Young w swych pracach dla dep. Rhône et Loire, który terytorjalnie pokrywał się z généralité de Lyon.

Trudniejsza była jednak sprawa, gdy granice généralités i departamentów się nie pokrywały, lub, gdy jedna généralité została podzielona między kilka departamentów. Przy repartycji ludności popelniono szereg błędów: naogół biorąc, przesadzano liczbę ludności departamentów rzadko zaludnionych (Basses Alpes, Hautes Alpes, Lozère), a niedoceniało departamentów o gęstym zaludnieniu. Niepewność źródła i dowolność metody sprawiły, że liczby te często bardzo się różnią od dość zgodnych liczb spisów lat późniejszych. Wobec powyższego liczby te musimy odrzucić, jako pozbawione wartości naukowej.

Nieco więcej zaufania wzbudza obliczenie, dokonane z woli Zgromadzenia Narodowego w roku 1790/91. Jak poprzednio zaznaczyłem, zliczono dokładnie tylko obywatele, posiadających czynne prawa polityczne, natomiast liczba ludności departamentów została przeważnie otrzymana przez mnożenie liczby czynnych obywateli przez 6 do 7. Liczby te odbiegają miejscami dość znacznie od rezultatów spisów z 1793/94 i 1801 r.

Dla przykładu podaję kilka departamentów:

	1790/91	1793/94	1801
Calvados	369.200	484.800	451.800
Corse	230.500	—	163.900
Isère	324.700	430.000	435.900
Mayenne	257.800	324.700	305.700
Nord	560.000	808.100	765.000
Seine Inférieure	462.500	640.900	609.800

Jak wiadomo, obywatelem politycznie czynnym był każdy Francuz, który ukończył 25 lat życia i opłacał rocznie podatek przynajmniej w wysokości równowartości 3 dni pracy (prostego robotnika). Kryterjum to było szerokie i tak szeroko stosowane, że nie tylko burżuazja, lecz całe włościanstwo i rzemiosło otrzymało prawa obywatelskie czynne. Od udziału w życiu politycznym odsunięto po wsiach bezrolnych, w miastach — robotników.

Liczono 4.300.000 „citoyens actifs“ (dokładnie 4.298.409), co stanowiło 15,7^{0/0} ogółu ludności.

W sierpniu 1792 r. Zgromadzenie Prawodawcze wprowadziło wybory powszechne (wyłączając jedynie służbę domową) i obniżyło wymagany wiek z 25 lat do 21. Po przeprowadzeniu tej reformy naliczono 6.479.156 wyborców¹⁾ a dodając prawdopodobną liczbę wyborców dla 3 departamentów, pominiętych w tem obliczeniu²⁾, dochodzimy do liczby 6.675.000. Na zasadzie tablicy wieku ludności Francji, sporządzonej przez Lavoisier 1791 r. możemy liczyć, że na 100 mężczyzn, liczących ponad 21 lat, wypada 89,56 mężczyzn, liczących ponad 25 lat.

Wobec tego dochodzimy do liczby:

5.978.310 obywateli mężczyzn, liczących wyżej 25 lat (stanowili 21^{1/2}^{0/0} ogółu) i 4.298.408 obywateli mężczyzn, liczących wyżej 25 lat i posiadających cenzus majątkowy (citoyens actifs).

To znaczy, że obywatele czynni stanowili 71,90^{0/0} ogółu obywateli, którzy mieliby prawo głosu przy głosowaniu powszechnem. Było to zatem, jeżeli tak można powiedzieć, prawie 3/4 powszechnego głosowania.

¹⁾ Dla porównania należy przytoczyć, że w 1815 r. w czasie Restauracji było uprawnionych do głosowania 72.199 obywateli, t. j. nieco wyżej, niż 1^{0/0} ogółu pełnoletnich Francuzów-mężczyzn.

²⁾ Dep. Corse, Loire Inférieure i Vendée.

Jak zaznaczyłem wyżej ogólną sumę ludności otrzymano przez pomnożenie liczby obywateli czynnych przez 6 do 7. W ten sposób przyjmowano 16,7^{0/0}, względnie 14,3^{0/0} obywateli politycznie czynnych w stosunku do ogółu ludności, przeciętnie 15,7^{0/0}. Ale należy mieć na uwadze fakt, że stosunek ten mógł być bardzo rozmaity dla różnych departamentów. W departamentach rolniczych, zaludnionych przez średnio-zamożnych włościan liczba obywateli politycznie czynnych dosięgała prawie liczby wszystkich dorosłych Francuzów (21,5^{0/0}).

Natomiast w departamentach uprzemysłowionych, posiadających liczny proletarijat robotniczy, lub w departamentach o przeważającej ludności bezrolnej liczba obywateli politycznie czynnych była znacznie niższa w stosunku do ogółu ludności. Dokładne obliczenia wykazały, że np. w departamencie Sekwany „citoyens actifs“ stanowili niżej 10^{0/0} ludności.

Jak z tego wynika, obywatele politycznie czynni stanowili w różnych departamentach od niżej 10^{0/0} do wyżej 20^{0/0}, zależnie od struktury socjalnej ludności departamentu, wobec czego obliczanie ludności ogólnej według ludności politycznie czynnej całkowicie chybia celu.

Ostatecznie dochodzimy do wniosku, że rezultaty obliczenia dokonanego 1790/91 r., jako oparte w znacznej mierze na liczbie obywateli czynnych, są pozbawione wartości naukowej, ponieważ odsetek „citoyens actifs“ w stosunku do ogółu ludności jest w poszczególnych departamentach zupełnie rozmaity, tam natomiast przyjęto prawie wszędzie ten sam. Natomiast dane liczby obywateli czynnych, zebrane względnie dokładnie, posiadają niewątpliwie swą wartość naukową. Zresztą nie stoją w żadnej sprzeczności z późniejszymi rezultatami spisów.

Spis dokonany z woli Konwencji 1793/94 r. i Spis z 1801 r. budzą całkowite zaufanie. Przedewszystkiem oba te spisy są ze sobą stosunkowo dość zgodne. Pierwszy z nich wykazuje 28.183.600 mieszkańców Francji w granicach z 1789 r. łącznie z enklawami, drugi — 27.420.500 mieszkańców w tychże granicach. Zmniejszenie ludności o 763.100, t. j. o 2,7^{0/0} w okresie tytanicznych zmagających Francji z całą niemal Europą wydaje się rzeczą zupełnie prawdopodobną. Jeśli chodzi o ludność poszczególnych departamentów, to ewolucję ich ludności ilustruje załączona mapka.

Ludność zmniejszyła się w 56 departamentach o 1.009 tys. mieszk.

Ludność powiększyła się w 28 departamentach o 245,9 tys. mieszk.

W całej Francji ludność zmniejszyła się o 763,1 tys. mieszk.

Dodając wszystkie te odchylenia, bez względu na znaki, otrzymujemy 1.254,9 mieszkańców, co stanowi 4,44⁰/₀ ludności.

W ciągu 7 lat 1793/94 — 1801 r. ludność

wzrosła	o	przeszło 5 ⁰ / ₀	w	3 departamentach
wzrosła	o	2,5 ⁰ / ₀ —5 ⁰ / ₀	w	9 departamentach
wzrosła	o	mniej niż 2,5 ⁰ / ₀	w	16 departamentach
spadła	o	mniej niż 2,5 ⁰ / ₀	w	15 departamentach
spadła	o	2,5 ⁰ / ₀ —5 ⁰ / ₀	w	19 departamentach
spadła	o	5 ⁰ / ₀ —10 ⁰ / ₀	w	18 departamentach
spadła	o	przeszło 10 ⁰ / ₀	w	4 departamentach

Naogół biorąc można skonstatować dość daleko idącą zgodność liczb z obu spisów. W 78 departamentach wahania nie przekraczają 10⁰/₀, zaledwie w 6 zaś są wyższe. W tem w 4 zmniejszenie i w 2 powiększenie.

Znaczniejsze wyludnienie (wyżej 10⁰/₀) wykazały następujące departamenty:

Loire Inférieure	—	17,2 ⁰ / ₀
Maine et Loire	—	15,1 ⁰ / ₀
Seine	—	14,5 ⁰ / ₀
Haute Loire	—	13,1 ⁰ / ₀

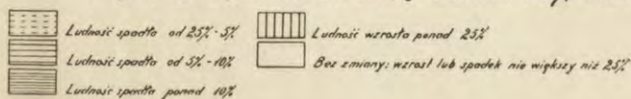
Departamenty Loire Inférieure i Maine et Loire były terenem najzaciętszych walk wandejskich (może nawet w większym stopniu, niż sam dep. Vendée) tak znaczne wyludnienie tych okolic jest więc zupełnie zrozumiałe.

Dep. Seine obejmował miasto Paryż wraz z szerokimi przedmieściami. Jak widać walki rewolucyjne wypłoszyły ze stolicy dość znaczną część ludności (arystokracja, duchowieństwo, rentjerzy), która szukała spokoju bądź na prowincji, bądź emigrowała zagranicę. Tu przeto spadek ludności da się łatwo wyjaśnić.

Dość znaczne zmniejszenie ludności departamentu Haute Loire jest trudniejsze do wytłumaczenia.



Przyrost lub ubytek ludności Francji w okresie 1793 $\frac{1}{4}$ - 1801 r.



Zmniejszenie ludności Francji występuje przede wszystkim na terenie obszaru walk wandejskich (Loire Inférieure, Maine et Loire, Vendée, Deux Sèvres), następnie depopulacji uległy głównie departamenty południowe, północne natomiast utrzymały naogół liczbę swej ludności.

Kontrast ten występuje bardzo silnie: departamenty o niższej wyżej 5% ludności znajdują się prawie wyłącznie w południowej Francji z wyjątkiem 6 dep. zachodnich, gdzie toczyła się wojna domowa i Paryża oraz dep. Nord i Calvados.

Ludność departamentów południowych ucierpiała z tej przyczyny bardziej wskutek rewolucji, ponieważ południe Francji, kraj winnic, posiada glebę przeważnie nienadającą się do uprawy zbóż. Panował tam w daleko większym stopniu niedostatek chleba, niż w departamentach północy. A jak wynika z zestawienia cen chleba w poszczególnych departamentach (podane przez Jaurès'a t. VI str. 78 i 79) koszty żywienia były 2 i więcej razy większe na południu, niż na północy.

Wyłączając departamenty niepodane w powyższym zestawieniu (Seine, Corse, Vaucluse) i te, które zostały znacznie wyludnione wskutek wojen cywilnych (Vendée, Deux Sèvres, Maine et Loire, Loire Inférieure i Mayenne) otrzymujemy:

60 departamentów, które uniknęły znaczniejszej depopulacji (wzrost ludności, lub wyludnienie nieprzewyższające 5%) — cena przeciętna 1 setier (ok. 120 kg.) 36,20 fr.

16 departamentów, które uległy znaczniejszej depopulacji (wyżej 5%) — przeciętna cena 1 setier — 39,44 fr.

Ostatecznie ustalić można dwie liczby zupełnie pewne:

1793/94 r. Francja liczyła 28.183.600 mieszkańców

1801 r. Francja liczyła 27.420.500 mieszkańców.

Ile ludności liczyła Francja 1789 r.? — Nowsi autorzy podają jej ludność dość zgodnie na 24 — 26.000.000. Częściej jednak 26.000.000 (Taine), lub nawet nieco ponad 26.000.000 (Levasseur), Boiteau nawet 26.500.000. Mimo to Lavissee - Sagnac liczy około 24 $\frac{1}{4}$ miliona¹⁾, a Gaxotte 25.000.000.

W każdym razie przeciętnie podawana liczba ludności Francji wynosiłaby 1789 r. 26.000.000.

Czy liczba ta odpowiada rzeczywistości stanowi rzeczy?

¹⁾ Liczy 24 miliony osób stanu trzeciego, doliczając zaś stany uprzywilejowane, dochodzimy do około 24 $\frac{1}{4}$ miliona.

Jest rzeczą pewną, że około 1/I 1794 r. Francja liczyła 28.183,6 tys. (Spis uskuteczniony był przeważnie na początku 1794 r.). Chodzi o ustalenie, ile ludności mogła Francja liczyć o 5 lat wcześniej. Między 1/I 1793 a 1/I 1794 r., niewątpliwie wskutek krwawej wojny zewnętrznej i wewnętrznej i ogólnego zubożenia i wyczerpania kraju, ludność Francji uległa zmniejszeniu.

Jeśli w latach 1794 — 1801 straciła Francja 763.100 mieszkańców, to, uwzględniając, że rok 1793 był najcięższym rokiem dla Francji w okresie Rewolucji, przypuszczam, że nie popełnię błędu, przyjmując stratę w ciągu tego roku na 250.000 mieszkańców. Wobec tego przyjmuję, że na 1/I 1793 r. ludność Francji wynosiłaby 28.430.000.

Okres 1/I 1789 — 1/I 1793 r. był dla ludności Francji dość pomyślny. Polityczna i ekonomiczna emancypacja stanu trzeciego wpłynęła niewątpliwie na podniesienie się ekonomiczne przedewszystkiem elementu włościańskiego. W związku z tem przypuszczać należy, że zawierano liczne małżeństwa i przyrost naturalny musiał być dość poważny. Lecz, jak wielki, tego z pewnością ustalić nie można — nie prowadzono bowiem wówczas odpowiednich statystyk.

Według Levasseura ludność Francji (liczona w granicach 1871 — 1918) wzrosła z

18.000.000 1715 r.
do 26.000.000 1789 r.

To znaczy przyrost roczny wyrażałby się w wysokości $4,98\%$.

Opracowana przez prof. Sundbärga statystyka ruchu ludności Francji wykazuje, że między 1801 a 1805 przeciętna roczna liczba urodzeń wynosiła 912.266, zgonów zaś liczono 829.387, wobec czego przewyżka urodzeń wynosiła zaledwie 82.879. W liczbach stosunkowych wyraża się to w sposób następujący: urodzenia — $33,06\%$, zgony — $30,05\%$, przewyżka urodzeń — $3,01\%$.

Uwzględniając przyrost rzeczywisty w latach 1715 — 1789 w wysokości $4,98\%$ rocznie i mając na uwadze, że przewyżka urodzeń w czasie Konsulatu była b. nieznaczna ($3,01\%$ rocznie), dochodzimy do wniosku, że ludność Francji w okresie 1789/93 wzrastała maksymalnie o 8% w stosunku rocznym — wzrost ten jest najwyższym możliwym — wobec czego liczba ludności otrzymana dla 1789 r. może być nieco za niska, w żadnym jednak razie nie będzie za wysoka.

Stosując wzór procentów składanych, otrzymujemy ludność Francji w przededniu Rewolucji w wysokości 27.550.000 (ściśle 27.538.147).

Tak więc, opierając się na spisie dokonany przez Konwencję, z całą pewnością twierdzić możemy, że ludność Francji przed Rewolucją wynosiła nie $24\frac{1}{4}$ do 26 milionów, jak powszechnie jest podawane, lecz minimum $27\frac{1}{2}$ miliona. Nawet odjawszy ludność Awinjonu, Comtat Venaissin, Montbéliard i innych enklaw, otrzymamy liczbę mieszkańców przewyższającą 27.300.000.

Uwzględniając, że w okresie 1800—1801 liczba ludności Francji prawdopodobnie wzrastała i rozkładając straty poniesione w okresie Rewolucji, zależnie od intensywności walk, prowadzonych na zewnątrz i stosunków, panujących wewnątrz kraju, możemy ułożyć tabelę rozwoju ludności Francji w latach 1789—1801. Oczywiście, że tu, jak i poprzednio, będziemy się stosowali zawsze do tych samych granic (granice z 1789 r. wraz z enklawami, lub granice z 1815—1860 r.), wobec czego liczby te dają się z łatwością porównywać.

początek	1789 r.	27.550 tys. m.	+ 220 tys. m.
„	1790 r.	27.770 tys. m.	+ 220 tys. m.
„	1791 r.	27.990 tys. m.	+ 220 tys. m.
„	1792 r.	28.210 tys. m.	+ 220 tys. m.
„	1793 r.	28.430 tys. m.	— 250 tys. m.
„	1794 r.	28.180 tys. m.	— 250 tys. m.
„	1795 r.	27.930 tys. m.	— 200 tys. m.
„	1796 r.	27.730 tys. m.	— 150 tys. m.
„	1797 r.	27.580 tys. m.	— 100 tys. m.
„	1798 r.	27.480 tys. m.	— 100 tys. m.
„	1799 r.	27.380 tys. m.	— 60 tys. m.
„	1800 r.	27.320 tys. m.	+ 100 tys. m.
„	1801 r.	27.420 tys. m.	

Należy mieć na uwadze, że z liczb, wyżej przytoczonych, tylko dwie (1794 r. i 1801 r.) mogą uchodzić za pewne, inne są tylko przypuszczalne i prawdopodobne.

Z liczb tych wynikałoby, że ludność Francji po Rewolucji (1801 r.) równałaby się ludności z przed Rewolucji.

W pierwszych latach Rewolucji należy przypuszczać, że liczba ludności wzrastała dość silnie — przyczyniało się zaś do tego nowe ustawodawstwo i emancypacja stanu trzeciego, przedewszystkiem

włościan. Wewnątrz kraju wreszcie panował pokój; wojna z Austrią i Prusami, niedawno zaczęta, przynosiła straty minimalne.

W okresie 1793 — 1801 straciła Francja 1 milion ludności. Tytaniczne zmaganie się z całą Europą, przeszło milion ludzi pod bronią, niedostatek, głód, nędza, a nadewszystko wyjątkowo krwawa wojna z Wandeją wzięły w owym czasie hojny okup w ludziach¹⁾.

Największe straty poniosła Francja w ciężkich latach 1793—1794. Od 1795 r. straty się zmniejszają: Wandaja się uspokaja, pokój z Prusami i Hiszpanją zostaje zawarty.

Wreszcie około 1800 r., wskutek znacznej poprawy ekonomicznej, następuje przełom. Ludność zaczyna wzrastać. Lecz są to już czasy Konsulatu, które pozostają poza obrębem niniejszej pracy.

Samo wskazanie liczby ludności Francji w przededniu Rewolucji nie daje jeszcze należytego pojęcia o zaludnieniu tego kraju w stosunku do innych państw.

Mimo dużego braku danych statystycznych, postaram się jednak podać zaludnienie Francji w stosunku do ludności innych państw świata cywilizowanego.

¹⁾ Straty spowodowane przez terror rewolucyjny były wręcz minimalne. Ogólną sumę ofiar terroru w latach 1793/94 G. Pariset (*La Révolution 1792—1799*) szacuje na 20.000 osób, w czem skazani przez Trybunał Rewolucyjny w Paryżu — 2.627; w Nantes — oficjalnie 1.877, faktycznie 2.800 — 4.600 (t. zw. „Noyades de Nantes“ zorganizowane przez deputowanego Carrier); w Lyonie (nazwanym „Commune Affranchie“) — 1.734 (t. zw. „Mitrailades“); w Tulonie (nazwanym „Port-la-Montagne“) — kilkaset; w Marsylii — 244; w Bedoin (małym miasteczku pod Awinjonem, gdzie w nocy z 1 na 2 maja 1794 r. ścięto „L'Albre de la Liberté“) — 63; w Orange — 332; w Arras — 392; w Cambrai — 149 i t. d.

Ogólna suma egzekucji, wynosząca 20.000 stanowi mniej, niż 1⁰/₁₀₀ ludności całej Francji i jest kroplą w morzu wobec 8 — 10 milionów Francuzów zmarłych w latach 1789 — 1799 bądź śmiercią normalną, bądź poległych na polu bitwy. Rosyjska rewolucja bolszewicka okazała się znacznie krwawsza.

Według tegoż autora wśród ofiar terroru stanowili: szlachta 6%, wojskowi 7%, duchowieństwo 8%, zamożniejsi mieszczenie 12%, robotnicy i służba domowa 29%, wreszcie włościanie 38%. Tak więc ponad 2/3 stanowili włościanie, robotnicy i służba domowa, a zaledwie ok. 1/6 przedstawiciele stanów dawniej uprzywilejowanych.

Ludność w latach 1790—1800.

Francja	28.210 tys.	granice i ludność z 1792 r.
Rosja europejska	27.869 tys.	„ „ „
Kraje Habsburskie	27.000 tys.	„ „ „
Państwa i kraje włoskie	18.124 tys.	„ Włoch z 1870 — 1914, ludn. z 1800 r.
Wielka Brytania i Irlandja	16.526 tys.	granice i ludność z 1800 r.
Turcja europejska	12.500 tys.	„ „ „
Hiszpanja	12.000 tys.	„ „ „
Polska po I rozbiorze a przed II	8.790 tys.	„ „ z 1791 r.
Prusy	5.537 tys.	„ „ „
Szwecja z Finlandją	3.397 tys.	„ „ z 1800 r.
Portugalja	3.100 tys.	„ „ „
Holandja	2.150 tys.	„ z przed 1795 r., ludność z 1800 r.
Szwajcarja	1.750 tys.	„ z 1796 r., ludność z 1800 r.
Danja ze Szlezwigiem	1.300 tys.	„ i ludność z 1800 r.

U w a g a. Ludność Francji według powyżej omówionych własnych obliczeń. Ludność Rosji europejskiej otrzymałem na zasadzie urzędowego obliczenia z roku 1796, odjęłem obszary nabyte po roku 1792 (II i III rozbiór Polski), następnie zaś liczbę otrzymaną zmniejszyłem, licząc 1% na przyrost naturalny w ciągu lat 4-eh.

Kraje Habsburskie t. j. Austria, Czechy, Węgry, Galicja i Bukowina, Belgja, Bryzgowja, Medjolan, Mantua i inne drobniejsze — liczba oszacowana w przybliżeniu.

Ludność Wielkiej Brytanji i Irlandji w 1800 r. składa się z ludności:

Anglji i Walji	9.156 tys.
Irlandji	5.499 tys.
Szkocji	1.678 tys.
Wyspa Man i wyspy Normandzkie	83 tys.
Malta i Gibraltar	110 tys.
	<hr/>
	16.526 tys.

Ludność Turcji europejskiej i Danji oszacowałem w przybliżeniu.

Naogół biorąc, posiłkowałem się danymi spisowemi, lub oszacowaniami, zebranemi przez Gustawa Sundbärg'a „Aperçus Statistiques Internationaux“ XI-e année — Stockholm, 1908 r.

Ludność Polski i Prus podałem według Korzona.

Pozatem obliczenia własne.

Z państw pozaeuropejskich:

Stany Zjednoczone Ameryki Północnej liczyły w 1790 r. — 3.929.214 mieszk.

Jak wynika z wyżej wyszczególnionych liczb, Francja, w ostatnim dziesiątku XVIII wieku, była w Europie państwem najludniejszym, bijąc nawet Rosję. Według obliczeń wyżej wzmiankowanego statystyka szwedzkiego, Gustawa Sundbärga, ludność Europy wynosiła w r. 1800 — 187.693.000 mieszkańców. To znaczy ludność Francji stanowiła wówczas 15% ludności Europy.

Obecnie Francja co do ludności stoi w Europie na czwartym miejscu (po Rosji, Niemczech i Wielkiej Brytanji) i bardzo nieznacznie przewyższa Włochy. Według najnowszych obliczeń urzędowych, ludność Europy w r. 1932—33 wynosiła 509 milionów, ludność Francji zaś w tymże czasie 41.834.923 (1931), t. j. 8,2%.

Tak więc Francja w ciągu przeszło 125 lat, mimo powiększenia swego terytorjum o Sabaudję i hr. Nicei, spadła z 15% na 8,2% ludności Europy.

R o z d z i a ł III.

SKŁAD WYZNANIOWY LUDNOŚCI.

Jak wiadomo, ludność Francji w przededniu Rewolucji nie była bynajmniej społeczeństwem jednolitem. Dzielily ją różnice wyznaniowe i stanowe, odgrywające w owych czasach rolę bardzo doniosłą.

Olbrzymia większość ludności Francji należała do Kościoła Katolickiego. Postaram się najpierw obliczyć siłę liczebną wyznań niekatolickich, by potem, odejmując je od sumy ludności, dojść do liczby katolików.

Ewangielicy reformowani (kalwiniści) i ewangielicy augsburscy (luteranie) od czasu odwołania edyktu Nantejskiego (1685 r.) zostali pozbawieni wszelkich praw. Według deklaracji króla Ludwika XIV z dn. 1 lipca 1686 r. za branie udziału w zgromadzeniach, mających na celu odbywanie praktyk religijnych ewangelickich, groziła kara śmierci. Protestanci nie mogli zawierać ślubów, ani dziedziczyć. (Rygory te nie były stosowane w Alzacji, zamieszkałej głównie przez ewangelików augsburskich).

Dopiero na dwa lata przed Rewolucją, edyktem z 1737 r., przywrócono protestantom prawa cywilne, a Zgromadzenie Narodowe dekretem z dn. 24 grudnia 1789 r. dało protestantom takie same prawa, jak wszystkim innym obywatelom.

Jaka była liczba protestantów we Francji w przededniu Rewolucji, stwierdzić jest bardzo trudno ze względu na brak odpowiednich badań statystycznych. W każdym razie w ciągu XVII i XVIII wieku, wskutek bezwzględne go ucisku i ciągłych przesładowań, ilość ich znacznie zmalała.

Liczba protestantów podawana jest bardzo różnie: Sagnac w swej „Historji Rewolucji“ pisze „peut-être au nombre d'un million“. Tyluż liczy Boiteau, Arthur Young w swych podrózkach po Francji, liczy trzy miliony protestantów. Napoleon w Radzie Stanu dn. 4.II. 1804 r. mówił o 3.000.000 protestantów (obszar

Francji był wtedy większy). Atoli w dwa lata później Portalis w swym raporcie z dn. 29.I. 1806 r. liczył 1.498.961. Liczby te są przesadzone. Armand Lods na zasadzie archives nationales dochodzi do następujących liczb:

Ewangelicy reformowani we Francji w granicach przedrewolucyjnych	615.000
Ewangelicy w Alzacji i Franche Comté, przeważnie wyznania augsburskiego	200.000
Ewangelicy, zamieszkali na obszarach przyłączonych w czasie Rewolucji i Konsulatu	615.000

Łącząc dwie pierwsze liczby, dochodzimy do 815.000 ewangelików obu wyznań na obszarze Francji przedrewolucyjnej, co stanowiłoby 2,98¹/₁₀. Lecz i ta liczba wydaje się nieco za duża. Zachodzi przypuszczenie, że ze względu na dość poważne znaczenie protestantów w życiu Francji, przesadzano zazwyczaj ich liczbę.

Przyjrzyjmy się, jak późniejsze spisy szacowały ludność ewangelicką we Francji.

1861 r.	800.060 ewang. na 37.386.313 ludności t. j. 2,14 ¹ / ₁₀
1866 r.	848.894 ewang. na 38.067.064 ludności t. j. 2,23 ⁰ / ₁₀
1871/72 r.	851.008 ewang. na 37.652.659 ludności t. j. 2,26 ⁰ / ₁₀

Dwie pierwsze liczby oparłem na odnośnych spisach, liczba trzecia zaś składa się z rezultatów spisu francuskiego z 1872 r. i spisu niemieckiego, dokonanego w oderwanej świeżo Alzacji i Lotaryngji 1871 r. Z liczb tych wynika, że ludność ewangelicka we Francji nie wykazywała znaczniejszych odchyleń w XIX wieku. Mając większe zaufanie do późniejszych liczb spisowych, niż do współczesnych liczb szacunkowych, przypuszczam, że nie będę daleki od prawdy (mając również na względzie fakt, że wyżej wymienione liczby obejmują Francję wraz z czysto katolicką Sabaudją i hr. Nicei), szacując ewangelików 1789 r. na 2,5⁰/₁₀ ludności Francji t. j. na 690.000, w czym 500.000 ewangelików reformowanych i 190.000 ewang. augsburskich.¹⁾

Ludność ewangelicko-reformowana zamieszkiwała przede wszystkim Francję południową. Głównym ośrodkiem było miasto Nimes i departament Gard. Żył tam według Michelet'a prze-

¹⁾ Obecnie ludność ewangelicka we Francji wynosi około 1.000.000, t. j. 2,4 - - 2,6⁰/₁₀.

szło 50.000 ewangelików mężczyzn, co wobec 309.800 mieszkańców (1793/94 r.) stanowiłoby blisko 33^o/_o ludności. (Zachodnia część departamentu miała większość ewangelików). Nadto zamieszkiwali departamenty sąsiednie Lozère, Drôme i Ardèche, potem Hérault, Charente Inférieure (główne miasto La Rochelle), oraz Deux Sèvres na Zachodzie, lecz, byli tam daleko słabsi liczebnie. Prócz tego rozproszeni w drobnych ilościach znajdowali się ewangelicy w całej prawie Francji.

Ewangelicy Augsburscy (Luteranie) zamieszkiwali głównie Alzację, gdzie stanowili około 20^o/_o ludności i dominowali w kraiku Montbéliard, przyłączonym do Francji w czasie Rewolucji.

Ż y d z i byli bardzo nieliczni. T. zw. żydzi hiszpańscy i portugalscy, zamieszkujący głównie w Bordeaux, Bayonne, Paryżu, Marsylii, Carpentras (pod Awinjonem) byli tolerowani. Natomiast żydzi alzaccy, stosunkowo dość liczni, byli znienawidzeni i traktowani, jako cudzoziemcy, gdyż trudnili się przeważnie lichwą. Poza tem między żydami hiszpańskimi i portugalskimi, a żydami alzackimi zachodziła również różnica językowa; pierwsi mówili dżalektem łacińskim, drudzy natomiast posługiwali się zepsutą niemczyzną. Żydzi hiszpańscy i portugalscy szybko i bez trudu uzyskali prawa obywatelskie, natomiast żydzi wschodni zostali uznani za „citoyens actifs“ dopiero w przededniu rozwiązania Zgromadzenia Narodowego (27.IX. 1791 r.).

Ilość żydów jest jeszcze trudniej ustalić, niż ilość protestantów. Boiteau podaje ich liczbę na 50.000 — 60.000, Sagnac przyjmuje wyższą z tych dwu cyfr. To samo czyni Arthur Young w swych podróżach po Francji. Odsetek żydów we Francji wynosił:

1861 r. 0,21^o/_o

1866 r. 0,23^o/_o

1871/72 r. 0,21^o/_o, przyczem 49.439 żydów mieszkało we Francji bez Alzacji i Lotaryngji (stanowili 1,4^o/_o), w Alzacji i Lotaryngji natomiast liczono ich aż 40.918 t. j. 26,4^o/_o.

Liczba podana przez Sagnac'a wydaje się zupełnie bliska prawdy. Liczę zatem 60.000 żydów we Francji 1789 r. t. j. 2,2^o/_o.

R z y m s c y k a t o l i c y. Do kościoła rzymsko - katolickiego należała cała reszta ludności. Stanowili oni absolutną

większość we wszystkich departamentach. Było ich 26.800.000 t. j. 97,28% ogółu ludności.

Reasumując, otrzymujemy:

Rzymscy katolicy	26.800.000	97,28%
Ewangelicy reformowani (kalwini)	500.000	1,81%
Ewangelicy augsburscy (luteranie)	190.000	0,69%
Żydzi	60.000	0,22%
Ludność Francji 1789 r.	<u>27.550.000</u>	<u>100,00%</u>

R o z d z i a ł IV.

DUCHOWIEŃSTWO.

Duchowieństwo tworzyło we Francji przed Rewolucją pierwszy stan, obdarzony szczególnymi przywilejami, wybierający pierwszą z trzech izb stanów generalnych i wywierający przemożny wpływ na bieg spraw państwa. Jak liczny był kler we Francji przedrewolucyjnej — na to pytanie wielu uczonych starało się dać odpowiedź. Przeważnie jednak liczby ich są ustalane „na oko” i nie poparte naukowemi badaniami; przyczem liczby te poważnie różnią się między sobą.

Peuchet podaje	500.000
Expilly	406.482
Target	400.000
Boiteau	200.000 — 250.000
Rabaut Saint Etienne	200.000
Moheau (Ten jeden autor podaje liczbę kleru w 1778 r. — 129.947 męż. 64.267 kob.)	194.214
Taine (a za nim Carré — Lavisse)	130.000
P. de la Gorce	125.000
Arthur Young	80.000
Abbé Siéyès	80.000
Talleyrand, biskup Autun na posiedzeniu Kon- stytuanty z dn. 10.X. 1789 mówi o	80.000

Jak widać, liczby powyżej przytoczone bardzo się różnią między sobą; największa z nich jest przeszło sześć razy większa od najmniejszej. Z liczb tych, oparte były na szczegółowych badaniach liczby przytaczane przez Moheau, Taine i de la Gorce — inne nie posiadają żadnej wartości naukowej. Liczba, podana przez Moheau w roku 1778, nie może być brana w rachubę, ponieważ na 11 lat przed Rewolucją duchowieństwo francuskie, szczególnie zakonne, było daleko liczniejsze. Postaramy się przeto rozpatrzeć bliżej

liczby podane przez Taine'a i de la Gorce, które zresztą różnią się między sobą minimalnie.

	Taine.	de la Gorce.
Arcybiskupi i biskupi (łącznie z 5 biskupami Korsyki, a pomijając 4 biskupów z Comtat Venaissin i bisk. Betleemu)	135	135
Kanonicy kapituł	} 2.700	} 500 — 600
Wikarjusze djecezjalni		
Kanonicy kolegiat		
Opaci i przeorzy		
Księża bez beneficjum		
Proboszcze i wikarjusze (1789 r. liczono 34.658 parafij)	60.000	50.000
Zakonnicy w 2.500 zakonach	23.000	25.000
Zakonnice w 1.500 zakonach	37.000	35.000
Ogółem duchowieństwo	130.000	125.000

Oba te oszacowania są dość zgodne. W konsekwencji można liczyć we Francji przedrewolucyjnej 130.000 osób duchownych, a wśród nich:

Wyższego duchowieństwa (arcybiskupów, biskupów, wikarjuszy djecezjalnych, kanoników, opatów i przeorów)	10.000
Niższego duchowieństwa (proboszczy, wikarjuszy, księży bez beneficjum)	60.000
Duchowieństwa zakonnego	60.000

Ogółem ludzie stanu duchownego stanowili 0,47^o/_o ogółu ludności, a 0,49^o/_o ogółu ludności katolickiej.

Dla porównania przytoczyć mogę, że w Polsce w tymże czasie, według Korzona, na 4.660.000 ludności rzymsko - katolickiej mogło być około 10.000 osób duchownych, co stanowiło 0,21^o/_o ludności.

Duchowieństwo katolickie we Francji przed Rewolucją było znacznie liczniejsze, niż współcześnie w innych krajach europejskich, tem niemniej z całą pewnością stwierdzić można, iż było go mniej, niż we Włoszech i Hiszpanji, mniej też daleko, niż przed 100 laty we Francji.

Moheau: „Récherches et considerations sur la population française“ 1778 r. na str. 61 pisze: „En 1667 il fut présenté à Mr. Colbert un état du nombre des personnes qui composoient le Clergè du royaume et on le faisait monter à 260.000; savoir: total du clergè séculier 100.000; religieux 80.000 et religieuses 80.000.

Wynika stąd, że na 120 lat przed Rewolucją kler we Francji, był, biorąc absolutnie, dwa razy liczniejszy, a uwzględniając, że Francja wówczas była terytorjalnie znacznie mniejsza, a ludność jej znacznie mniej liczna, okazuje się, że liczba duchowieństwa w stosunku do ogółu zmalała w tym czasie trzykrotnie.

Zmniejszała się przede wszystkim w szybkim tempie liczba duchowieństwa zakonnego. Bezpośrednio przed Rewolucją na jeden zakon męski wypadło przeciętnie zaledwie niespełna 10 mnichów. Liczne były zakony, gdzie było zaledwie kilka osób.

Wyższe duchowieństwo, szczególnie niektórzy arcybiskupi, biskupi i opaci, byli nadzwyczaj na owe czasy bogaci. Na czele rich stoi biskup Strassburga (był nim wówczas słynny kardynał Rohan), przysługiwał mu tytuł księcia i hrabiego (landgrave) Alzacji, włości jego obejmowały 14 mil (lieues) kwadratowych, zamieszkiwało je 25.000 mieszkańców. Dochód roczny wynosił 800.000 franków, co na owe czasy było sumą olbrzymią. Cały szereg arcybiskupów i biskupów posiadał dochody niewiele mniejsze. Benedyktyni z Cluny mieli 1.800.000 franków rocznej renty. Do kleru, według Taine'a, należała w Alzacji, Franche-Comté i Roussillon połowa ziemi, a w niektórych okolicach północnej Francji — 3/4. Ogólną wartość dóbr nieruchomych kleru szacował Taine na 4.000.000.000 ówczesnych franków, a dochód — na 80 — 100.000.000 rocznie, do czego należy dodać 123.000.000 tytułem dziesięciny, ogółem ponad 200.000.000 rocznej renty.

Lecz z tych niezmiernych bogactw nie korzystał cały stutrzydziestotysięczny kler w równej mierze. Olbrzymie beneficja przypadały w udziale 10.000-om arcybiskupów, biskupów, wikariuszy djecezjalnych, kanoników, opatów i przeorów, niektórym zakonom i nielicznym bardzo proboszczom.

Podobnie, jak wśród świeckiej ludności Francji z czasów przedrewolucyjnych, widzimy wielką arystokrację u góry, a bardzo liczne ubogie masy u dołu, tak i wśród duchowieństwa zaszczyty i wielkie fortuny przypadają kilkuset prałatom, dostatek panuje wśród kilkunastu tysięcy duchowieństwa wyższego, natomiast ol-

brzymia, przeszło stutysięczna, masa duchowieństwa francuskiego żyje w niedostatku, czasem nawet w nędzy.

To też, gdy w czerwcu 1789 r. debatowano w Izbie Kleru nad połączeniem stanów, wówczas, wbrew woli biskupów i wyższego duchowieństwa, wiejscy proboszcze przeforsowali uchwałę zjednoczenia się z Izłą Gmin większością 133 głosów przeciw 114. Taki był ich rewanż.

Wyższe duchowieństwo rekrutowało się wyłącznie ze sfer arystokratycznych (rzadko drobnoszlacheckich). Ostatnim biskupem-plebejuszem był biskup miasta Senez, który zrezygnował z tego stanowiska 1783 r. W przededniu Rewolucji na 135 arcybiskupów i biskupów było 135 szlachciców,¹⁾ podobnie było z opatami i przeorami. Natomiast wielka masa niższego duchowieństwa składała się niemal wyłącznie ze sfer pochodzenia mieszczańskiego lub ludowego.

Kler francuski przeszedł w czasie Rewolucji kilka nadzwyczaj silnych wstrząsów. Przedewszystkiem wchodziła w rachubę konstytucja cywilna kleru. Zgromadzenie Narodowe zażądało od duchowieństwa świeckiego, jako państwowych urzędników stanu cywilnego, złożenia przysięgi na konstytucję. Konstytucja zawierała również, doniosłej wagi przepisy, dotyczące organizacji Kościoła katolickiego we Francji (zamiast 135 biskupstw dawnych ustanowiono 83 nowe, równe departamentom; wprowadzono wybór biskupów i proboszczów przez ludność i t. d.). Reforma ta pozostawiła dogmatyzm katolicki nienaruszony, godziła natomiast silnie w ustrój hierarchiczny Kościoła i z tego względu została niedwuznacznie potępiona przez papieża. W rezultacie na 303 duchownych członków Konstytuanty, zaledwie 109²⁾ złożyło przysięgę, t. j. 36,0%.

Z pośród 135 biskupów, sprawujących jurysdykcję w swych djecezjach, przysięgło zaledwie 4 (Talleyrand, biskup Autun; Brienne, arcybiskup Sens; Jarente, biskup Orleanu i Lafont de Savine, biskup Viviers), t. j. 3,0%.

Jaka część ogółu duchowieństwa złożyła przysięgę, a przez to samo stanęła w szeregach Rewolucji, jaka zaś część odmówiła i za-

¹⁾ W 100 lat później, t. j. 1889 r., na 90 arcybiskupów i biskupów było zaledwie 4 szlachciców (Taine).

²⁾ 20 z nich cofnęło ją w szybkim czasie.

jęła stanowisko opozycyjne — na to pytanie dawno starano się odpowiedzieć.

Dopiero Ph. Sagnac, na zasadzie dokładnych obliczeń, doszedł do 57,6^o/_o księży zaprzysiężonych. Pierre de la Gorce naliczył ich 56,8^o/_o. Zaledwie w 19 departamentach, na ogólną ilość 83, większość duchowieństwa odmówiła przysięgi.

W ten sposób powstały we Francji w czasie Rewolucji dwa kościoły katolickie o identycznych dogmatach. Jeden legalny i jawny, obsługiwany przez księży zaprzysiężonych, drugi tajny, prześladowany, organizowany przez duchownych, którzy przysięgi nie złożyli. Zjednoczenie kościołów nastąpiło wreszcie przez Konkordat już w czasie Konsulatu. Kościół legalny mógł liczyć około 27.000 — 28.000 duchownych (La Gorce).

O ile w czasie Konstytuanty i Zgromadzenia Prawodawczego dominowały prądy antypapieskie, skrajnie gallikańskie, czasem prawie prezbiterjańskie, lecz nigdy antyreligijne, to w czasie Konwencji zapanowały tendencje zdecydowanie i zasadniczo przeciwno-chrześcijańskie, często wręcz ateistyczne.

Dnia 7 listopada 1793 r. J. B. Gobel, biskup Paryża, przybył na czele swego duchowieństwa do Konwencji, by uroczyście wyrzec się kapłaństwa. Przykład ten znalazł licznych naśladowców przede wszystkim wśród księży, zasiadających w Konwencji. Antyreligijni deputowani, wysyłani do departamentów, usilnie skłaniali duchownych do wyrzekania się religji. Wprawdzie polityka Robespierre'a osłabiła znacznie ten ruch, jednakże pewien odłam społeczeństwa usilnie dążył wówczas do zupełnego zniesienia religji. Poważnym ku temu argumentem były renegecje kapłanów, a także dosyć częste ich małżeństwa.

Ilu księży wyparło się swej religji?

Ilu księży wstąpiło w związki małżeńskie?

La Gorce stwierdza, że w 148 dystryktach, na ogólną liczbę 562, naliczono 5.600 wyrzeczeń się kapłaństwa. Wobec tego, że owe 148 dystryktów rozsiane były po całej Francji i miały zarówno miejski, jak i wiejski charakter, autor ten skłonny jest pomnożyć wyżej wymienioną liczbę przez 4, co oznaczałoby przeszło 20.000 wyrzeczeń się kapłaństwa w całej Francji, t. j. co piąty duchowny miałby się rzec swych święceń, a pomijając zakonnice (wśród których wyrzeczeń nie spotykamy prawie wcale), okazałoby się, że czwarta część duchownych wyparła się swej religji i swego posłannictwa.

Pewien odłam księży-renegatów zadokumentował swe skrajne przekonania przez wstępowanie w związki małżeńskie. Biskup Grégoire przypuszczał, że liczba księży żonatych waha się około 2.000, natomiast Pierre de la Gorce, wytrawny badacz historii przejawów życia religijnego w czasie Rewolucji, na zasadzie dokładnych danych dla tuzina departamentów, dochodzi do liczby 4 — 5.000. Ta liczba wydaje się prawdopodobniejsza.

Jak z wyżej przytoczonych liczb wynika, Kościół katolicki we Francji poniósł w czasie Rewolucji straty bezprzykładnie wielkie.

R o z d z i a ł V.

SZLACHTA.

Podobnie, jak liczba duchowieństwa, tak i liczba szlachty nie może być w żaden sposób ściśle ustalona. Panują w tej sprawie całkiem sprzeczne oszacowania.

Target liczył we Francji przedrewolucyjnej szlachty	500.000
Bonvallet Desbrosses podaje 52.000 rodzin i szlachty	220.000
Taine	140.000
Siéyès	110.000
Young	110.000
Boiteau (20.000 rodzin)	100.000
Lavoisier	83.000
Marquis Bouillé	80.000

Jak widzimy, panowały b. sprzeczne poglądy na liczbę szlachty we Francji przedrewolucyjnej. Żaden jednak autor nie kusił się o porachowanie szlachty w myśl jakiejś metody. Wszyscy szacowali „na oko“.

Dopiero Taine pierwszy postarał się dać liczbę szlachty, opartą na podstawach naukowych.

Stwierdził on, że w 8 dawnych prowincjach francuskich w 1789 r. w głosowaniu do Izby Szlachty Stanów Generalnych wzięło udział 9167 osób. Obliczając, że w pozostałych dzielnicach Francji głosowało stosunkowo tyleż szlachty, dochodzi Taine do wniosku, że udział w głosowaniu wzięło 30.000 szlachty. Pomie-
waż głosowanie było powszechne (głosował każdy, mający skoń-
czone 25 lat), przeto, mnożąc tę liczbę przez niecałe 5, dochodzi do liczby 140.000 osób.

Liczba ta przytaczana jest przez niemal wszystkich późniejszych historyków. Jednak Taine w swem rozumowaniu popełnił dwa błędy.

Przedewszystkiem przyjmuje, że 100% uprawnionych głosowało, co, mimo wielkiego zainteresowania wyborami, które już od 175 lat się nie odbywały, nie może odpowiadać rzeczywistości.

Powtórę pomija Taine oficerów-szlachciców, służących w armji, którzy w głosowaniu udziału nie brali, a często mieli żony i dzieci.

Oficerów pochodzenia szlacheckiego liczone 1789 r. około 10.000. Liczba ta, dodana do liczby Taine'a, daje 40.000 osób. Z liczby tej należałoby odciągnąć wszystkich oficerów, liczących mniej 25 lat, a dodać tych szlachciców, którzy w głosowaniu udziału nie brali.

Przyпускаjąc, że obie te liczby pokrywają się wzajemnie, dochodzimy do 40.000 mężczyzn-szlachciców, mających ukończone lat 25.

Na zasadzie tabel Lavoisier, dzielących ludność Francji przedrewolucyjnej według kategorii wieku, wiemy, że ludność męska wyżej 25 lat stanowiła 23,12% ogólnej ludności (5.779.664 na 25.000.992).

Wynikałoby stąd, że ogólna ilość osób stanu szlacheckiego we Francji przedrewolucyjnej wynosiła 173.010¹⁾. Okrągło 173.000 ludzi, co stanowiło 0,63% ogółu. To znaczy, że na 160 Francuzów przypadał jeden szlachcic.

Szlachty we Francji było w końcu XVIII wieku bardzo mało. Według Moheau w généralité de Rochelle liczone 1 szlachcica na 280 mieszkańców, w généralité de Tours 858 na 312.188 (t. j. 1 na 344). Według Levasseura w Szampanji 1773 r. liczone 8 rodzin szlacheckich na 1.000 dymów (0,8^{0/10}); we Flandrii (część walłońska) zaledwie 0,1%. W innych krajach Europy zachodniej i północnej było podobnie. W Szwecji 1 szlachcic przypadał na 223 mieszkańców.

Wręcz odmienne stosunki panowały w Polsce. 1791 roku liczone (Korzon) 725.000 szlachty, co stanowiło (8.790.000 ludności) 8,25%.

Polski „Naród szlachecki“ był zatem stosunkowo 13 razy liczniejszy od szlachty francuskiej. Jeśli we Francji odsetek szlachty waha się w różnych prowincjach od 0,1% do 1%, to w Polsce w niektórych okolicach szlachta stanowiła i stanowi do dziś dnia absolutną większość ludności (Podlasie, okolice Zambrowa i Tykocina).

Dane Korzona odnoszą się do Polski po pierwszym rozbiore. W granicach Polski przedrozbiorowej mieszkać musiało bez porównania więcej szlachty, prawdopodobnie jakieś 850—950 tys.

Wynika stąd, że pod względem stanowym Francja i Polska były pod koniec XVIII wieku krajami biegunowo różnymi — we

¹⁾ Oczywiście nie policzyłem tu kilku tysięcy duchownych pochodzenia szlacheckiego, którzy zostali zaliczeni do kleru.

Francji widzimy nieliczną arystokrację, mieszkającą w pałacach, w Polsce żyje w dworach i chatach bezmała milionowy naród szlachecki. Ta potężna różnica tłumaczy fakt, że dominującym elementem w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku była wciąż szlachta, natomiast we Francji nieliczna garstka arystokracji została rozbita przez zwarty, silny i liczny stan trzeci.

Rachując 173.000 szlachty we Francji, doznajemy wrażenia, że szlachty było dlatego tak mało, gdyż od stuleci stan ten zazdrośnie nie dopuszczał do swego grona plebejuszy, a nie będąc zasilanym przez elementy ludowe, zaczął się kurczyć i osłabiać. Tymczasem rzecz przedstawia się zgoła inaczej.

Obok starej, pełnej tradycji rycerskich „noblesse d'épée“ powstała w ciągu kilku stuleci równie potężna „noblesse de robe“, złożona z ludzi, którzy swe szlachectwo zawdzięczali urzędowi (przeważnie w sądownictwie). Nadto istniała t. zw. „noblesse militaire“ (szlachectwo nadawane za stopień, którego się dosłużył dany oficer), „noblesse de cloche“ (szlachectwo otrzymywali mermowię niektórych miast), wreszcie „noblesse de finances“ (szlachectwo kupione za pieniądze) — według wielkiej encyklopedji Larousse'a z 1870 r.

Necker twierdził, że 1789 r. 4.000¹⁾ urzędów i stanowisk (charges) dawało szlachectwo bądź nabywającemu osobiście, bądź jemu i potomkom. Tocqueville, przytaczając to zdanie Neckera dodaje od siebie, że podobne rzeczy nie zdarzały się nigdzie w Europie.

Marquis d'Argenson pisze w swych pamiętnikach, że, ze względu na łatwość otrzymania szlachectwa za pieniądze, niema bogatego człowieka, któryby na poczekaniu (sur-le-champ) nie mógł zostać szlachcicem.

W rezultacie wśród szlachty francuskiej dominowali parwenjusze. Genealogista Cherin (bardzo miarodajny) liczył:

1500 rodzin pochodzących od pierwotnych władców feudalnych (premiers possesseurs des fiefs militaires),

1500 rodzin uszlachconych przed 1400 rokiem,

8000 rodzin uszlachconych z tytułu zajmowanych urzędów,

6000 rodzin uszlachconych za pieniądze,

17000 rodzin szlacheckich ogółem w r. 1789.

¹⁾ Liczbę tę zapewne zaczerpnął Necker od Turgot, który w Collections économistes pisze: „... 4070 charges de finances, administration, judicatures conféraient la noblesse“.

Jak z liczb tych wynika, zaledwie 3000 rodzin należało do starej szlachty. Jak wiadomo, Francuz, by móc towarzyszyć królowi na polowaniu, Francuzka, by dostąpić zaszczytu przedstawienia królowej, musieli wylegitymować się ze szlachectwa z przed 1400 roku. (Taine, tom I). Jakże drobna część poddanych tego króla, ba, jakże drobna część szlachty mogła dostąpić tego wielkiego zaszczytu.

Sumienny historyk Francji przedrewolucyjnej, Boiteau, uważa, że $\frac{3}{4}$ rodzin szlacheckich było pochodzenia parwenjuszowskiego.

Zajmując stanowisko pośrednie między Cherin a Boiteau, wśród szlachty francuskiej będziemy liczyli 40.000 szlachty starej i 133.000 „noblesse de robe, militaire, de cloche, de finance“.

Jak w poprzednim rozdziale nadmienilem, stan duchowny przeszedł wielki wstrząs w czasie Rewolucji — równie silny wstrząs, jeżeli nie większy, przeszła szlachta.

Wśród oficerów armji francuskiej ogromną większość stanowili ludzie pochodzenia szlacheckiego. Louis Blanc, Jaurès i większość innych autorów Rewolucji twierdzi, że wszyscy oficerowie przed Rewolucją byli szlachciami, bowiem wtedy oficerem mógł zostać tylko szlachcic. Twierdzenie to jest nieścisle. Wprawdzie w 1781 r. wyszedł edykt królewski, głoszący, że tylko osoby, mogące wykazać się szlachectwem od czterech pokoleń, mogą być oficerami armji, jednak edykt ten stosowano tylko do piechoty i kawalerji, natomiast oficerami artylerji i wojsk inżynieryjnych mogli być i często byli ludzie pochodzenia plebejskiego.

W lipcu 1789 r., gdy ks. Broglie obejmował ministerstwo spraw wojskowych, armja francuska liczyła 121.186 piechoty, 32.920 kawalerji i 9.578 oficerów. Ogółem w piechocie i kawalerji 163.684 ludzi; nadto 8.900 ludzi liczył korpus artylerji i inżynierji. Ogółem było prawdopodobnie 10.500 oficerów¹⁾. Ponieważ drobna część oficerów była pochodzenia nieszlacheckiego, przeto najbliższa prawdy wydaje się liczba 10.000 oficerów stanu szlacheckiego w 1789 r. Znaczyłoby to, że około 95% rang oficerskich zajmowała szlachta. (Ph. Sagnac pisze ogólnie, że prawie wszyscy oficerowie rekrutowali się ze szlachty).

Brat króla Ludwika XVI, ks. Artois i ks. Condé emigrowali zaraz po zdobyciu Bastylji w lipcu 1789 r. i wezwali całą szlachtę

¹⁾ Inni autorzy podają różne liczby: Jaures 12.000; Taine 9 — 10.000.

do opuszczenia kraju i do zdobycia Francji przy pomocy obcych państw, by przywrócić dawny stan rzeczy. Oficerowie mieli więc do wyboru, albo zostać w wojsku i bronić swej ojczyzny przed najazdem, albo opuścić francuskie szeregi, by wspólnie z obcymi prowadzić wojnę przeciw własnemu krajowi w obronie prerogatyw króla i szlachty. W sumieniach tych ludzi zaczęła toczyć się walka między nowym patriotyzmem terytorjalnym, a starym patriotyzmem monarchicznym.

W rezultacie większość opuściła francuskie szeregi. Sorel, Madelin i inni autorzy podają 6.000 emigrantów wśród 9.000 oficerów. Mareschal de Bièvre podaje za pułkownikiem Hartmannem 10.000 oficerów i 9.000 emigrantów i fakt ten podkreśla. Jednocześnie autor ten zaznacza, że wśród oficerów było 7.500 szlachty — wynika więc stąd jasno, że musiałoby emigrować co najmniej 1.500 oficerów plebejuszy, co jest rzeczą absolutnie wykluczoną.

Liczyć można, że około $\frac{2}{3}$ oficerów-szlachciców emigrowało, t. j. 6.500 do 7.000 jednostek.

W czasie Rewolucji było we Francji około 40.000 szlachty zdolnej do noszenia broni. Byli to jednak ludzie bardzo różni, co do swych przekonań i postępowanie ich w czasie Rewolucji było zupełnie rozmaite.

Znaczny odłam emigrował: 6.500--7.000 oficerów i kilka do kilkunastu tysięcy cywilnych opuściło Francję. (Ogólna suma emigrantów wynosiła według Sorel'a 70.000 w 1793 r., potem według Ph. Sagnac'a i Taine'a 120.000 a nawet 170.000 osób, w czym wielu księży niezaprzyjęzonych, żon i dzieci, oraz służby szlachty-emigrantów; zdarzali się również dość liczni przedstawiciele stanu trzeciego¹⁾). Z pośród nich ledwie część wstąpiła do armji emigrantów. (Korpus emigrantów liczył nie wyżej 10.000 ludzi, a nie wszyscy byli szlachtą²⁾). Reszta tułała się po różnych krajach Europy.

Drobna część, a mianowicie szlachta Bretanji, Poitou, Anjou, Maine przeważnie pozostała na miejscu i w 1793 r. stanęła na czele zbrojnego powstania, które objęło zachodnie departamenty Francji (t. zw. wojna Wandejska, później wojna Szuanów).

¹⁾ Głównie włościanie alzaccy zimą 1793/94 około 40.000 (Baudot).

²⁾ Taine przytacza: Forneron „Histoire générale des émigrés“ podaje 6847 ludzi w armji emigrantów 1800 r.

2.000 do 2.500 pozostało w armji, nadto liczba ich powiększyła się znacznie przez napływ ochotników — ci bronili własną pierś Francji, a przez to samo Rewolucji.

Nieliczny odłam znalazł się wśród członków Konwencji, Trybunału Rewolucyjnego, Rad departamentalnych i komitetów rewolucyjnych. Ci całkowicie i bez zastrzeżeń służyli Rewolucji, lecz liczba ich nie była wielka.

Reszta wreszcie, a była to większość szlachty zdolnej do noszenia broni, pozostała u siebie, cicho oczekując końca Rewolucji i zachowując kompletną neutralność.

Reasumując, stwierdzić musimy, że najliczniejszy odłam szlachty pozostał zupełnie neutralny, pewna część, zresztą niewielka, poparła Rewolucję, a jakieś 30—40% emigrowało, przytem z tych zaledwie mniejszość walczyła przeciw Francji pod sztandarem białych lilij. Szlachta francuska nie miała w czasie Rewolucji jednolitego programu.

Rozdział VI.

STAN TRZECI.

Stan trzeci był nie tylko najliczniejszy, lecz zawierał w swym gronie cały prawie Naród Francuski. Twórcy Rewolucji dobrze o tem wiedzieli i zaznaczali przy każdej sposobności, że stan trzeci to 96%, względnie 98% narodu. W istocie odsetek ten był jeszcze większy.

Jak wykazałem poprzednio, ludność Francji w 1789 r. wynosiła 27.550.000. Duchowieństwa było 130.000 osób płci obojga, szlachty — 173.000. Pozostałe 27.247.000 należało do stanu trzeciego. Stan trzeci stanowił więc 98,90% ogółu ludności.

Stan trzeci był bardzo niejednorodny, składały się nań miasta i wsi, bogaci i biedni, wykształceni i ludzie prości.

Postaram się pokrótce zobrazować siłę liczebną poszczególnych grup ludności, należących do tego stanu.

Rozdział VII.

LUDNOŚĆ MIEJSKA.

Zagadnienie, jak wielka część ludności państwa zamieszkuje miasta, interesowało cały szereg uczonych francuskich z końca XVIII wieku. Brakowało jednak odpowiednich statystyk i wszystkie obliczenia były tylko mniej, lub bardziej prawdopodobnym szacunkiem, robionym „na oko“.

Moheau (*Recherches et considerations sur la population de France 1778 r.*) pisze, że w miastach mogła wówczas zamieszkiwać $\frac{1}{4}$ do $\frac{1}{3}$ części ludności. De Pomelles podaje 5.541.000 ludności miejskiej i 19.524.000 ludności wiejskiej (stosunek procentowy 22,10% do 77,90%).

Arthur Young przypuszczał, że miasta liczą $\frac{1}{4}$ część ludności.

Lavoisier szacuje ludność miast i miasteczek (*villes et gros bourgs*) na 8.000.000, co wobec 25.000.000 ludności stanowi 32%.

Szacunek, dokonany 1790 r. przez „Comité de revision“ Konstytuanty, podaje Boiteau. Miałoby być wówczas 5.709.270 mieszkańców miast, co przy ludności ogólniej 26.363.074 m. wynosi 21,66%. Od siebie nadmienia Boiteau, że miasta zostały policzone zbyt nisko (przedewszystkiem Paryż), wobec czego szacuje ogólną sumę ludności na 26.500.000 — w tem wsi na niespełna 20.000.000. Stąd wynika, że według niego ludność miast stanowiłaby około 25%.

Szacunek dokonany 1787 r. (niepublikowany) wykazał 5.239.635 mieszkańców, ludność miast stanowiłaby więc 21% ogółu ludności.

Spis, przeprowadzony przez Konwencję, w roku II (1794) naliczył ludność miast na sumę nieco wyżej 5.800.000, co stanowiłoby także 21% ogółu ludności.

Tak więc szacunki podają liczby zupełnie różne, wahające się w granicach od 21% — 33%.

Który z tych spisów, względnie szacunków, odpowiada rzeczywistości, trudno z całą pewnością odpowiedzieć. Najwięcej zaufania budzą dane spisu z r. 1794 i szacunku, dokonanego w 1787 r.;

tembardziej, że są między sobą zgodne, co do odsetki ludności miejskiej i nie różnią się od liczb chevalier de Pomelles i Comité de Revision. Jednak rezultaty spisu z 1794 r. nie są jeszcze opracowane, jeśli chodzi o ludność miast, znana nam jest tylko ogólna suma ludności miejskiej; szacunek 1787 r. nie został opublikowany, jedynie Levasseur podał w swem dziele o ludności Francji zaludnienie miast, liczących wyżej 10.000 m. Wobec tego analiza spisów tych staje się rzeczą niemożliwą. W konsekwencji musimy uciec się do spisu z r. 1801, który, aczkolwiek spóźniony, posiada tę zaletę, że jest opracowany szczegółowo i sumiennie.

Aby ustalić ludność miast, należy przedewszystkiem zdefiniować, jakie miejscowości uważać będziemy za miasta. Jak wiadomo Konwencja dekretem z dn. 30 października 1793 r. zniósła podział na miasta i wsie i stworzyła przeszło 40.000 gmin (30 stycznia 1792 r. według Taine'a liczono 40.911) i tyleż rad municypalnych. Od tego czasu różnice prawne między miastem i wsią przestały istnieć. (Tak jest po dziś dzień).

W rezultacie starałem się pomieścić wśród ludności miejskiej ludność wszystkich tych miejscowości, które w czasach „ancien regime'u“ miały prawa miejskie.

Oparłem się na dziele Levasseur'a, które uzupełniałem danymi, dotyczącymi ludności miast, zawartymi w almanachach Francji z lat 1803—1808. Na tej zasadzie doszedłem do ogólnej sumy 1175 miast, co zgadza się ilością miast francuskich przed Rewolucją, podawaną przez Taine'a na około 1200. Szczegółowa analiza wykazała, że lista miast, ustalona na zasadzie wyżej wymienionych źródeł, nie zawiera opuszczeń — figurują tam wszystkie osiedla ludzkie o charakterze miejskim. Być może, że pomieszczono tam niektóre miasta mikroskopijnie małe, które swój charakter miast dawno zatraciły, lecz miast takich jest niewiele, a suma ich ludności nie przekracza kilkudziesięciu tysięcy, co daje przesunięcia minimalne — 2‰ — 3‰ ogółu ludności.

Ostatecznie dochodzimy do liczby 5.934.094 mieszkańców w 1.175 miastach, co wobec 27.420.500 ludności, stanowi $21,64\text{‰}$ ¹⁾.

¹⁾ W 1926 r. ludność miejska we Francji wynosiła 19.984.766 m. wobec 20.759.131 ludności wiejskiej. W ciągu 125 lat wzrosła zatem ludność miast francuskich przeszło 3-krotnie, a odsetek ludności miejskiej podniósł się z $21,62\text{‰}$ do $49,05\text{‰}$. Natomiast ludność wsi uległa zmniejszeniu procentowo i absolutnie. W 1926 r. policzono jako miasta gminy liczące ponad 2.000 ludności.

LUDNOŚĆ FRANCJI I MIAST FRANCUSKICH WEDŁUG SPISU Z 1801 R.

Departamenty	Suma ludności	Suma ludności miast	% ludności miast	Ilość miast
Ain	317.000	43.520	13,7	16
Aisne	425.900	57.528	13,5	20
Allier.	248.800	51.554	20,7	15
Alpes, Basses.	134.000	25.901	19,3	9
Alpes, Hautes	112.500	19.017	16,9	6
Ardèche	266.600	33.458	12,5	14
Ardennes.	259.900	46.743	18,0	15
Ariège.	196.400	27.954	14,2	8
Aube.	231.400	51.309	22,2	13
Aude.	225.200	44.603	19,8	9
Aveyron.	326.300	44.822	13,7	12
Bouches du Rhône.	285.000	200.437	70,3	12
Calvados.	451.800	99.174	21,9	17
Cantal.	220.300	26.369	12,0	7
Charente.	299.000	36.918	12,3	13
Charente Inférieure	399.100	88.224	22,1	20
Cher.	217.700	42.245	19,4	12
Corrèze.	243.700	26.184	10,7	7
Corse.	163.900	20.100	12,3	5
Côte d'Or.	340.500	73.130	21,5	24
Côtes du Nord.	504.200	46.477	9,2	16
Creuse.	218.000	19.475	8,9	10
Dordogne.	409.500	43.955	10,7	15
Doubs.	216.200	45.541	21,1	8
Drôme.	235.300	41.644	17,7	12
Eure.	402.700	59.966	14,9	21
Eure et Loir.	257.800	46.655	18,1	13
Finistère.	439.000	81.400	18,5	15
Gard	300.100	118.012	39,3	20
Garonne, Haute.	405.600	99.637	24,6	19
Gers.	270.600	40.811	15,1	13
Gironde.	502.700	140.673	27,8	19
Hérault.	275.400	111.033	40,3	15

Departamenty	Suma ludności	Suma ludności miast	% ludności miast	Ilość miast
Ille et Vilaine.	488.800	95.363	19,5	19
Indre.	205.600	40.375	19,6	10
Indre et Loire.	268.900	59.073	21,9	15
Isère.	435.900	71.797	16,5	19
Jura.	288.200	44.398	15,4	10
Landes.	224.300	22.137	9,9	8
Loir et Cher.	209.900	40.446	19,2	9
Loire.	290.900	45.055	15,5	9
Loire, Haute.	229.800	41.583	18,1	8
Loire, Inférieure.	369.300	110.091	29,8	15
Loiret.	286.100	72.059	25,2	13
Lot.	377.200	86.408	22,9	15
Lot et Garonne.	323.900	69.693	21,5	16
Lozère.	126.500	19.359	15,3	7
Maine et Loire.	375.500	77.417	20,6	16
Manche.	530.600	71.949	13,6	18
Marne.	304.700	61.087	20,0	11
Marne, Haute.	226.700	37.023	16,3	13
Mayenne.	305.700	42.018	13,7	9
Meurthe.	338.100	70.692	20,9	13
Meuse.	269.500	49.061	18,2	15
Morbihan.	401.200	97.926	24,4	17
Moselle .	348.100	71.593	20,6	14
Nièvre.	232.600	52.516	22,5	15
Nord.	765.000	243.656	32,0	31
Oise.	350.900	55.784	15,9	18
Orne.	395.700	52.102	13,2	15
Pas de Calais.	533.600	98.715	18,5	16
Puy de Dôme.	507.100	81.482	16,1	13
Pyrénées, Basses.	355.600	51.888	14,6	11
Pyrénées, Hautes.	174.700	19.308	11,1	7
Pyrénées Orientales.	110.700	19.832	17,9	7
Rhin, Bas.	450.200	90.749	20,2	12
Rhin, Haut.	303.800	44.844	14,8	12
Rhône.	299.400	127.121	42,5	8
Saône, Haute.	291.600	26.289	9,0	9
Saône et Loire.	452.700	68.756	15,2	20

Departamenty	Suma ludności	Suma ludności miast	% ludności miast	Ilość miast
Sarthe.	388.100	55.709	14,4	13
Seine.	631.600	568.688	90,0	12
Seine Inférieure.	609.800	191.613	31,4	25
Seine et Marne.	299.100	66.616	22,3	25
Seine et Oise.	421.500	97.057	23,3	28
Sèvres, Deux.	241.900	36.309	15,0	13
Somme.	459.500	84.263	18,3	13
Taru .	270.900	64.956	24,0	10
Var.	271.700	86.842	32,0	15
Vaucluse.	191.400	61.193	32,0	9
Vendée.	268.400	34.801	13,0	16
Vienne.	241.000	46.885	19,4	12
Vienne, Haute.	245.100	46.765	19,1	9
Vosges.	308.900	41.488	13,4	13
Yonne.	320.500	66.795	20,8	19
Ogółem	27.420.500	5.934.094	21,6	1.175

U w a g a:

dep. A i n nie zawierał arrondissement Gex, który był odłączony i wraz z Genewą i północną częścią Sabaudji tworzył dep. Léman. Ludność tego arr., oszacowaną na 20.000 mieszk. dodano do ludności departamentu.

dep. D o u b s policzono wraz z arr. Montbelliard, który wtedy jeszcze do tego departamentu nie należał.

dep. P a s d e C a t a i s. Ludność arrondissement Saint-Pol spis podał na 42.000. Natomiast spis z 1806 r. naliczył 70.780 m., a rocznik departamentu na rok 1801/2 podał 75.092 m. Prawdopodobnie musiały tu zajść opuszczenia. Wobec tego ludność arr. Saint Pol oszacowano na 70.000, a departamentu ustalono na 533.600, zamiast 505.600 podane przez spis.

dep. V e n d é e. Ludność arr. La Roche sur Yon podał spis na 54.700 m., natomiast 1846 r. naliczono 135.500 m. Prawdopodobnie zaszły tu opuszczenia spowodowane jeszcze nie wygasłą wojną domową. Ludność tego arr. podniesiono o 25.000. Ludność całego departamentu podniesiono do 268.400 m. (1806 r. dep. ten liczył 270.271 m.).

dep. T a r n e t G a r o n n e w 1801 r. nie istniał, został utworzony 1808 r. z części departamentów: Lot, Haute G a r o n n e, Lot e t G a r o n n e, G e r s i A v e y r o n. Departamenty Haut Rhin, Meurthe i Moselle podano w granicach odpowiadających granicom przed 1871 r., a dep. V a r w granicach z przed 1860 r. Granice pozostałych departamentów odpowiadają granicom obecnym.

Liczba ta jest prawie identycznie równa liczbie, podawanej przez *chevalier de Pomelles* (22,10%), przez szacunek z 1787 r. (21%), przez *Comité de Revision* (21,66%) i przez spis z 1794 r. (21%). Możemy więc z całą pewnością stwierdzić, że ludność miejska we Francji 1801 r. stanowiła 21 — 22%, a na początku Rewolucji tyleż samo.

Dzieląc miasta na kategorie, możemy liczyć:

Paryż	547.756 m.	2,00%	1 miasto
Miasta wyżej 50.000 m.	577.428 m.	2,11%	7 miast
Miasta 20.000 — 49.999 m.	744.519 m.	2,71%	27 miast
Miasta 10.000 — 19.999 m.	746.840 m.	2,72%	56 miast
Miasta 5.000 — 9.999 m.	1.371.417 m.	5,00%	213 miast
Miasta 2.000 — 4.999 m.	1.401.046 m.	5,11%	458 miast
Miasta niżej 2.000 m.	545.088 m.	1,99%	413 miast
Ogółem wszystkie miasta	5.934.094 m.	21,64%	1175 miast
Ogółem ludność wsi	21.486.406 m.	78,36%	—
Ogółem ludności	27.420.500 m.	100,00%	

Z zestawienia powyższego jasno wynika, że mieszczaństwo francuskie najliczniej zamieszkiwało miasta małe, liczące po kilka do kilkunastu tysięcy mieszkańców. Większych miast spotykamy bardzo niewiele — 3 przekraczają 100.000 m: 8 przekracza 50.000 m. Wogóle w miastach, liczących ponad 20.000 mieszkańców, było ludności zaledwie 1.869.703; natomiast miasta, mające niżej 20.000 m., zamieszkiwało 4.064.391 osób, to znaczy, że 68,49% ludności miejskiej było osiedlone w miastach małych. Obecnie jest biegunowo przeciwnie — gros ludności miejskiej znajduje się w wielkich miastach.

Jak z załączonej tablicy wynika, ludność miejska stanowiła większość zaledwie w 2 departamentach: *Seine* (Paryż) i *Bouches du Rhône* (Marsylja). Trzecią część ludności tworzyła ludność miast w 3 departamentach, a mianowicie: *Gard* (Nimes), *Hérault* (Montpellier), *Rhône* (Lyon).

W większości departamentów można liczyć po klikanaście procent ludności miejskiej.

Dla porównania rozwoju ludności miast francuskich przytaczamy zaludnienie większych z nich, liczących 20.000 mieszkańców i wyżej w roku 1801 i w 130 lat później.

	1801 r.	1931 r.
1. Paris (dep. Seine)	547.756 (631.600)	2.891.020 (4.933.855)
2. Marseille	111.130	800.881
3. Lyon	109.500	579.763
4. Bordeaux	90.992	262.990
5. Rouen	87.000	122.957
6. Nantes	73.879	187.343
7. Lille	54.756	201.568
8. Toulouse	50.171	194.564
9. Strasbourg	49.056	181.465
10. Amiens	40.289	90.211
11. Metz	40.200	78.767
12. Nîmes	38.800	89.213
13. Orléans	36.165	71.606
14. Montpellier	33.913	86.924
15. Angers	33.000	85.602
16. Caen	30.923	57.528
17. Besançon	30.000	60.367
18. Nancy	29.740	120.278
19. Brest	27.000	69.841
20. Rennes	25.906	88.659
21. Versailles	25.000	66.859
22. Clermont - Ferrand	24.478	103.143
23. Troyes	23.880	58.804
24. Aix en Provence	23.686	38.332
25. Grenoble	23.500	90.748
26. Tours	22.000	78.585
27. Montauban	21.959	29.981
28. Avignon	21.412	57.228
29. Dunquerque	21.158	31.763
30. Dijon	21.000	90.869
31. Limoges	20.550	92.577
32. Toulon	20.550	133.263
33. Reims	20.295	112.820
34. Saint Omer	20.109	17.815
35. Dieppe	20.000	25.117

Pozatem zaludnienie miast, liczących obecnie wyżej 100.000 mieszkańców, a 1801 r. poniżej 20.000 m. przedstawia się następująco:

	1801 r.	1931 r.
Nice	18.473	219.549
Saint Etienne	16.259	191.088
Le Havre	16.000	165.076
Roubaix	8.091	117.190
Mulhouse	6.018	99.534

Jak z zestawienia wynika, wzrost ludności miast we Francji był zjawiskiem znacznym i powszechnym — jednak miasta nie wzrastały równomiernie. Obok Hawru, którego ludność wzrosła 10-krotnie, Saint - Etienne i Nicei — 12-krotnie; Roubaix — 14-krotnie; Miluzy — 16-krotnie — obok miast, wykazujących istic amerykański wzrost, spotykamy takie miasto, jak Rouen, które w ciągu pięciu ćwierćwieczy wzrosło zaledwie z 87.000 do 122.898 m.

Miasta francuskie, które liczyły po kilkadziesiąt do stu tysięcy ludności w końcu XVIII wieku, były miastami stosunkowo bardzo dużemi. Największe ówczesne stolice posiadały wtedy zaledwie bardzo drobną część dzisiejszej ludności. Miasta francuskie, które, wobec gwałtownego rozwoju miast angielskich i niemieckich w ciągu XIX wieku, zostały zepchnięte na dalszy plan, zajmowały w przededniu Rewolucji pierwsze miejsce pośród europejskich państw, a mieszczaństwo francuskie było najliczniejszem w Europie. (Jedyny kraj, mogący rywalizować, Anglja, liczyła wraz ze Szkocją i Walją, zaledwie 3.046.371 mieszkańców miast, to jest około połowy tego, co Francja)¹⁾.

Dla porównania przytaczam ludność miast Europy, liczących 1800 r. wyżej 100.000 mieszkańców. Obok podaję ludność obecną.

	Okolo 1800 r.	Obecnie
1. Londyn	959.310 m.	8.203.942 (1931 r. — dystrykt policyjny)
2. Paryż (z przedmieśc.)	600.000 m.	4.933.855 (1931 r. — dep. Seine)

¹⁾ 1800 r. Anglja, Szkocja i Walja liczyły 10.834 tys. ludności, w czem 3.046.371 ludności miejskiej, t. j. 28,1%, a w roku 1921 ludność tych krajów wzrosła do 42.769.196 m., w czem miasta liczyły 33.807.179 m., t. j. 79,0%. Ludność miejska we Francji w tymże czasie (1926 r.) była słabsza, zarówno absolutnie (19.984.766 m.) jak i procentowo (49,05%).

	Okolo 1300 r.	Obecnie
3. Konstantynopol	600.000 m.	690.857 (1927 r.)
4. Neapol	350.000 m.	839.390 (1931 r.)
5. Moskwa	250.000 m.	2.781.000 (1931 r.)
6. Wiedeń	231.949 m.	1.839.000 (1930 r.)
7. Petersburg	220.000 m.	2.228.000 (1931 r.)
8. Amsterdam	200.000 m.	766.263 (1932 r.)
9. Lizbona	180.000 m.	594.390 (1930 r.)
10. Berlin	172.000 m.	4.288.000 (1932 r.)
11. Medjolan	170.000 m.	1.013.000 (1933 r.)
12. Dublin	165.000 m.	419.156 (1926 r.)
13. Madryt	160.000 m.	896.511 (1931 r.)
14. Rzym	153.000 m.	1.049.000 (1933 r.)
15. Wenecja	140.000 m.	260.247 (1931 r.)
16. Palermo	140.000 m.	389.699 (1931 r.)
17. Barcelona	140.000 m.	991.262 (1931 r.)
18. Warszawa (1791 r.)	120.000 m.	1.181.000 (1933 r.)
19. Marsylja	111.000 m.	800.881 (1931 r.)
20. Lyon	109.000 m.	579.763 (1931 r.)
21. Kopenhaga	105.000 m.	771.168 (1930 r.)
22. Genua	100.000 m.	608.096 (1931 r.)
23. Hamburg	100.000 m.	1.137.000 (1932 r.)
24. Walencja	100.000 m.	327.088 (1931 r.)

Liczby powyższej tablicy zostały podane bądź na zasadzie spisów ludności, bądź na podstawie oszacowań, podanych przez Gustawa Sundbärگا w XI *Annuaire de Statistique*. Liczba ludności dla Warszawy została podana na podstawie Korzona. (Pierwszy spis miasta Warszawy wykazał 24.IV. 1787 r. — 96.143 mieszkańców).

Liczby lat ostatnich podałem na zasadzie najnowszych spisów i obliczeń urzędowych.

Nasuwa się pytanie, czy ludność miast francuskich w czasie Rewolucji spadła, wzrosła, czy została bez zmiany? Na pytanie to nie można dokładnie odpowiedzieć, ze względu na brak odpowiednich danych z okresu przedrewolucyjnego. Wprawdzie w r. 1787 dokonano szacunku ludności miast, lecz dokonano go na zasadzie ilości urodzeń, wobec czego jego rezultaty nie mogą budzić zaufania. Levavasseur opublikował rezultaty tego szacunku,

lecz tylko dla ludności miast, liczących wyżej 10.000 mieszkańców. Ogólna suma ludności tych 79 miast wynosi 2.569.642 m. W miastach tych w 1801 r. mieszkało 2.459.428 m. Wobec niepewności pierwszej z tych dwu liczb, nie możemy ich porównywać. W każdym razie w ogólnych zarysach możemy stwierdzić, że miasta francuskie w okresie Rewolucji znacznie szerszemu wyludnieniu nie uległy.

Wyjątkami są Paryż, Lyon, Toulon i t. d.

By silniej jeszcze uwypuklić potęgę miast francuskich, postaram się porównać je z miastami polskimi. Francja i Polska w ostatnich latach XVIII stulecia przechodziły bardzo podobne koleje. „Patrioci“ francuscy i „patrioci“ polscy pragnęli zaprowadzić ustrój nowoczesny w obu krajach, wprowadzić rządy konstytucyjne, oprzeć się na szerokich masach, a, dokonywując całego szeregu reform (oczywiście w Francji bardziej zasadniczych, gdyż kraj stał na daleko wyższym stopniu cywilizacji), oba narody pragnęły zachować swą niepodległość i integralność terytorjum.

Francja nie tylko, że zachowała swoje granice, lecz zdobyła linję Renu i Alp. Wewnątrz wrogowie Rewolucji zostali pokonani i długoletnia walka skończyła się narodzeniem i utrwaleniem nowej Francji demokratycznej, narodowej, jednolitej.

Polska przegrała wszystko; nie tylko, że nie zdołała obronić swych granic w 1792 r., lecz nadto utraciła swój byt niepodległy w 3 lata później, a o reformach liberalnych i ludowych nie mogło być nawet mowy.

Czemu tak różne rezultaty walki o tak podobnym charakterze i celach?

Elementem, który Rewolucję stworzył, poparł i do zwycięstwa doprowadził, było mieszczaństwo francuskie. Duchowieństwo i szlachta w szeregach rewolucjonistów — to były nawet tysiące, lecz nie miliony. Masy włościańskie chętnie dawały rekruta i popierały Rewolucję, lecz nie czyniły nic z własnej inicjatywy, a szły tylko za przykładem miast.

Mieszczenie francuscy, to blisko 6 milionów ludzi, a zatem więcej, niż ludność całych Prus w owym czasie.

A w jakim stanie były miasta w Polsce?

„Tych jest w kraju mało, gdyż większa ich część nie różni się od wsi i mieszczanin w nich jest tylko rolnikiem. Rękodziel, fabryk prawie żadnych niemasz w kraju; jeszcze dotąd od rol-

nictwa mało rąk zhywa“... tak opowiada nam Staszic (O statystyce Polski — 1809 r.).

Ludność większych miast Polski w epoce Sejmu Czteroletniego podaje nam Korzon.

Na pierwszym miejscu stoi Warszawa ze 120.000 ludności — to było rzeczywiście poważne centrum mieszczaństwa polskiego.

Na drugim miejscu — Gdańsk z 36.700 mieszkańcami — tylko, że mieszczenie byli przeważnie Niemcami.

Potem Wilno, liczące 24.175 ludności, Kraków (20.000 m.), Poznań (15.000 m.) i Lublin (12.200).

Ogółem 6 miast wyżej 10.000 mieszkańców. Francja takich miast liczyła 91.

Korzon w tomie I Wewnętrznych Dziejów Polski za Stanisława Augusta po bardzo dokładnych i skrupulatnych badaniach szacuje, eliminując szlachtę, mieszkającą po miastach i żydów, wyłączając miasta o charakterze czysto włościańskim, właściwych mieszczan — chrześcijan, używających prawa miejskiego, albo przynajmniej (jak na Litwie) pamiętających je, mających jakieś poczucie swego stanu — na 500.000, co stanowiło 5,69% ogółu ludności.

Na 1 polskiego mieszczanina wypadło 12-u francuskich.

Ale mieszczaństwo francuskie było całkowicie francuskie, to znaczy wszyscy, jeśli nie mówili, to zawsze czuli po francusku, w 100% byli Francuzami.

W Polsce w Gdańsku i Toruniu Niemcy dominowali, w Poznaniu i innych miastach zachodnich stanowili poważną mniejszość; na Podolu, Wołyniu i Białejrusi wśród mieszczan znajdował się element ruski. Licząc tylko 10% niepolaków, dochodzimy do liczby 450.000.

Te dwie liczby: 5,8 miliona mieszczan francuskich i 450.000 mieszczan polskich charakteryzują jedną z głównych przyczyn, czemu Polska padła, gdy Francja zwyciężyła.

Ostateczny podział Francji na stany 1789 r.

Mając liczbę ludności miejskiej i wiejskiej we Francji, możemy z łatwością wyprowadzić ilość mieszczan i włościan. W owym czasie zamieszkiwało Francję 303.000 duchownych i szlachty. Jaka z nich część mieszkała w miastach, trudno odpowiedzieć. Wiadomo, że bardzo licznie mieszkała szlachta w Paryżu, jak również

w niektórych miastach prowincjonalnych — tak samo rzecz się miała z duchowieństwem. Przyjmuję, że 50^o/o ogólnej liczby uprzywilejowanych mieszkało w miastach. O ile liczba ta okazałaby się niećcisła, to, ze względu na fakt, że obydwie te stany były liczebnie nadzwyczaj słabe, błąd maksymalny mógłby stanowić około 1^o/o na rzecz mieszczan lub włościan. Przyjmując w poprzednim rozdziale ustalony stosunek ludności miast do ludności wsi na 21,64% do 78,36%, dochodzę do wyników ostatecznych:

Stan trzeci

Duchowieństwo	130.000	0,47%
Szlachta	173.000	0,63%
Mieszczanie	5.810.000	21,09%
Włościanie	21.437.000	77,81%
	<hr/>	
	27.550.000	100,00%

R o z d z i a ł VIII.

OSTATECZNA KLASYFIKACJA LUDNOŚCI.

Wyżej przytoczony podział bynajmniej nie daje nam wyczerpującego poglądu na skład ludności Francji pod względem społecznym w przededniu Rewolucji.

Wśród mieszczan, obok ludzi możnych i bogatych, widzimy liczne rzesze rzemieślnicze oraz wówczas dość już liczny proletarijat robotniczy. Podobnie na przeszło 21 milionów włościan składają się zarówno posiadacze większych lub mniejszych gospodarstw, jak i bezrolne masy chłopskie. Z tych to względów postaram się, zamiast stanowego podziału ludności, dać podział stanowo - społeczny, gdzie będą uwzględnione również właściwości socjalne poszczególnych grup.

Mieszczanie. Na 5.810.000 mieszczan składał się zarówno element obywateli czynnych, jak i biernych. Obywatele bierni, jak wiadomo, byli pozbawieni praw politycznych, gdyż nie opłacali podatków wcale, lub też płacili je w sumie niższej od równowartości 3 dni pracy ludzkiej (przyjmowano zwykle 4,50 fr.). Element ten, jak wynika stąd, nie mógł posiadać ani jakichkolwiek nieruchomości (domów) ani warsztatów pracy.

Nie należeli więc tu ani kupcy, ani przemysłowcy, ani rzemieślnicy, lecz przede wszystkim i jedynie wszelkiego rodzaju robotnicy fabryczni, czeladnicy i terminatorzy rzemieślniczy, służba domowa, wreszcie element bezrobotnych i żebraków, tak liczny na owe czasy w miastach Francji, a szczególnie w Paryżu.

Vice versa — ludzi, opłacających podatek w wysokości 4,50 fr. lub wyżej, posiadających zatem prawdopodobnie jakąkolwiek nieruchomość lub warsztat pracy, zaliczyć możemy do wielkiej, średniej lub drobnej burżuazji. Tu figurują kupcy, przemysłowcy, właściciele domów, rzemieślnicy i t. d.

Jak obliczyłem wyżej, pozbawieni praw wyborczych czynnych stanowili 28,1% ogółu ludności.

Czy odsetek ten był równie wysoki wśród ludności miejskiej, jak i wiejskiej? Na to pytanie musimy dać odpowiedź przeczącą. Miasta posiadały daleko więcej proletariatu, pozbawionego czynnych praw obywatelskich. Departament Sekwany (t. j. Paryż z przedmieściami) liczył 1791 r. 89.741 wyborców, a 1793 — 192.000 mężczyzn wyżej 21 lat, t. j. przeszło dwa razy tyle. Bordeaux 8.873 i 17.990. Rhône et Loire (gł. miasto Lyon) 91.951 i 165.275. Nord 96.675 i 168.000.

Natomiast sytuacja przedstawia się wręcz przeciwnie po wsiach. W konsekwencji przyjmują odsetek obywateli czynnych wśród ogółu obywateli miast na 60%, wobec czego na zasadzie stosunku ludności miejskiej do wiejskiej otrzymują 75,2% obywateli czynnych wśród ludności wiejskiej.

Wynika stąd, że 40% ludności miast stanowił element, nie posiadający ani majątku ani zawodu, za któryby płacono podatek roczny, wynoszący zaledwie 4¹/₂ franka — ten element z całą pewnością uznać możemy za proletarijat miejski. Ponieważ ludność miast wynosiła 1789 r. 5.962.000, przeto wynosił on 2.385.000.

Na wielką, średnią i drobną burżuazję wypada zatem (5.810.000 mieszczan — 2.385.000) ogółem 3.425.000 mieszkańców. Był to jednak element bardzo niejednorodny; obok przedstawicieli wielkiego handlu i przemysłu oraz inteligencji zawodowej, które to elementy stanowiły górną warstwę mieszczaństwa, coś w rodzaju patrycjatu, spotykamy liczne rzesze rzemieślnicze i drobno kupieckie, które stanowiły rdzeń ówczesnego mieszczaństwa.

Jak liczna była górna sfera mieszczaństwa, nie wiemy. Taine liczy, że wynosiła 100.000 rodzin, co odpowiada liczbie 500.000 osób.

W rezultacie podział ludności miejskiej przedstawiać się będzie następująco:

1. Przemysłowcy, kupcy i inteligencja	500 tys. ¹⁾
2. Stan średni (głównie rzemieślnicy i drobni kupcy)	2.925 tys.
3. Proletarijat miejski (głównie robotnicy)	2.385 tys.
	<hr/>
	5.810 tys.

¹⁾ Łączenie w jedną grupę kupców i przemysłowców razem z inteligencją zawodową nie jest oczywiście rzeczą słuszną, tu jednak okazało się koniecznością w braku jakiegokolwiek statystyki.

Włościanie. Jak poprzednio wykazałem, element nie posiadający praw wyborczych czynnych stanowił około 24,8% ludności wiejskiej, co przy 21.588.000 ludności wiejskiej wynosi 5.354.000. Ludność ta nie mogła posiadać nieruchomości (chyba zupełnie minimalne), składała się z włościan bezrolnych, robotników rolnych i gdzieniegdzie robotników fabrycznych — możemy ją z całą pewnością nazwać proletariatem wiejskim¹⁾.

Od ogólnej sumy włościan odejmujemy 5.354.000 proletariatu wiejskiego i dochodzimy do 16.083.000 włościan średnio zamożnych. Wśród nich znajdowali się niewątpliwie posiadacze jednego lub dwu hektarów, również z pewnością musieli być właściciele, mający czasem po kilkadziesiąt hektarów (własność wielkocłopska) lub posiadający warsztaty rzemieślnicze, sklepy i t. p. Tę zamożniejszą ludność wiejską Taine szacuje na 150.000 rodzin, co odpowiada liczbie 750.000 osób.

W rezultacie ludność wiejską stanu trzeciego możemy podzielić na trzy następujące grupy:

Średni właściciele, kupcy, rzemieślnicy	750.000
Włościanie posiadający ziemię	15.333.000
Włościanie bezrolni	5.354.000
	<hr/>
	21.437.000

¹⁾ Nie wszyscy włościanie we Francji przed Rewolucją posiadali wolność osobistą. Istnieeli również chłopcy pańszczyźniani (zwano ich serfs), dość liczni w Szampanji, Burgundji, Bourbonnais, Marche, Nivernais i Franche-Comté, a nadewszystko w Górach Jurajskich. Liczba ich nie jest wiadoma. M. Clerget, proboszcz w Onans w Franche-Comté i deputowany do Konstytuanty, wydał książkę, w której wspomina, że jeszcze w r. 1789 było we Francji 1.500.000 włościan pańszczyźnianych (źródeł nie przytacza). Za nim poszedł Michelet, Taine, Carré-Sagnac i Aulard. Gdybyśmy przyjęli tę liczbę, doszlibyśmy do wniosku, że 7% włościan podlegało jeszcze pańszczyźnie we Francji 1789 r.

Dla porównania przytoczyć mogę, że w Polsce w owym czasie na 6.365.000 włościan 5.365.000 t. j. 85% stanowili „glebae adscripti“. Pozostały milion tworzyli wolni najmici. Włościan wolnych na roli, jak wiadomo, poza kolonistami niemieckimi nie było wcale (liczby Korzona).

Ostatecznie tablica ludności Francji 1789 r. przedstawia się następująco:

Wyższe duchowieństwo (arcybiskupi, biskupi, opaci, przeorzy, kanonicy i t. d.)	10.000
Niższe duchowieństwo (proboszcze, wikariusze, księża bez beneficjów i t. d.)	60.000
Duchowieństwo zakonne	60.000
Szlachta (w czem starej szlachty 40.000)	173.000
Mieszczanie — kupcy, przemysłowcy, inteligencja	500.000
Stan średni — rzemieślnicy, drobni kupcy i t. d.	2.925.000
Proletariat miejski	2.385.000
Rolnicy, posiadający mająteczki (fermiers), kupcy, rzemieślnicy	750.000
Włościanie posiadający ziemię	15.333.000
Włościanie bezrolni	5.354.000
	<hr/>
	27.550.000

Rozdział IX.

STATYSTYKA WANDEI (OBSZARU OBJĘTEGO WOJNĄ DOMOWĄ).

Jak wiadomo, w marcu 1793 r. ludność wiejska 4 zachodnich departamentów, rozgoryczona ścięciem Ludwika XVI, poruszona do głębi deportacją księży niezaprzyśiężonych, a nadewszystko doprowadzona do rozpaczki poborem do wojsk republikańskich, spontanicznie i tłumnie chwyciła za broń i rozpoczęła walkę w imię hasła monarchistyczno-katolickich.

Wojna na większą skalę została zlikwidowana klęską pod Sa-venay dnia 23.XII. 1793 r. Od tego czasu rozpoczęła się partyzantka, która z przerwami trwała długie lata, aż ustała dopiero w czasie Konsulatu.

Obszar, na którym ludność chwyciła za broń, ograniczony jest od zachodu — oceanem, od północy — Loarą, od wschodu i południa — linią przechodzącą mniej więcej przez Angers, Thouars, Parthenay, Fontenay le Comte, Luçon i Les Sables d'Olonne.

Powstanie objęło częściowo departamenty: Vendée, Maine et Loire, Loire Inférieure, oraz Deux Sèvres, całkowicie — żadnego.

Bardzo dokładną mapę terenu zrewoltowanego opracował Pierre de la Gorce ¹⁾ i nią będziemy się tu posilkowali.

Biorąc za podstawę wyżej wymienioną mapę i opierając się na danych spisu z 1801 r. w stosunku do arrondissements i miast, dochodzimy do następującego zaludnienia obszaru, objętego wojną domową: ²⁾

¹⁾ Histoire religieuse de la Revolution Française.

²⁾ 1. Arrondissement Paimbeuf — 32.200 m. w tem miasta: Bourgneuf 2.033, Pornic 806 m.; Paimbeuf 4.220, na ludność miejską przypada zatem 7.059, a na ludność wiejską 25.141, z której to ludności na terenie powstańców mieszkało $\frac{3}{5}$, t. j. 15.085 ludności wiejskiej, a wraz z miastem Bourgneuf — 17.118 m.

2. Arrondissement Nantes — 160.700 m., w tem miasta: Nantes 77.162. Machecoul 1.889 i Clisson — 1.178; pozostaje na ludność wiejską (160.700 — 80.239) 80.461, z tego $\frac{4}{5}$ przypada na obszar zrewoltowany, t. j. 64.369, a doliczając ludność Machecoul i Clisson dochodzimy do 67.446 m.

część arr. Paimbeuf dep. Loire Inférieure	17.118 m.
część arr. Nantes dep. Loire Inférieure	67.446 „
część arr. Angers dep. Maine et Loire	15.254 „
cały arr. Cholet dep. Maine et Loire	74.600 „
część arr. Saumur dep. Maine et Loire	19.987 „
część arr. Les Sables d'Olonne dep. Vendée	42.785 „
prawie cały arr. La Roche sur Yon dep. Vendée	78.000 „
część arr. Fontenay le Comte dep. Vendée	34.095 „
część arr. Bressuire dep. Deux Sèvres	33.453 „
część arr. Parthenay dep. Deux Sèvres	19.088 „
część arr. Niort dep. Deux Sèvres	4.273 „
	<hr/>
	406.099 m.

3. Arrondissement Cholet — liczył 74.600 m.; powstał on całkowicie. Ludność miast wynosi: Cholet 4.709, Chemillé 3.112, Beaupréau 1.640, t. j. w sumie 9.461 m.

4. Arr. Angers — liczy 91.900 m., w tem miasta: Angers 33.000, S. Georges sur Loire 2.320, Chalounes sur Loire 4.922 — zostaje 51.658, z tego 1/5, przypadająca na obszar zrewoltowany wynosi 10.332, a po dodaniu Chalounes — 15.254 m.

5. Arr. Saumur 90.100 m., w tem miasta: Saumur 9.636, Doué 1.805, Vihiers 430, po ich odjęciu pozostaje 78.229. 1/4 przypadająca na teren powstańczy wynosi 19.557, dochodzi Vihiers 430, ogółem 19.987.

6. Arr. Les Sables d'Olonne. 79.400 m., w tem miasta: Noirmoutier 5.405, Saint Gilles sur Vie 780, Les Sables d'Olonne 5.168, Beauvoir St. Gervais 1.892, Challans 3.000. 79.400 — 16.245 = 63.155. 3/5 z tego terytorjum przypadające na obszar powstańczy wyniesie 37.895, dochodzą miasta: Challans 3.000 i Beauvoir St. Gervais 1.892, ogółem 42.785.

7. Arr. La Roche sur Yon. 79.700 ludności; poza skrawkiem koło Mareuil, gdzie powstania nie było 78.000, w czem La Roche sur Yon 1.600; Chantonuay 1.421; Mortagne sur Sèvre 633; Les Herbières 1.910; Montaigu 1.011.

8. Arr. Fontenay Le Comte 109.300 m., w tem miasta: Luçon 2.630, Fontenay 6.520, Sainte Hermine 406, La Châtaigneraie 1.045, Pouzauges 220. Ludność wsi wynosi zatem: 109.300 — 10.811 = 98.489. 1/3 przypadająca na obszar powstańczy wynosi 32.830, a wraz z miastami La Châtaigneraie 1.045 i Pouzauges 220 — 34.095 m.

9. Arr. Bressuire. 43.500 m. Miasta: Bressuire 630, Châtillon sur Sèvre 512, Argenton Le Château 270, Thouars 2.035, ogółem wsie 43.500 — 3.447 = 40.055. 4/5 ludności wiejskiej 32.042 (obszar powstania), dochodzi ludność Bressuire, Châtillon, Argentaui 1.412, razem 33.453.

10. Arr. Parthenay. 53.000 m. Odchodzi m. Parthenay 2.068 i Arivault 3.213. zostaje 47.719. 2/5 (obszar powstania) wynosi 19.088.

11. Arr. Niort — 84.700 m. miasta: Niort 15.028, S. Maixent 3.980, Mauze 1.600; ludność wsi 84.700 — 20.608 = 64.092. 1/15 (obszar powstania) wyniesie 4.273

Na obszarze tym liczono 20 miast o zaludnieniu 34.129 mieszkańców, to znaczy że ludność miejska stanowiła zaledwie 8,4^o%, wtedy gdy w pozostałej Francji około 22^o%. Miasta wandejskie były mikroskopijnie małymi miścinami. Żadne z nich nie przekraczało 5.000; zaledwie 5 miast liczyło wyżej 2.000 m., 9 od 1.000 do 2.000, a 6 nie miało nawet 1.000 m. Przeciętne miasto wandejskie liczyło 1.706 m., przeciętne miasto pozostałej Francji — 5.100 m.

Jak powszechnie wiadomo, ludność włościańska prawie całkowicie chwyciła za broń, natomiast miasta okazały się szczerze republikańskie. Początkowe wielkie sukcesy, jakie odnieśli powstańcy, spowodowane były tem, że miasta w Wandei były drobne i słabe tak, że w żaden sposób nie mogły powstrzymać zalewu ludności wiejskiej, która stanowiła 11/12 ogólnego zaludnienia.

Tak przedstawiało się zaludnienie Wandei 1801 r. Jaka była ludność przed wybuchem walk, jak wielkie straty poniósł ten kraj wskutek wojny domowej — oto zagadnienie, na które postaram się dać odpowiedź.

Ludność wyżej wymienionych czterech departamentów, objętych częściowo wojną domową, wynosiła (porównujemy zaludnienie departamentów, gdyż dane dla poszczególnych arrondissements posiadamy tylko z roku 1801).

1790/91 r.	1.468.400 m.
1793/94 r. (rok II)	1.437.000 m.
1801 r.	1.255.100 m.
1805 r.	1.258.000 m.

Uderza podobieństwo liczb z roku 1790/91 i 1793/94. Prawdopodobnie obliczenie tego drugiego spisu przeprowadzone zostało jeszcze przed wybuchem wojny domowej. Liczba obywateli politycznie czynnych wynosiła na terenie tym 208.655 ludzi w 1791 roku. Ludność politycznie czynna stanowiła przeciętnie 15,7^o%. Tu, ze względu na to, że ludność była nieco uboższa, lepiej będzie przyjąć stosunek 1 do 7, t. j. 14,3^o%.

W ten sposób dochodzimy do liczby 1.460.585.

Liczba ta zbliżona jest do liczby z 1790/91 r. i z 1794 r. i wydaje się bardzo prawdopodobną. Wynikałoby stąd, że 4 departamenty utraciły w ciągu 8 lat 200.000 ludności. Ta strata obciąża niewątpliwie nie obszar spokojny (tam prawdopodobnie

ludność stała w miejscu ze względu na przyczyny, dotyczące całej Francji), lecz z pewnością dotyczy „obszaru zrewoltowanego“. Wywnikałoby zatem, że obszar, który był ogniskiem wojny domowej, liczył w przededniu wybuchu powstania (406 + 205 tys.) około 600.000 mieszkańców (P. de la Gorce podaje na oko ok. 700.000). Z tej liczby około 50.000 mieszkańców miast pozostało wierne Rewolucji, wobec tego około 550.000 ludności przeciwstawiło się nowemu ustrojowi Francji, t. j. na 40-u włościan francuskich zaledwie jeden zaprotestował z bronią w ręku przeciw Rewolucji.

W wojnie wandejskiej brali udział wszyscy mężczyźni, zdolni do noszenia broni, t. j. około 130.000 ludzi ¹⁾.

Wojna ta spowodowała zmniejszenie ludności omawianego terytorium o około 200.000 mieszkańców, t. j. o 33%. Była to niewątpliwie jedna z najkrwawszych wojen czasów nowoczesnych, tem niemniej straty poniesione nie są tak wielkie, jak je podaje „na oko“ większość historyków.

Taine szacował, że w 11 departamentach Zachodu liczba samych zabitych w każdym wieku, bez względu na płeć, dochodzi do pół miliona. Wielu innych autorów przytacza tę samą liczbę.

Grañer de Cassagne w *Histoire du Directoire* przytacza list gen. Hoche'a do ministra spraw wewnętrznych, gdzie ten pisze, że na 5 ludzi w 1789 r. pozostał przy życiu 1 (1796 r.).

Walki szuanów i rozruchy przeciwrewolucyjne w Bretanii, Normandji i Maine były drobne, ²⁾ dawały straty nieznaczne i w żadnym razie kraju nie wyludniały. ³⁾ Liczby, podawane przez Taine'a i innych autorów, należy uważać za znacznie przesadzone. Co do listu Hoche'a, to szacował on „na oko“ i pomylił się znacznie, gdyż na 5 mieszkańców nie 1 został przy życiu, lecz 4,7(!).

¹⁾ Według Lavoisier mężczyźni wyżej lat 20 stanowili 26,59% ogółu ludności. Przyjmując ten sam stosunek dla Wandei, otrzymujemy 146.245. Odliczając starców i ułomnych, dochodzimy do liczby ok. 130.000 ludzi zdolnych do noszenia broni.

²⁾ Oczywiście nie mamy tu na myśli walk Wandejczyków na prawym brzegu Loary; wszak walki te zmniejszały ludność Wandei.

³⁾ Zmniejszenie ludności departamentów zachodnich, będących terenem wojny Wandejskiej i walk Szuanów przedstawia się w okresie 1793/94—1801 r. następująco: Vendée — 7,9%; Deux Sèvres — 5,9%; Maine et Loire — 15,1%; Loire Inferieure — 17,2%; Morbihan — 3,4%; Finistère — 0,7%; Côtes du Nord — 4,8%; Ille et Vilaine — 4,5%; Mayenne — 5,9%; Sarthe + 1,8%; Manche — 1,4%. Ogółem w 11-u departamentach ludność spadła z 4.579.500 m. do 4.312.700 m. t. j. o 6,8%.

The first part of the report is devoted to a general survey of the situation in the country. It is followed by a detailed analysis of the economic and social conditions. The author then discusses the political situation and the role of the government. The report concludes with a series of recommendations for the future.

The author's analysis is based on a thorough study of the available data. He has taken into account the various factors that influence the country's development. His conclusions are well supported by the facts and figures. The report is a valuable contribution to the understanding of the country's problems and offers practical suggestions for their solution.

The report is written in a clear and concise style. It is easy to read and understand. The author's use of statistics and charts helps to illustrate his points. The report is a must-read for anyone interested in the country's future.

The report is a well-organized and comprehensive study of the country's economic and social conditions. It provides a clear and concise overview of the situation and offers practical suggestions for improvement. The author's analysis is based on a thorough study of the available data and is well supported by the facts and figures. The report is a valuable contribution to the understanding of the country's problems and offers practical suggestions for their solution.

C Z Ę Ś Ć D R U G A.

R o z d z i a ł X.

USTALENIE LISTY WYBITNYCH REWOLUCJONISTÓW.

Ustalenie składu listy wybitnych rewolucjonistów było w pracy niniejszej rzeczą szczególnie trudną. Wszelkie inne badania statystyczne mają pracę pod tym względem znacznie ułatwioną; bada się ludność pewnego terytorjum, pewnego wieku, narodowości lub wyznania — zawsze jednak zakres badań statystycznych jest ściśle ograniczony. Gdy badamy np. ludność miasta *n*, to wiadomo, że interesują nas wszyscy mieszkańcy tego miasta *i*, oczywiście, tylko tego miasta.

W pracy niniejszej sprawa ta przedstawia się wręcz przeciwnie. Przedewszystkiem należało ustalić listę badanych rewolucjonistów, t. j. oznaczyć zakres badań.

„Kogo należy uważać za wybitnego rewolucjonistę“ — oto zagadnienie, na które przedewszystkiem należało dać odpowiedź.

Ustaliłem następujące 3 kryteria dla wybitnych rewolucjonistów, przyczem pomieszczenie na liście było uwarunkowane spełnieniem wszystkich 3-ch wymogów.

1-o *Osobnik* musi być rewolucjonistą.

Jak wiadomo, Rewolucję tworzyli ludzie zupełnie różnych poglądów i różnie ją sobie wyobrażali. Jedni pragnęli stworzenia rządów parlamentarnych, na wzór angielski (z izbą wyższą), inni dążyli do monarchji demokratyczno-liberalnej, inni wreszcie pragnęli ustroj monarchiczny zastąpić ustrojem republikańskim, jeszcze inni wreszcie — zresztą bardzo nieliczni — pragnęli rewolucji ostatecznej (społecznej) i równości faktycznej, — ci żądali naruszenia prawa własności. Jak wiadomo, przedstawiciele kierunków skrajniejszych uważali ludzi umiarkowańszych za reakcjonistów.

W pracy niniejszej uważać będę za rewolucjonistów wszystkich tych ludzi, którzy pragnęli reform zasadniczych, chociażby to byli monarchiści, a nawet zwolennicy dwuizbowości. Na liście wybitnych rewolucjonistów figurować będą nawet przedstawiciele grupy, zwanej „Monarchiens“ z Latour Maubourg, Clermont Tonerre i Lally Tollendal na czele. Poza badaniami pozostaną reakcyjniści, którzy już 1789 r., wobec ruchu rewolucyjnego zajęli stanowisko negatywne.

Przy badaniu przekonań rewolucyjnych nasuwa się jeszcze jedna trudność. Rewolucyjniści, szczególnie przedstawiciele odłamu umiarkowanego, widząc, jak daleko sięga Rewolucja, przechodzili nieraz do reakcji. Były to wypadki dość częste. Tych ludzi, o ile tylko szczerze i skutecznie w swoim czasie Rewolucję popierali, mimo późniejszej zmiany przekonań, umieściłem na liście.

Pewne wątpliwości nasunęło zagadnienie, czy wybitnych generałów Rewolucji pomieszczać na liście wybitnych rewolucjonistów.

Oczywiście wszyscy generalowie we Francji musieli być od 1791 r. „patriotami“, a od 1793 r. republikanami. Jednak nie ulega żadnej wątpliwości, że większość tych generałów broniła przedewszystkiem Francji i broniłaby z równym entuzjazmem Francji monarchistycznej, żyrondistowskiej, lub jakobińskiej.

To też jako wybitnych rewolucjonistów zakwalifikowałem tylko tych generałów, którzy, niezależnie od tego, że bronili Francji przed inwazją, przyczynili się wydatnie do stworzenia samej Rewolucji we Francji i czynami akcentowali na każdym kroku swe ultrarewolucyjne przekonania.

Pominałem natomiast tych wybitnych generałów, którzy byli przedewszystkiem obrońcami Francji, a Rewolucję akceptowali. często nawet z entuzjazmem, lecz jej nie tworzyli.

2-o Osobnik musi działać na rzecz Rewolucji w okresie od 5 maja 1789 r. (otwarcie Stanów Generalnych) do 10 listopada 1799 r., t.j. 19 brumaire'a roku VIII Rzeczypospolitej (zamach stanu gen. Bonapartego miał miejsce nie 18 brumaire'a, jak się to powszechnie mówi, lecz 19-go).

Warunek ten jest konieczny, gdyż w przeciwnym razie musiałbym zamieścić na liście rewolucjonistów takich ludzi, jak Montaigne, Voltaire, Rousseau i inni, którzy, chociaż przed Rewo-

lucją działali, a nawet zmarli, jednak znakomicie przyczynili się do jej wybuchu. To jednak zaprowadziłoby zbyt daleko.

3-o Osobnik musi wywrzeć wybitny wpływ na bieg Rewolucji.

Oczywiście, że chodzi tu również o ludzi wybitnych drugiego rzędu, gdyż rewolucjonistów pierwszorzędного znaczenia można byłoby naliczyć najwyżej około setki, co jest ilością zbyt małą na przeprowadzenie badań statystycznych.

Poglądy na wpływ, jaki poszczególni ludzie wywarli na bieg Rewolucji, są jednak bardzo różne. Oczywiście, że wszyscy autorzy Rewolucji wiele miejsca poświęcają takim ludziom, jak Mirabeau, Vergniaud, Danton, Robespierre, Hoche i in., jednak, o ile chodzi o nazwiska mniej znane, to spotykamy często sprzeczności. Nieraz jeden autor przypisuje wielką rolę człowiekowi, którego inni pomijają milczeniem. Ocena działalności poszczególnych rewolucjonistów przez różnych autorów jest bardzo nierównomierna.

By uniknąć wszelkiego subiektywizmu, który tu okazałby się bardzo szkodliwy, zastosowałem następującą metodę kompletowania listy wybitnych rewolucjonistów.

Za podstawę wzięłem 17 najznakomitszych historyj¹⁾ opisujących całokształt Rewolucji Francuskiej oraz 3²⁾ najpoważniejsze dzieła biograficzne. Na podstawie każdego z tych dzieł sporządziłem spis wszystkich rewolucjonistów, przez danego autora wyszczególnionych, notując jednocześnie najważniejsze szczegóły przez poszczególne źródła podawane.

O ile dany autor wielokrotnie wymieniał danego rewolucjonistę i z tego, co o nim pisał, wynikało, że uważał go za jednostkę bardzo wybitną — obok nazwiska stawiałem stopień 4.

O ile autor przypisywał mu rolę nieco mniej doniosłą — stawiałem stopień — 3.

O ile działalność rewolucjonisty opisywano jako średnią, stopień wynosił 2.

1) 1. M. de Staël, 2. Thiers, 3. Mignet, 4. Carlyle, 5. Lamartine, 6. Esquiros, 7. Michelet, 8. Blanc, 9. Taine, 10. Sorel, 11. Lavisse-Rimbaud, 12. Aulard, 13. Jaurès, 14. de la Gorce, 15. Madelin, 16. Lavisse-Sagnac-Pariset, 17. Mathiez. Dokładny spis — vide źródła.

2) 1 Dictionnaire des parlementaires français. 2. Kuściński — Conventions. 3. Dictionnaire de la Révolution et l'Empire, uzupełnione przez Larousse'a. Dokładny spis — vide źródła.

Rewolucjoniści, wymieniani i opisywani bardzo pobieżnie, otrzymywali stopień — 1.

Wreszcie przy nazwiskach wcale lub prawie wcale niewymienianych, stawiałem 0.

Postępując tą metodą, otrzymałem listę z niespełna 1.000 nazwisk złożoną i zaopatrzoną w bezmała 20.000 stopni (wliczając w to stopnie zerowe).

Dla każdej jednostki sumowałem wszystkie stopnie. Maksymalna suma stopni wynosiła 80 (4×20). Taką ilość punktów otrzymało dziewiętnastu rewolucjonistów, między innymi Danton, Robespierre, Condorcet, Petion i inni.

Przy zliczaniu nazwisk okazało się rzeczą konieczną wprowadzenie małej korekty, a to ze względu na fakt, że niektórzy rewolucjoniści byli w niektórych dziełach czasem pomijani ze względów formalnych.

Np. Słownik członków Konwencji Kuścińskiego nie zawiera i nie mógł zawierać nazwiska Mirabeau, gdyż ten w Konwencji wogóle nie zasiadał. Słownik parlamentarzystów francuskich nie zamieścił nazwiska Hébert'a, uczynił to jednak tylko dlatego, że Hébert nie był deputowanym.

Wszystkie te pominięcia musiałem uwzględnić i wyrównać — były one zresztą zupełnie drobne.

Sprawę kwalifikacji rewolucjonistów najlepiej byłoby oprzeć na jakimś obiektywnym kryterjum, takiego jednak brak zupełnie. W każdym razie wziąłem pod uwagę fakt, że na przewodniczących Zgromadzenia Narodowego, Zgromadzenia Prawodawczego, Konwencji, Rady Pięciuset i Rady Starszych wybierano jednostki najwybitniejsze i znaczna ich większość figuruje na liście wybitnych rewolucjonistów.

To samo można powiedzieć o członkach Komitetu Obrony Powszechnej (Comité de Défense Générale), Komitetu Ocalenia Publicznego (Comité du Salut Public) i Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego (Comité de Sureté Générale).

Po odrzuceniu nazwisk, które w toku dalszych badań okazały się nazwiskami ludzi przeciętnych, doszedłem do ogólnej liczby 621 osób, które uznałem za rodzaj „kandydatów“ na wybitnych rewolucjonistów. Poniżej zamieszczone zestawienie wykazuje, jaką ilość punktów otrzymali ci „kandydaci“.

80 punktów	19	60 punktów	3	40 punktów	11	20 punktów	13
79	3	59	3	39	6	19	11
78	2	58	2	38	4	18	8
77	3	57	4	37	7	17	4
76	7	56	2	36	6	16	10
75	2	55	6	35	3	15	28
74	3	54	4	34	4	14	29
73	6	53	5	33	8	13	20
72	7	52	4	32	4	12	27
71	6	51	2	31	2	11	16
70	4	50	3	30	6	10	25
69	3	49	4	29	8	9	20
68	5	48	4	28	10	8	32
67	5	47	6	27	10	7	20
66	3	46	6	26	5	6	27
65	5	45	4	25	6	5	21
64	5	44	6	24	5		
63	3	43	5	23	11		
62	3	42	6	22	7		
61	2	41	3	21	9		
							ogółem 621

Z powyższego zestawienia wynika, co było zeszłą do przewidzenia, że jednostek mniej wybitnych było daleko więcej, niż wybitnych i że w miarę posuwania się od klas najwyższych do najniższych, mamy do czynienia z coraz większą liczbą osób.

Liczba jednostek szczególnie wzrasta poniżej 16-ej klasy; stąd wnoszę, że jednostki zakwalifikowane do niższych klas musiały mieć podrzędniejszy wpływ na bieg Rewolucji. Wobec tego odrzuciłem wszystkich liczących 15 i mniej punktów, a tych, którzy otrzymali 16 punktów i wyżej zamieściłem na liście „Wybitnych Rewolucjonistów“.

W powyżej opisany sposób stworzyłem listę 356-u wybitnych rewolucjonistów. Jest ona skompletowana nie według mego indywidualnego sądu, lecz, jeśli tak można powiedzieć, ułożona przez Thiers'a, Mignet'a, Michelet'a, Blanc'a, Taine'a, Sorel'a, Aulard'a, Jaurès'a, Lavissee'a, Kuścińskiego i innych.

To właściwie nie ja, lecz oni wszyscy razem są autorami tej listy, przypuszczam więc, że nie pominięto na niej ani jednego nazwiska naprawdę wybitnego, ani też nie zamieszczono ani jednego miernego.

Zaznaczyć muszę, że, kwalifikując w wyżej wymieniony sposób poszczególnych rewolucjonistów, daleki byłem od wszelkich uprzedzeń i miałem jedynie prawdę historyczną na celu.

Jak w następnych rozdziałach zostanie uwidocznione, każdy rewolucjonista będzie badany mniej więcej pod 10-ma względami; ponieważ jest ich 356-u, przeto zachodzi konieczność dania 3.560 odpowiedzi. Zdarzyć się może, że oprę się czasem na złem źródle, lub popełnię jakąś nieścisłość. Nie przypuszczam jednak, by liczba tych niedokładności przekraczała $\frac{1}{2}\%$ lub najwyżej 1% .

R o z d z i a ł X I.

LISTA 356 WYBITNYCH REWOLUCJONISTÓW. 1789 — 1799

Liczby umieszczone po nazwiskach oznaczają ilość punktów.

1. d'Aiguillon	39	30. Bentabole	38
3. Alexandre	30	31. Bergoeing	30
4. Alquier	27	32. Berlier	29
5. Amar	66	33. Bernadotte	40
6. d'André	41	34. Bernard de Saintes	33
7. Anthoine	36	35. Billaud-Varennes	80
8. d'Antonelle	35	36. Birotteau	36
9. Aréna	15	37. Bo	24
10. Aubert du Bayet	40	38. Boissy d'Anglas	66
11. Audouin	24	39. Bonaparte	68
12. Audrein	16	40. Bonneville	29
13. Augereau	52	41. Bonnier d'Alco	22
14. Babeuf	55	42. Borie	19
15. Baco de la Chapelle	19	43. Bouchotte	43
16. Bailleul	24	44. Boulay de la Meurthe	29
17. Bailly	75	45. Bourbotte	50
18. Bancal des Issarts	38	46. Bourdon de l'Oise	72
19. Barbaroux	76	47. Bourdon Léonard	63
20. Barbeau du Barran	19	48. Boyer-Fonfrède	54
21. Barère	80	49. Bréard	43
22. Barnave	80	50. Briez	21
23. Barras	74	51. Briois de Beaumetz	30
24. Basire	69	52. Briot	18
25. Bassal	17	53. Brissot	80
26. Baudin	36	54. de Broglie	23
27. Baudot	47	55. Brune	48
28. Bayle	46	56. Buonarotti	29
29. Bellegarde	18	57. Bureau de Puzy	20

58. Buzot	78	98. Dartigoeyte	28
59. Cahier de Gerville	28	99. Daunou	53
60. Cambacérés	66	100. David	68
61. Cambon	80	101. De Bry	45
62. Camus	72	102. Defermon des Chape- lières	40
63. Carnot	72	103. Delacroix de Contaut	19
64. Carra	73	104. Dalocroix	71
65. Carrier	73	105. Delaunay d'Angers	34
66. Carteaux	37	106. Delbrel	27
67. Castellane	20	107. Delmas	48
68. Cavaignac	31	108. Dêmeunier	21
69. Chabot	76	109. Dentzel	17
70. Chabroud	18	110. Desfieux	32
71. Châles	34	111. Desmoulins	80
72. Chalier	49	112. Destrem	20
73. Chambon	28	113. Dobsent	28
74. Champion de Cicé	37	114. Doppet	25
75. Championnet	39	115. Doulcet de Ponté- coulant	36
76. Charlier	26	116. Drouet	51
77. Chasset	35	117. Dubois de Cancé	67
78. Châteauneuf-Randon	30	118. Du Bois du Bais	16
79. Châtelet	34	119. Ducos (Jean Francois)	61
80. Chaumette	76	120. Ducos Roger	40
81. Chénier	64	121. Dufriche-Valazé	59
82. Choudieu	57	122. Duhem	45
83. Clausel	18	123. Dumas (Mathieu)	54
84. Clavière	71	124. Dumas (René)	39
85. Clermont-Tonnerre	49	125. Dumont (André)	49
86. Cloots	77	126. Dupont Jacob	23
87. Cochon de Lapparent	37	127. Dupont de Nemours	53
88. Coffinhal	42	128. Duport	74
89. Collot d'Herbois	80	129. Duprat	39
90. Condorcet	78	130. Duquesnoy (Const.)	19
91. Courtois	20	131. Duquesnoy (Conv.)	55
92. Coustard de Massy	21	132. Durand-Maillane	53
93. Couthon	80	133. Duroy	42
94. Creuzé de Latouche	25	134. Dusaulx	44
95. Cusset	21	135. Duval	21
96. Danton	80		
97. Darthé	20		

136. Emmercy	19	172. Gouttes	18
137. Eschassériaux	27	173. Goyre-Laplanche	22
138. Expilly	16	174. Granet	20
139. Fabre d'Eglantine	76	175. Grangeneuve	45
140. Faipoult	20	176. Grégoire	76
141. Fauchet	71	177. Guadet	79
142. Fayau	16	178. Guffroy	26
143. Féraud	33	179. Guillotin	33
144. Fleuriot-Lescot	43	180. Guyton-Morveau	47
145. Fouché	70	181. Hanriot	73
146. Fouquier-Tinville	58	182. Hardy	19
147. Fourcroy	32	183. Harmand	20
148. Fournier l'Américain	53	184. Hébert	79
149. Francastel	18	185. Henry Larivière	40
150. François de Neufchâteau	48	186. Hentz	24
151. Fréron	72	187. Hérault de Séchelles	76
152. Fréteau de Saint Just	23	188. Herman	43
153. Garat	57	189. Hoche	67
154. Garnier de Saintes	29	190. Huguenin	36
155. Garran de Coulon	28	191. Huguet	20
156. Garrau	20	192. Ingrand	16
157. Gasparin	28	193. Isnard	77
158. Gauthier	17	194. Jagot	23
159. Gay de Lage de Ver-non	20	195. Jallet	25
160. Genissieu	21	196. Javogues	40
161. Gensonné	76	197. Jean Bon Saint-André	68
162. Gillet	19	198. Jourdan	65
163. De Girardin	27	199. Jourdan Coupe-Tête	36
164. Girey-Dupré	26	200. Julien de Toulouse	33
165. Gobel	52	201. Kersaint	52
166. Gohier	47	202. Kervélégan	39
167. Gorsas	64	203. Lacombe Saint-Michel	28
168. Goujon	47	204. Lacoste-Elie	29
169. Goupil de Préfelne	26	205. La Coste Jean Baptiste	32
170. Goupilleau de Fontenay	40	206. La Coste-Messelière	18
171. Goupilleau de Montaigu	27	207. La Fayette	80
		208. Laignelot	26
		209. Lakanal	33
		210. Lally-Tollendal	60
		211. Laloy	27

212.	Lamarque	30	244.	Liancourt de la Ro-	
213.	Lameth Alexandre	75		chefoucauld	55
214.	Lameth Charles	70	245.	Lindet Robert	70
215.	Lamourette	28	246.	Lindet Thomas	38
216.	Lanjuinais	72	247.	Louis du Bas-Rhin	21
217.	Lanthenas	42	248.	Loustallot	48
218.	Laporte	17	249.	Louvet de Couvray	65
219.	Larevellière-Lépeaux	65	250.	Maignet	45
220.	Larochefoucauld		251.	Mailhe	44
	d'Enville	46	252.	Maillard	56
221.	Lasource	62	253.	Maillarné	40
222.	Latour-Maubourg	40	254.	Malouet	65
223.	Lauze de Perret	40	255.	Manuel	67
224.	Lavicomterie	27	256.	Marat	80
225.	Lazowski	42	257.	Marceau	56
226.	Le Bas	64	258.	Maribon-Montaut	25
227.	Le Bon	53	259.	Massieu	23
228.	Lebrun Tondu	52	260.	Mathieu	28
229.	Le Carpentier	23	261.	Maure	27
230.	Le Chapelier	64	262.	Menou	35
231.	Lecointe Puyraveau	23	263.	Merlin de Thionville	77
232.	Lecointre de Versailles	63	264.	Merlin de Douai	79
233.	Lecoz	25	265.	Milhaud	19
234.	Lefranc de Pompi-		266.	Minvielle	33
	gnan	34	267.	Mirabeau	80
235.	Legendre	72	268.	Miranda	46
236.	Lejeune	23	269.	Momoro	67
237.	Lepelletier de Saint		270.	Monestier du Puy de	
	Fargeau (jeune)	20		Dôme	20
238.	Lepelletier de Saint		271.	Monge	47
	Fargeau (ainé)	62	272.	Montmorency-Laval	27
239.	Lequinio	46	273.	Moreau	59
240.	Lesage de l'Eure		274.	Moulin	44
	et Loir	30	275.	Mounier	69
241.	Lesage-Sénault	16	276.	Narbonne	51
242.	Le Tourneur de la		277.	Necker	73
	Manche	44	278.	Noailles	47
243.	Levasseur de la Sar-		279.	d'Orléans	71
	the	46	280.	Osselin	33
			281.	Pache	67

282.	Paganel	19	319.	Rovère de Fontvielle	42
283.	Paine	49	320.	Royer	19
284.	Panis	68	321.	Ruamps	37
285.	Pastoret	55	322.	Ruhl	54
286.	Payan	46	323.	Saint Just	80
287.	Pelet de la Lozère	22	324.	Saint Hurugue	44
288.	Pétion	80	325.	Saliceti	38
289.	Peyssard	16	236.	Santerre	71
290.	Philippeaux	55	327.	Saurine	15
291.	Pinet	18	328.	Sergent	62
292.	Prieur de la Marne	69	329.	Servan de Gerbey	61
293.	Prieur de la Côte d'Or	57	330.	Siéyès	80
294.	Quinette	33	331.	Sillery	40
295.	Rabaut Saint-Étienne	70	332.	Soubrany	50
296.	Ramel-Nogaret	41	333.	Talleyrand	73
297.	Ramond de Carbon- nières	32	334.	Tallien	80
298.	Réal	23	335.	Target	43
299.	Rebecqui	42	336.	Théroigne de Méri- court	37
300.	Régnauld de Saint Jean d'Angély	22	337.	Thibaudeau	57
301.	Regnier	22	338.	Thibault	21
302.	Reubell	68	339.	Thirion	24
303.	Reverchon	16	340.	Thouret	60
304.	Richard	22	341.	Thuriot	71
305.	Ricord	25	342.	Torné	23
306.	Roberjot	23	343.	Treilhard	63
307.	Robert	37	344.	Tronchet	31
308.	Robespierre Joseph	59	345.	Vadier	74
309.	Robespierre Maxi- millien	80	346.	Valady	27
310.	Roederer	64	347.	Varlet	50
311.	Roland de la Platière	80	348.	Vergniaud	80
312.	Madame Roland	73	349.	Vernier	29
313.	Romme	65	350.	Viennot de Vaublanc	52
314.	Ronsin	58	351.	Vincent	54
315.	Rossignol	60	352.	Varieu	28
317.	Roux Louis Félix	21	353.	Volney	29
316.	Roux Jacques	44	354.	Voulland	39
318.	Rouyer	22	355.	Westermann	72
			356.	Ysabeau	37

R o z d z i a ł XII.

PRZEKONANIA POLITYCZNE WYBITNYCH REWOLUCJONISTÓW.

Nie było z pewnością żadnego Francuza, któryby przez cały czas trwania Rewolucji miał te same przekonania polityczne.

Camille Desmoulins mawiał, że „było nas nie wyżej 10 republikańców w 1789 r.“¹⁾; w cztery lata później były ich miliony. Był również czas, że wszyscy jakobini z Robespierre'm na czele byli szczerymi monarchistami.

Wobec tego chaosu tak często zmienianych przekonań, przyjąłem zasadę, że dany rewolucjonista będzie uważany, jako posiadający te przekonania polityczne, które wyznawał, gdy jego działalność rewolucyjna była najintensywniejsza. I tak np. Robespierre, jako monarchista-demokrata na terenie Konstytuanty odgrywał zgoła podrzędną rolę; natomiast Robespierre, jako górą, zasiadający w Konwencji, był przez długi czas pierwszym człowiekiem Rewolucji, wobec czego Robespierre'a zakwalifikowałem nie jako monarchistę-demokratę, lecz jako republikańca-górala. W praktyce te kwalifikacje nie sprawiają zbyt wielkich trudności.

Omawiając poglądy polityczne, zaznaczyć muszę, że w owych czasach nietylko, że nie było partji politycznych we właściwym słowa tego znaczeniu, lecz wogóle przyznawanie się do jakiegokolwiek grupy politycznej było bardzo źle widziane. „Un factieux“, należący do partji, było pogardliwym wyzwiskiem, natomiast każdy szanujący się obywatel zawsze akcentował, że jest bezpartyjny, że postępuje według własnego sumienia, a nie dyrektyw partji i nie ma na celu dobra partji, lecz dobro Ojczyzny.

Olbrzymia masa ludności francuskiej, przedewszystkiem włościanie, zupełnie nie orjentowali się i nie starali się zorientować w nuance'ach politycznych. Dla nich istniały właściwie tylko dwa

1) „Nous n'étions peut-être à Paris dix republicains le 12 juillet 1789“.

stromnictwa: arystokraci, których nienawidzili i patryjoci, których popierali.

Jednak „patryjoci“ z biegiem czasu zaczęli zmieniać swe przekonania i kurczyć się liczebnie. Po zdobyciu Bastylji (14.VII. 1789 r.) i po zniesieniu feodalizmu (4.VIII. 1789 r.) cała prawie Francja była „patryjotyczna“.

Arystokraci mogli liczyć tylko na część arystokracji dworskiej, na pewien odłam konserwatywnej szlachty wiejskiej, oraz na wyższe i bogatsze duchowieństwo—ogółem kilka pro mille ludności.

Trwało to jednak krótko. Najdonioślejszy rozłam w tym obozie nastąpił po nieudanej ucieczce króla do Varennes (20.VI. 1791 r.) i po strzelaninie na Polu Marsowem (17.VII. 1791 r.). Odtąd patryjoci zostali rozdzieleni na dwa odłamy: monarchistów konstytucyjnych i cichych republikanów, które toczyły między sobą w ciągu roku gwałtowną walkę zakończoną pełnym zwycięstwem republikanów (10.VIII. 1792 r. zdobycie Tuileries przez lud).

Monarchiści konstytucyjni nie byli jednolici — jeden ich odłam, mniejszość, z Latour-Maubourg, Clermont-Tonnerre, Lally-Tollendal, Neckerem i inn. domagali się systemu dwuizbowego na wzór Wielkiej Brytanji i przeciwni byli sekularyzacji dóbr kościelnych i wogóle wszelkim reformom bardziej zasadniczym.

Drugi daleko liczniejszy odłam, jeśli tak można powiedzieć, partja rządząca, stał na gruncie jednoizbowości i jego głosami przeprowadzono wszelkie reformy Konstytuanty.

Istniał jeszcze trzeci niewielki odłam radykalno-demokratyczny. Ten jednak szybko się rozpadł: część poszła do szeregów republikańskich, część złąła się w jedną całość z innymi monarchistami

Republikanie byli jeszcze bardziej podzieleni, niż monarchiści konstytucyjni. Przedewszystkiem widzimy nienawidzących się i zwalczających się na każdym kroku żyrondistów i górali. Po między nimi znajduje się neutralne centrum, zwane również „plaine“, „ventre“, lub „marais“.

Jaka różnica przekonań zachodziła między góralami, a żyrondistami — dokładnie trudno sprecyzować. Dawniej uważano żyrondistów za przedstawicieli oświeconej burżuazji — kulturalnej, wolnomyślniej, liberalnej, umiarkowanej; natomiast górali traktowano jako przedstawicieli mas ludowych — demokratycznych, radykalnych, nieraz brutalnych. Prof. Aulard w swej znakomitej „Histoire Politique de la Révolution Française“ wykazał brak za-

asadniczych różnic politycznych między obu partjami. Jedyną zasadniczą różnicę upatrywał w tem, że górale domagali się, by Paryż był decydującym punktem centralnym obrony narodowej, natomiast żyrondyści chcieli zredukować rolę Paryża do roli jednego z 83 departamentów Francji. Do tej różnicy, wydaje się rzeczą słuszną dodać jeszcze różnice personalne, które zazwyczaj większą przepaść czynią między ludźmi, niż różnice zasadnicze. Wreszcie między kulturalnymi, krasomówczymi żyrondistami, a bezwzględny i nieraz brutalnymi góralami widoczna była wielka różnica w usposobieniach i temperamencie obu tych grup, które zresztą nie wykazywały różnic przekonaniowych. Zaznaczyć należy, że stanowisko prof. Aulard'a nie spotkało się z ogólną aprobatą — prof. Mathiez jest wręcz odmiennego zdania i dopatruje się zasadniczych różnic politycznych między poglądami żyrondyistów i górali.

Jak wiadomo, dzięki przewrotom z 31.V. i 2.VI. 1793 r. górale odnieśli zupełne zwycięstwo nad żyrondistami, których wygnano z Konwencji, a potem więziono i gilotynowano.

Ale skoro tylko u steru rządów stanęli górale, wnet okazało się, że nie są obozem jednolitym. O wpływy zaczęły walczyć trzy kierunki. Kierunek najbardziej umiarkowany, reprezentowany przez Dantona i jego przyjaciół, zaczął z biegiem czasu coraz krytyczniej odnosić się do nieublaganej polityki rządzącej.

Kierunek środkowy, reprezentowany przede wszystkim przez Robespierre'a i Saint Just'a był w Konwencji najsilniejszy i wywierał dominujący wpływ na pracę prawodawczą Konwencji i wykonawczą Komitetów.

Wreszcie trzeci kierunek, hebertyści, opierał się przede wszystkim na gminie paryskiej, na części oficerów, na motłochu (sympatyzowało z nim po cichu kilku członków Konwencji — Collot d'Herbois, Fouché i inni).

Hebertyści w dziedzinie religji dążyli do zupełnego wytopienia chrześcijaństwa we Francji i zastąpienia go kultem rozumu, w dziedzinie polityki zagranicznej domagali się powszechnej wojny propagandowej i utworzenia niędzynarodowego wszechpaństwa.

Grupa rządząca w ciągu kilku miesięcy pokonała obie grupy opozycyjne: hebertystom zarzucono, że są agentami zagranicznymi, mającymi na celu skrajną swą polityką zohydzenie i skompromitowanie Rewolucji w oczach Europy i ludności Francji. Ich

przywódcy zostali stawieni przed Trybunał Rewolucyjny, skazani na śmierć i ścięci 24.III. 1794 r. (4-go Germinal'a roku II).

Ten sam los w dwanaście dni później spotkał Dantona i jego przyjaciół. Ścięto ich, jako agentów kontrrewolucji.

Po tak zupełnym i bezwzględnym zwycięstwie górali z pod znaku Robespierre'a zdawało się, że walka stronnictw nareszcie ustanie. Lecz upłynęło zaledwie parę miesięcy, a już dawał się zauważyć rozłam w grupie rządzącej. Robespierre, Saint Just, Couthon, Lebas i ich najbliżsi przyjaciele, dzięki swym arbitralnym posunięciom, zaczęli powoli tracić poparcie swych, dotychczas najbliższych, przyjaciół politycznych.

Dawniej historia upatrywała w spisku uknutym przeciw Robespierre'owi odruch reakcji przeciw rządowi terrorystycznym. Współczesna nauka widzi w krwawym dniu 9 thermidora roku II li-tylko rewolucję „palacową“, mającą przedewszystkiem na celu momenty personalne. Jest rzeczą charakterystyczną, że Robespierre został pokonany nie przez prawicę, ani centrum Konwencji, lecz przez swych kolegów ze skrajnej lewicy. Cała różnica pomiędzy zwycięzcami, a zwyciężonymi polegała na tem, że pierwsi byli terrorystami, mającymi wiele grzechów na sumieniu i często interes osobisty na celu — drudzy natomiast byli to ludzie pod względem moralnym zupełnie czysti.

Fakt, że od chwili upadku Robespierre'a terror we Francji zupełnie prawie ustał, pochodzi stąd, że nowi terroryści, którzy Robespierre'a obalili, nie mieli dość sił, by kontynuować rządy terrorystyczne, znienawidzone przez całą Francję i dali się pociągnąć prądom łagodniejszym, dominującym wśród społeczeństwa.

Dalszy układ grup politycznych mniej nas będzie interesował, raz dlatego, że spotykamy w owym okresie większą jednolitość wśród patriotów, powtóre okres Rewolucji po upadku Robespierre'a był przedewszystkiem okresem obrony Rewolucji, wtedy gdy do czasu jego upadku był okres tworzenia Rewolucji, który jest daleko ważniejszy.

Obok wyżej wymienionych grup politycznych istniały jeszcze dwie bardzo niewielkie grupy o charakterze skrajnie radykalnym. Jedni z nich, zwani „enragés“ (rozwścieczeni), działali głównie w 1793 r. Apostołem ich był ex-ksiądz Jacques Roux, pomagali mu Varlet i Leclerc. Nie byli to socjaliści i nie negowali prawa własności. Jednak uważali, że wszelka własność, której nabycie nastąpiło z „uszczerbkiem dla ogółu“ (pojęcie bardzo szerokie),

jest bezprawna, nadto domagali się ustalenia cen na artykuły pierwszej potrzeby i podburzali lud do grabieży sklepów i t. p. Wystąpiły przeciw nim wszystkie stronnictwa, jedne przez nienawiść, inne, jak hebertyści, przez obawę konkurencji (Enragés cieszyli się popularnością wśród ludności niektórych dzielnic Paryża). W rezultacie Jacques Roux, oskarżony o kradzież (może niesłusznie?) i uwięziony, odebrał sobie życie.

Drugie skrajnie radykalne stronnictwo powstało pod koniec 1795 r. Zostało ono zorganizowane przez Babeufa, przezwanego Gracchusem. Klub nazwano Panteonem. Babeuf proklamował prawo agrarne (równy podział ziemi) i głosił, że ziemia nie należy do nikogo, a jej owoce do wszystkich. Głównymi pomocnikami jego byli ex-markiz d'Antonelle, ex-szlachcic Lepelletier de Saint-Fargeau (brat deputowanego), ex-szlachcic Buonarotti (potomek Michała Anioła) i Darthé, były sędzia Trybunału Rewolucyjnego w Cambrai.

W ciągu 1796 r., uważając rządy Dyrektorjatu za reakcyjne, przyłączyło się do babuwistów kilku byłych członków Konwencji i jeden deputowany Drouet. Skoro tylko grupka ta zaczęła działać, została kompletnie zgnieciona przez Dyrektorjat. Przywódców tego ruchu bądź deportowano, bądź stracono (27.V. 1797 r.).

Obok zamieszczona tablica przedstawia schematycznie układ stronnictw Francji w epoce Rewolucji.

Wśród 356 wybranych wielkich rewolucjonistów oczywiście wszyscy musieli być „patriotes“.

Monarchistów konstytucyjnych zakwalifikowałem 56, republikan — 300; wynika stąd, że 84% wybitniejszych rewolucjonistów wyobrażało sobie ideę Rewolucji nieodłącznie od idei Republiki.

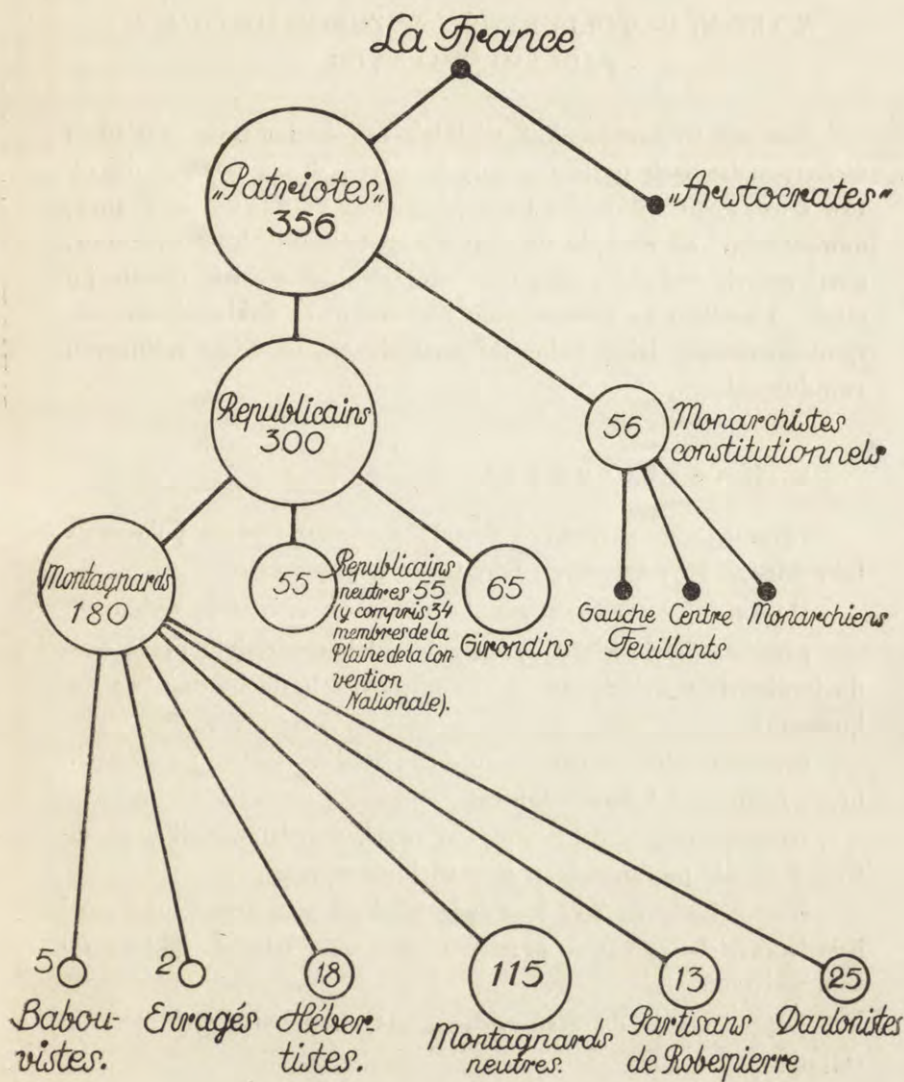
Wśród republikan widzimy zaledwie 65 żyrondystów, natomiast aż 180 górali. Wykazuje to słabość liczebną przedstawicieli obozu umiarkowanie-republikańskiego.

Nadto wśród republikan spotykamy 55 nazwisk ludzi, którzy nie wypowiedzieli się ani za żyrondą, ani za górą — są to bądź przedstawiciele centrum Konwencji (34), bądź też mężowie stanu, którzy działali głównie po 1794 r., t. j. w czasie, gdy spory między żyrondystami i góralami należały już całkiem do przeszłości.

Zdecydowani górale liczą 180-iu przedstawicieli wśród wybitnych rewolucjonistów, t. j. nieco ponad 50%, nie tworzą jednak jednolitego obozu. Dantonistów liczymy 25, hebertystów 18, naj-

wierniejszych sprzymierzeńców Robespierre'a 13; 115 górali nie należało do żadnej, bliżej określonej grupy. Wreszcie drobne grupki Babuwistów i „Énragés“ liczą po 5-iu i 2-ch przedstawicieli.

Reasumując, konstatujemy, że przedstawiciele obozu konstytucyjno-monarchicznego stanowili zaledwie 16%, żyrondyści niewiele więcej — wybitnie zaś dominowali górale. Grupy Dantona i Herberta były liczebnie nader słabe.



Rozdział XIII.

WYBITNI REWOLUCJONIŚCI W ZGROMADZENIACH PARLAMENTARNYCH.

Znaczna większość 356 wielkich rewolucjonistów zasiadała w Zgromadzeniach parlamentarnych, gdzie, drogą nowych dekretów i ustaw, przeobrażono Francję „ancien régime'u“ we Francję nowoczesną. Ze względu na doniosłe znaczenie tych parlamentów, postaram się wykazać, jaką rolę odegrali tam wybitni rewolucjoniści. Umożliwi to jednocześnie czytelnikowi dokładniejsze zorientowanie się, jakie jednostki znalazły się na liście wybitnych rewolucjonistów.

a. K o n s t y t u a n t a.

Zgromadzenie Narodowe zostało utworzone przez połączenie Izby Kleru, Izby Szlachty i Izby Gmin w jedną całość.

Do każdej z tych izb istniała odmienna ordynacja wyborcza: przedstawiciele kleru byli wybierani bezpośrednio przez ogół duchowieństwa świeckiego i przedstawiciele duchowieństwa zakonnego;

przedstawiciele szlachty wybierano według systemu powszechnego, równego i bezpośredniego;

wreszcie stan trzeci powoływał swych przedstawicieli w głosowaniu prawie powszechnem, lecz wielostopniowem.

Z woli Ludwika XVI i za radą Neckera stan trzeci miał mieć przedstawicielstwo równe przedstawicielstwom szlachty i kleru razem wziętym.

Reprezentacja do Stanów Generalnych przedstawiała się następująco:

Kler	miało być 304 ¹⁾	zasiadało	303 ²⁾
Szlachta	„ 306	„	282
Stan trzeci	„ 609	„	607
Ogółem	„ 1219	„	1192

Zgromadzenie Narodowe powiększyło jeszcze liczbę mandatów, powołując 17 przedstawicieli kolonji i 2 przedstawicieli terytorjów, o których „zapomniano“ przy układaniu ordynacji wyborczej ³⁾).

Z biegiem czasu przedstawicielstwo poszczególnych stanów ulegało dalszej modyfikacji.

Stany.	Początkowa ilość mandat.	Zmarło	Untew.	Dymisjonow.	Wezšlo zastęp.	Porost. pod koniec kad.
Kler	303	11	2	30	31 ⁴⁾	291
Szlachta	282	2	—	62	31 ⁴⁾	249
Stan trzeci i kolonje	626	15	1	29	49 ⁴⁾	630
Ogółem	1211	28	3	121	111	1170

Tablica powyższa wykazuje dość znaczne przesunięcia. W istocie szeregi duchowieństwa i szlachty wyludniły się jeszcze bardziej. Przedstawiciele bowiem szlachty i wyższego duchowieństwa na znak protestu przeciw uchwałom Konstytuanty tłumnie opuszczali szeregi poselskie. Kilkudziesięciu deputowanych opuściło zgromadzenie narodowe i przestało zasiadać, nie meldując nawet

¹⁾ Stosunek 1 : 1 : 2 nie został zachowany, ponieważ:

- 1-o miasto Metz wybrało tylko jednego deputowanego ze stanu trzeciego;
- 2-o w Dauphiné wybrano 8 przedstawicieli szlachty zamiast 6 i 4 przedstawicieli duchowieństwa, zamiast 6;
- 3-o w Bearn wybrano 4 przedstawicieli duchowieństwa, zamiast 2.

²⁾ Różnica między posłami, którzy mieli być wybrani, a którzy zasiadali, pochodzi stąd, że:

- 1-o 22 przedstawicieli szlachty Bretanji nie zostało wybranych, gdyż ta zbojkotowała Stany Generalne;
- 2-o Przedstawiciele Nawarry nie zasiadali (1 ksiądz, 1 szlachcic i 2 ze stanu trzeciego).
- 3-o Jeden przedstawiciel szlachty z Tartas nie przyjął mandatu.

³⁾ Justice seigneuriale de Charleville de la Principauté d'Arches et Charleville i baillages de Bourmont et de la Marche de la province du Bassigny — Barrois.

⁴⁾ Jako zastępców niekoniecznie powoływano ludzi tego samego stanu, co deputowany zastępowany.

s w y c h r e z y g n a c j i. Z „Liste alphabétique des députés dont les démissions ne sont pas connues, mais qui déclarés absents lors de l'appel nominal du 12.VII. 1791 ne figuraient pas à l'état de la distribution de la médaille dite du 4 août“, z listy tej, podanej przez Armand Brette, dowiadujemy się, że pod koniec obrad Konstytuanty przestało zasiadać jeszcze 34 posłów, mimo, że nie zgłosili swej dymisji.

W ten sposób opuściło Zgromadzenie 12 księży, 17 szlachty i 5 ze stanu trzeciego. Uwzględniając te liczby, dochodzimy do wniosku, że ogółem dymisjonowało, lub opuściło Zgromadzenie, nie składając mandatu

kler	42	14 ⁰ / ₁₀₀
szlachta	79	28 ⁰ / ₁₀₀ (!)
stan trzeci i kolonje	34	5 ¹ / ₂ ⁰ / ₁₀₀

Pod koniec kadencji zasiadało więc w rzeczywistości:

kler	279	25 ⁰ / ₁₀₀
szlachta	232	20 ⁰ / ₁₀₀
stan trzeci i kolonje	625	55 ⁰ / ₁₀₀ (!)

Najbardziej usuwała się z Konstytuanty szlachta wybrana w Alzacji i etnograficznie niemieckiej części Lotaryngji (Sarreguemines) — tam na 8 deputowanych ustąpiło 7. We Flandrii na 8 — 5 porzuciło Zgromadzenie Narodowe.

Stan trzeci, mimo, że stanowił zawsze nieco ponad 50⁰/₁₀₀ Zgromadzenia Narodowego, okazał się przy wyborze przewodniczących Konstytuanty bardzo liberalny wobec przedstawicieli dawnych stanów uprzywilejowanych — szczególnie szlachty.

Wybrano w ciągu kadencji Zgromadzenia Narodowego ogółem:

8 księży	16 ⁰ / ₁₀₀
20 szlachciców	41 ⁰ / ₁₀₀
21 przedstawicieli stanu trzeciego	43 ⁰ / ₁₀₀

Deputowanych Konstytuanty, pod względem przekonań politycznych, dzielimy przedewszystkiem na dwie wielkie partje: partję Rewolucji t. j. patriotów i partję reakcyjną czyli arystokratów.

Jaka była siła liczebna każdej z nich?

Wśród przedstawicieli kleru obie te grupy były mniej więcej równie silne. Bardzo patrijotycznie usposobieni byli proboszcze wiejscy, którzy dominowali. W maju i czerwcu 1789 r., gdy była debatowana sprawa połączenia się ze stanem trzecim, głosowanie dawało następujące rezultaty: pierwszy raz odrzuco połączenie 133 głosami przeciw 114; za następnym razem 135 — 127; wreszcie większością 149 przeciw 137 uchwalono połączenie z Izłą Gmin.

Na zasadzie tych liczb wydaje się rzeczą słuszną uznać 158 przedstawicieli kleru za patrijotów i 145 za reakcjonistów. Na poparcie tej ostatniej liczby mogą przytoczyć fakt, że protest przeciw odrzuceniu wniosku o uznanie religii katolickiej za religję państwową podpisany był przez 144 przedstawicieli kleru.

Wśród szlachty elementy liberalne były daleko słabsze. Izba szlachecka dwukrotnie odrzucała połączenie się ze stanem trzecim, raz większością 188 przeciw 47 głosom; za następnym razem 173 przeciw 79 gł. Mimo to 25.VI. 47 deputowanych szlacheckich przybyło na własną rękę do Izby Gmin, by utworzyć Zgromadzenie Narodowe. Liczbę 47-u należy znacznie powiększyć, niektórzy bowiem deputowani, mimo swych przekonań, nie mogli zjednoczyć się ze stanem trzecim ze względu na to, że byli skrupowani instrukcjami, otrzymanymi od wyborców. Wobec tego wydaje się rzeczą słuszną ustalić liczbę szlachciców patrijotów na 100, wobec czego na arystokratów wypadaloby 182. Jako poparcie tej liczby może posłużyć fakt, że protest w sprawie religii katolickiej podpisało 104 przedstawicieli szlachty. Ponieważ zasiadało wówczas nie wiele więcej, niż 200 szlachciców, przeto, po odjęciu 104 arystokratów, wypada około 100 patrijotów.

Wśród przedstawicieli stanu trzeciego nie było arystokratów. Zdarzali się wprawdzie ludzie bardzo umiarkowani, lecz zawsze byli to patrijoci. Gdy dnia 20 czerwca 1789 r. składano przysięgę w kręgielni (Le Serment de Jeu de Paume) znalazł się tylko jeden oponent (Martin d' Auch). Wobec tego, wszystkich przedstawicieli stanu trzeciego zaliczam do patrijotów. To samo dotyczy deputowanych kolonji.

W rezultacie otrzymujemy:

Patryjoci: 158 księży; 100 szlachty;

626 stan trzeci i kolonje

Arystokraci: 145 księży; 182 szlachty

— 884 73²/₁₀₀

— 327 27⁰/₁₀₀

1211 100⁰/₁₀₀

Szeregi reakcjonistów z biegiem czasu zaczęły się zmniejszać z powodu licznych dymisji, mających pobudki polityczne. Natomiast przybywali deputowani, którzy, obawiając się, że Rewolucja idzie zbyt daleko, zaczęli przechodzić do opozycji. Przeciw uchwałom w sprawie religii katolickiej podpisało protest 297 deputowanych (w czym 144 księża, 104 szlachciców i 49(!) przedstawicieli stanu trzeciego). Po sprowadzeniu króla z Varennes 290 deputowanych podpisało manifest, protestujący przeciw legalności dekretów Zgromadzenia. Głównymi przywódcami skrajnej prawicy byli: Cazalès, Maury, Duval, d'Eprémessil.

Patryjotyczna większość Zgromadzenia była bardzo niejednolita: na prawym skrzydle znajdowała się grupa, domagająca się systemu dwuizbowego na wzór Anglii. (Monarchiens). Przywodził jej Latour-Maubourg, Clermont-Tonnerre, Mounier, Malouet, Lally-Tollendal. Poza zgromadzeniem sympatyzował z nimi Necker. Stworzyli oni kolejno dwa kluby: „Club des Impartiaux“ i „Club des amis de la Constitution Monarchique“. W bardzo wielu sprawach głosowali z prawicą. Siłę liczebną ich określić można na zasadzie rezultatów głosowania w sprawie ustroju jednoizbowego. Cała lewica była przeciwna izbie wyższej, arystokraci zaś, uważając wogóle parlamentaryzm za rzecz złą, chcieli go, w swym mniemaniu, pogłębić i popierali również zasadę jednoizbowości. W rezultacie przeciw 89 głosom, które wypowiedziały się za dwiema izbami, padło aż 849 głosów za jedną izbą. Z tego wnosząc, że grupa ta liczyć musiała około 10^{0/0} posłów Zgromadzenia.

Resztę, t. j. około 63^{0/0} posłów stanowiła większość rządząca — ludzie różnych odcieni politycznych, wszyscy zwolennicy monarchji konstytucyjnej, wszyscy bardzo liberalni — rzadko demokratyczni.

Wśród nich była jedna mała grupka opozycyjna, licząca około 30 deputowanych, a prowadzona przez Barnavé'a (do VI. 1791 r.), Lameth'ów, Duport'a.

Wreszcie kilku deputowanych, między innymi Robespierre, Basire, Prieur, Roederer, Dubois-Crancé, Salles stanowili małą grupkę radykalnych demokratów.

Wszyscy oni jednak w swoim czasie byli monarchistami.

W rezultacie otrzymujemy:

Prawica arystokratyczna	27 ^{0/0}
Prawe centrum (zwolennicy 2 izb)	10 ^{0/0}

Centrum rządzące	59%
Lewica opozycyjna	3%
Skrajna lewica demokratyczna	1%

Wśród nich od prawego centrum do skrajnej lewicy zasiadało 98 wielkich rewolucjonistów. Stanowili oni

wśród przedstawicieli kleru	13 na 158 ¹⁾	8 ^{0/0}
„ „ szlachty	26 na 100 ¹⁾	26 ^{0/0}
„ „ stanu trzeciego	53 na 607	9 ^{0/0}
„ „ kolonji	— na 19	—
ogółem	92 na 884 ¹⁾	10 ^{1/2} ^{0/0}

Uderza nadzwyczaj wysoki odsetek jednostek wybitnych wśród szlachty; niski odsetek wśród mieszczan. Szlachta patrijotyczna, mimo swej niewielkiej ilości (100 t. j. niespełna 1/12 część Zgromadzenia) odegrała rolę dominującą — dała ona 40^{0/0} przewodniczących Izby, a w swem gronie liczyła stosunkowo 3 razy więcej jednostek wybitnych, niż kler lub stan trzeci.

b. Z g r o m a d z e n i e P r a w o d a w c z e. (Assemblée Nationale Législative).

Dnia 16 maja 1791 r. Konstytuanta postanowiła, że żaden z jej członków nie może być wybrany do najbliższego Zgromadzenia Prawodawczego. Skutek tego dekretu okazał się fatalny. O ile w poprzedniej izbie zasiadał sam kwiat społeczeństwa francuskiego, to w Zgromadzeniu Prawodawczem, z małemi wyjątkami, spotykamy ludzi, którzy często stali się sławni potem, lecz nigdy takich, którzy byłiby szeroko znani już w czasie ich wyboru. Młodzi, niezamożni, przedstawiciele inteligencji zawodowej, przede wszystkim adwokaci, oto Zgromadzenie Prawodawcze. A posłowie ci tak pod każdym względem byli do siebie podobni (wiek, wykształcenie, majątek), że, według Michelet'a, możnaby ich było raczej porównać do bataljonu żołnierzy, niż do izby deputowanych.

Było ich 745, wybrano ich systemem jednolitym (stany były zniesione), w głosowaniu równym, pośredniem i w 3/4 ²⁾ powszechnem. (Uprawnieni byli obywatele czynni w liczbie 4.300.000 — vide rozdz. II).

¹⁾ Liczymy, oczywiście, tylko patrijotów.

²⁾ Vide rozdz. II str. 14.

Arystokraci, jak również Monarchiens (zwolennicy dwuizbowości na wzór Anglii), nie otrzymali ani jednego mandatu. Na prawicy zasiadła lewica poprzedniego Zgromadzenia. Ze skrajnej lewicy, liczącej w Konstytuancie zaledwie kilku członków, tu zrosła się potężna partja.

Pod względem przekonań politycznych podzielić można deputowanych tej izby na monarchistów konstytucyjnych i na ludzi, którzy jeszcze nie byli republikanami, odnosili się jednak wrogo do monarchji.

Pierwszy kierunek reprezentował klub Feuillantów, do którego zapisało się 264 deputowanych, drugi kierunek koncentrował się w klubie Jakobinów, do którego należało 136 posłów. 345 deputowanych nie zapisało się do żadnego klubu; byli oni przeważnie przekonań umiarkowanych.

W rezultacie ogromną większość stanowili ludzie liberalni i konstytucyjni, lecz zarazem szczerzy monarchiści.

Lewica mogła liczyć nietylko na 136 zapisanych jakobinów — w najniezszczęśliwszych nawet głosowaniach otrzymywała po dwieście kilkadziesiąt głosów (28.VI. 1792 r. 339 głosami przeciw 234 odrzucono dekret, odsyłający gen. Lafayette do armji; 10.VII. 446 głosami przeciw 224 uniewinniono gen. Lafayette).

Wydaje mi się rzeczą najbliższą prawdy oszacowanie monarchistów konstytucyjnych na 500 mandatów i jakobinów (wraz z sympatykami) na 245 mandatów.

Monarchiści konstytucyjni rozbijali się na dwa skrzydła — jedno z nich złożone (według Mathieu Dumas, ich przywódca) z 160 tworzyło zwartą prawicę konstytucyjną — reszta, zwana „independants“, była luźną grupą, która wprawdzie wyznawała program monarchistyczno-konstytucyjny, jednak w niektórych sprawach częściej skłaniała się ku jakobinom.

W konsekwencji otrzymujemy:

Monarchiści konstytucyjni zadeklarowani	160 mandatów	21 $\frac{1}{2}$ %
Monarchiści konstytucyjni niezależni	340 mandatów	45 $\frac{1}{2}$ %
Jakobini i ich sympatycy	245 mandatów	33%
	<hr/>	
	745 mandatów	100%

Wybitnych rewolucjonistów zasiadało 93, t. j. o jednego więcej, niż w Zgromadzeniu Narodowym, lecz byli to ludzie daleko mniej znani, nadto znaczna ich część wybiła się nie na terenie tego

Zgromadzenia, lecz znacznie później. Jest rzeczą charakterystyczną, że 86 z nich należało do grupy jakobińskiej, gdzie stanowili 35%, a tylko 7 zasiadało wśród konstytucyjnych monarchistów, gdzie stanowili zaledwie $1\frac{1}{2}\%$. W całym Zgromadzeniu stanowili $12\frac{1}{2}\%$.

Liczyby te uwidoczniają, że siła rewolucyjna zgrupowała się wyłącznie na odłamie lewicowym, reszta — 2/3 — to z małymi wyjątkami niema i liczna masa, pokonana zresztą przez radykalną mniejszość.

Podobnie jak Konstytuanta, miało i Zgromadzenie Narodowe swą „emigrację“ poselską, szczególnie pod koniec kadencji. Po przewrocie z dn. 10.VIII. w wyborach ministrów wzięło udział zaledwie 285 deputowanych, t. j. 38%.

c. K o n w e n c j a N a r o d o w a (Convention Nationale).

Wybory do Konwencji odbyły się na zasadach demokratycznych. Wszyscy pełnoletni obywatele mężczyźni (wyjątek stanowiła służba domowa) mieli prawo głosu. Posłów wybierano systemem pośrednim.

Ogólna ilość posłów, wybranych przez Francję, wynosiła 749 (tyle co do Zgromadzenia Prawodawczego (745) plus 4 posłów, reprezentujących świeżo przyłączony Awinjon). Potem powołano posłów dep. Mont Blanc (Sabaudja) i Alpes Maritimes (Nizza) oraz przedstawicieli kolonji. Ogólna ilość mandatów wzrosła do 778, a uwzględniając deputowanych, którzy weszli, jako zastępcy, dochodzimy do liczby 903 ludzi, którzy zasiadali w Konwencji. Wśród nich było 96 posłów dawnej Konstytuanty i 189 posłów Zgromadzenia Prawodawczego (jak z tego widać, cała prawie lewica tej izby znalazła się w Konwencji).

Pod względem przekonań politycznych zaszła gwałtowna zmiana w stosunku do poprzedniego zgromadzenia. Przedewszystkiem znikli zupełnie monarchiści konstytucyjni, których szacowaliśmy na około 67% w poprzednim zgromadzeniu. Jest rzeczą zupełnie pewną i dowiedzioną, że wszyscy posłowie Konwencji byli szczerymi republikanami, wprawdzie niektórzy z nich z biegiem czasu znieśli swe przekonania, tem niemniej na początku kadencji żaden z nich nie myślał o monarchji.

Ogół posłów Konwencji był jednak bardzo niejednolity. Przedewszystkiem widzimy dwa odłamy: jeden z nich od swego przy-

wódcy Brissot'a zwany brissotius później girondins; drugi pozostawał pod wpływem Robespierre'a i nazwany został góralami. Między temi dwiema grupami, zajmującemi prawe i lewe skrzydło izby, zasiadali posłowie, którzy czasem głosowali z górą, częściej z żyronią i których nazywano „le centre“, „la plaine“, „le marais“.

Obliczyć siłę liczebną każdej z tych grup wydaje się rzeczą nadzwyczaj trudną, chociażby ze względu na to, że wszyscy ci ludzie byli właściwie tych samych przekonań politycznych i mogliby się zapisać do jednego stronnictwa.

Wszyscy byli republikanami i jednomyślnie znieśli monarchję (21.IX.1792). Żaden nie wyznawał zasad, z których potem miałyby narodzić się socjalizm — wszyscy jednomyślnie uchwalili karę śmierci na każdego, kto by zapronował prawa agrarne (równy podział gruntów) — (18.III.1793 r.).

Wszyscy wreszcie byli zwolennikami jedności narodu i państwa francuskiego — „federalisty“ nie było ani jednego. Konwencja uchwaliła jednomyślnie, że Republika Francuska jest jedna i niepodzielna (25.IX.1792 r.).

Tak więc w konwencji Narodowej, która była w dziejach ludzkości zgromadzeniem największych i najkrwawszych waśni, zasiadali posłowie, którzy wszyscy byli właściwie tych samych przekonań politycznych.

Rozróżnić, kto w swej działalności parlamentarnej sympatyzował z żyrondistami, kto z góralami, a kto stał zdala od obu tych grup, jest bardzo trudno.

Uważając za żyrondistów tych wszystkich, którzy zostali 18.V.1793 r. wybrani do komisji „12“, którzy 2.VI.1793 r. zostali aresztowani w liczbie 29; którzy w liczbie 20 zostali uznani za zdrajców dn. 28.VII.1793 r., którzy w liczbie 41 zostali stawieni przed trybunałem rewolucyjnym i zgilotynowani 31.X. 1793; wreszcie uwięzieni dn. 3-go października w liczbie 75; dodając do tej liczby wszystkich tych, których indywidualnie badana działalność wykazała sympatje do przywódców żyrondy, dochodzimy do liczby około 180 żyrondistów.

Pomiędzy góralami a lewym centrum niema wyraźnej granicy i nie da się wynaleźć metody klasyfikowania górali. Przypuszczam, że liczba górali i ich sympatyków, na których zawsze liczyć mogli, wynosiła około 300 deputowanych w początkach 1793 r.

W rezultacie otrzymujemy :

Żyrondyści	180	22%
Centrum	298	39%
Górale	300	39%
	<hr/>	
	778	100%

Płomienna, nie zrównana wymowa żyrondyistów umiała zazwyczaj porywać przedstawicieli centrum, tak że żyrondyści do dn. 2.VI.1793 r. (t. j. do dnia zamachu stanu, skierowanego przeciw nim) dysponowali zazwyczaj większością izby.

Jeszcze 28.V.1793 r. zdołali przywrócić Komisję 12-tu większością 279 głosów przeciw 238.

Wśród członków Konwencji naliczyłem bardzo wielu, bo aż 229 wybitnych rewolucjonistów. Wynika stąd, że 64% ogółu wybitnych rewolucjonistów zasiadało w tem zgromadzeniu. Na te 229 osób składało się 53 żyrondyistów, 34 centrowców i 142 górali, czyli:

na 180 żyrondyistów	było	53	wybitnych rewolucjonistów,	t. j.	29,4%
na 298 centrowców	„	34	„	„	11,4%
na 300 górali	„	142 ¹⁾	„	„	47,3%
<hr/>					
na 778 czł. Konw.	było	229	wybitnych rewolucjonistów,	t. j.	29,4%

Jak stąd widać, odsetek wybitnych ludzi jest daleko wyższy w Konwencji niż w Konstytuancie lub Zgromadzeniu Prawodawczem. Najwięcej wybitnych rewolucjonistów spotykamy na skrajnych skrzydłach, a przede wszystkim wśród górali.

Konwencja w ciągu swego przeszło 3-letniego istnienia zmieniła kilkakrotnie swą fizjonomję polityczną. Zwycięskie stronnictwo wysyłało na śmierć lub do więzienia przedstawicieli pokonanych grup. W poniżej przytoczonej tablicy postaram się przedstawić, jakim zmianom ulegała Konwencja, biorąc pod uwagę wybitnych rewolucjonistów w niej zasiadających.

Pod koniec kadencji Konwencji z pośród 142 wybitnych górali, zasiadających w Konwencji, 29 zostało zgilotynowanych lub zginęło śmiercią gwałtowną, 2 w niewoli u wroga (Drouet i Lamarque), 2 zmarło z przyczyn normalnych, 52 nie zasiadało, gdyż

¹⁾ W tem 20-u dantonistów, 6-iu sympatyzujących z hebertystami i 6-iu najcięższych stronników Robespierre'a.

	Żyrodyst Centrum	Górale	Ogółem	% żyrodyst.	% centrum	% górali	Stosunek procentowy stronnictw przedstawiony graficznie	
W czasie głosowa- nia nad karą na Ludwika XIV (styczeń 1793 r.) zasładało:	52	33	138	23	15	62		
Po ostatecznym pokonaniu ży- rodystów l. XI. 1793 r.	5	31	136	3	18	79		
Po pokonaniu he- bertystów i dan- tonistów w przed- dzień upadku Ro- bespierre'a dn. 8 therm.	5	32	124	3	20	77		
Po upadku Robe- spierre'a dn. 10 therm.	5	32	119	3	21	76		
Pod koniec ka- dencji po powro- cie żyrodystów i po uwzięniu terorystów.	24	32	55	111	22	29	49	

termido-
ryści.

byli bądź uwięzieni, bądź tylko skazani na uwięzienie. Z pośród 55 zasiadających, 26 byli thermidorystami i zaledwie 29 pozostało wiernych górze. Stanowili oni zaledwie 26^o/_o wybitnych rewolucjonistów zasiadających wówczas w tem zgromadzeniu.

Jak z tablicy tej wynika, Konwencja w ciągu swego 3-letniego istnienia poniosła wielkie straty z pośród swych najwybitniejszych deputowanych.

Ogółem z pośród 229 wybitnych rewolucjonistów — członków Konwencji — zostało zgilotynowanych lub zginęło śmiercią gwałtowną 58, t. j. 25%, z nich połowa przypada na żyrodystów i połowa na górali. Ani jeden centrowiec nie przyplacił życiem swego mandatu. Procentowo 55% żyrodystów i 20% górali poniosło śmierć na szafocie lub zginęło śmiercią gwałtowną.

Jedną z najdonioślejszych chwil w czasie trwania Konwencji było głosowanie nad karą na Ludwika XVI.

Przeprowadzono wtedy 4 głosowania imienne.

1. Czy Ludwik XVI jest winien?

Na to pytanie Konwencja jednomyślnie odpowiedziała twierdząco.

2. Czy uchwalona kara będzie przedstawiona potem ludności do ratyfikacji?

Domagali się tego żyrondyści, bądź to w celu zrzucenia z siebie odpowiedzialności, bądź w celu uratowania króla. Wniosek ten upadł większością 424 przeciw 287 głosom.

3. Jak ukarać Ludwika XVI?

Udział w głosowaniu wzięło 721 deputowanych. Absolutna większość wynosiła 361 głosów. 334 głosowało za uwięzieniem i innymi karami, 387 wypowiedziało się za natychmiastową śmiercią. Wśród nich jednak 26, idąc za przykładem deputowanego Mailhe i głosując za śmiercią bez zastrzeżeń, proponowali dyskusję na temat, czy nie byłoby rzeczą pożyteczną odroczyć czas egzekucji --- dziś nie ulega najmniejszej wątpliwości, że chcieli oni ocalić króla. Odejmując te 26 głosów, otrzymujemy większość 1-go głosu. Taką większością jednak Konwencja nie chciała uchylać swego najdonioślejszego postanowienia.

Postawiono wobec tego czwarte pytanie :

4. Czy kara śmierci ma być odroczone?

Większością 380 przeciw 310 postanowiono karę wykonać natychmiast. Tak też uczyniono.

W sposób powyższy głosował ogół deputowanych. Jak oddało swe głosy dwustu kilkunastu wybitnych rewolucjonistów, którzy zasiadali wówczas w Konwencji?

Na pierwsze pytanie oczywiście wszyscy wybitni członkowie Konwencji jednomyślnie odpowiedzieli, że Ludwik XVI jest winien. skoro cała Konwencja jednomyślnie to uchwaliła.

W drugim głosowaniu 161 wybitnych członków Konwencji wypowiedziało się przeciw odwołaniu do ludu, które poparło zaledwie 47 głosów. Widać stąd jasno, że wybitniejsze jednostki rewolucyjne znajdowały się przeważnie wśród przeciwników odwołania.

Za odwołaniem do ludu wypowiedziało się 40,4% ogółu deputowanych, 22,6% wybitnych rewolucjonistów, członków Konwencji, 72,5% żyrondyistów (37 przeciw 14), 35,7% centrowców (10 przeciw 18) i ani jeden wybitny góral.

Jak widać stąd, wybitni żyrondyści byli bardzo niejednorodni, a przeszło czwarta ich część głosowała inaczej niż większość.

W trzecim głosowaniu 168 wybitnych rewolucjonistów wypowiedziało się za śmiercią, a za innymi karami (uwięzienie, banicja, śmierć warunkowa i t. d.) — 46. Wynika stąd, że i tym razem wybitni rewolucjoniści znaleźli się w znacznej większości pośród radykalniejszego odłamu Konwencji.

Za śmiercią wypowiedziało się 53,7% ogółu deputowanych; 78,5% wybitnych rewolucjonistów, zasiadających w Konwencji; 38,5% żyrondistów (20 przeciw 32); 55,2% centrowców (16 przeciw 13) i wszyscy wybitni górale prócz jednego.

I tu żyrondyści głosowali różnie; prawie $\frac{2}{5}$ wypowiedziało się za śmiercią.

Wreszcie w czwartym głosowaniu 165 wybitnych rewolucjonistów głosowało przeciw odraczaniu kary śmierci. Za odroczeniem wypowiedziało się zaledwie 39 głosów.

Tak samo w tem głosowaniu, jak i w 2-ch poprzednich widzimy, że wielcy rewolucjoniści okazali się bez porównania liczniejsi wśród elementów radykalnych.

Za odroczeniem kary śmierci wypowiedziało się 44,9% ogółu deputowanych, 23,6% wybitnych rewolucjonistów, 60,9% żyrondistów (28 przeciw 18); 38,5% centrowców (10 przeciw 16) i zaledwie jeden góral — ci zawsze głosowali jednolicie.

d. Ciało prawodawcze (Corps Législatif).

W 1795 r. Rewolucja przeszła od dotychczasowego systemu jednoizbowego do systemu dwuizbowego. Obie izby razem liczyły 750 deputowanych i nazywały się „Corps Législatif“.

Izba Pięciuset, jak sama nazwa wskazuje, składała się z 500 deputowanych (Chambre de Cinq-Cents). Druga izba, Rada Starszych (Chambre des Anciens), liczyła 250 członków.

Konwencja, chcąc zapewnić przewagę elementów szczerze republikańskich w nowych izbach, zagwarantowała prawnie, że z pośród 750 nowych deputowanych — 500 może być wybranych tylko z pośród byłych członków Konwencji, 250 może być wybranych bez ograniczeń. W rezultacie udział byłych członków Konwencji w obu izbach był bardzo znaczny — z biegiem lat natomiast zaczął znacznie słabnąć.

Ostatecznie z pośród 229 wybitnych rewolucjonistów — członków Konwencji — wybrano do Rady Pięciuset 65 i do Rady Starszych 26, a wraz z 5-ma członkami Dyrektorjatu — 96, t. j. 42%. Z pozostałych 133 zmarło 62, t. j. 27%, nie wybrano 71, t. j. 31%

(w tem wszyscy jakobini, aresztowani w czasie reakcji pod koniec 1795 r. w liczbie 52).

Wielcy Rewolucjoniści w Ciele Prawodawczem w latach 1795 — 1799.

W Y B O R Y	Rada pięciuset			Rada starszych			Ciało prawodawcze
	W skutek wyborów otrzymani mandaty	W skutek wyborów utracili mandaty	W danym roku zasiadało	W skutek wyborów otrzymani mandaty	W skutek wyborów utracili mandaty	W danym roku zasiadało	W danym roku zasiadało
Między zagwarantowanymi mandatami dla Konwencji.	65	—	—	26	—	—	—
Wybory w r. IV	3	—	68	5	—	31	99
Wybory w r. V	5	39	34	—	10	21	55
Wybory w r. VI	13	24	23	5	13	13	36
Wybory w r. VII	5	1	27	4	3	14	41

Liczyby te wykazują niedwuznaczną dekadencję w ciągu czterech lat, pod względem inicjatywy rewolucyjnej; ilości wielkich rewolucjonistów, zasiadających zarówno w Radzie Pięciuset, jak i w Radzie Starszych, zmniejszają się widocznie. Szczególnie wybory w r. V spowodowały znaczne osłabienie rewolucyjności tych zgromadzeń. Jak wiadomo, rezultat tych wyborów był wybitnie niekorzystny dla republiki.

Ogółem w ciągu badanego okresu zasiadało w Radzie Pięciuset 81 i w Radzie Starszych — 39 wybitnych rewolucjonistów.

W Ciele Prawodawczem zasiadało ogółem 112 (suma ta się nie zgadza, gdyż 8 wybitnych rewolucjonistów zasiadało w ciągu 4 lat pewien czas w Radzie Pięciuset i pewien czas w Radzie Starszych) wybitnych rewolucjonistów.

Postaramy się teraz zobaczyć, czy na zasadzie ilości wybitnych Rewolucjonistów, zasiadających w poszczególnych zgromadzeniach, można wykazać siłę rewolucyjną i stopień rewolucyjności poszczególnych izb.

Załączona tablica jasno uwidocznia potęgę Konwencji i jej rolę w czasie Rewolucji; na drugim planie należałoby postawić Konstytuante.

Z g r o m a d z e n i a	Ilość mandatów	Ilość wybitnych rewolucjo- nistów	% %
Zgromadzenie Narodowe (1789—1791)	884 ¹⁾	92	10,4
c) kler	158	13	8,2
b) szlachta	100	26	26,0
c) stan trzeci	607	53	8,7
d) kolonje	19	—	—
Zgromadzenie Prawodawcze (1791—1792)	745	93	12,5
a) monarchści konstyt.	500	7	1,4
b) jakobini	245	86	34,2
Konwencja Narodowa (1792—1795)	778	229	29,4
a) żyrondyści	180	53	29,4
b) centrowcy	298	34	11,4
c) górale	300	142	47,3
Ciało Prawodawcze (1795—1799)	1500	112	7,5
rok IV	750	99	13,2
rok V	750	55	7,3
rok VI	750	36	4,8
rok VII	750	41	5,5
a) Rada Pięciuset	1000	81	8,1
rok IV	500	68	13,4
rok V	500	34	6,8
rok VI	500	23	4,6
tok VII	500	27	5,4
b) Rada Starszych	500	39	7,8
rok IV	250	31	12,4
rok V	250	21	8,4
rok VI	250	13	5,2
rok VII	250	14	5,6

¹⁾ W obliczeniach tych brano pod uwagę nominalną ilość deputowanych danego Zgromadzenia. W Zgromadzeniu Narodowym odsetek wybitnych rewolucjonistów został obliczony nie w stosunku do ogółu deputowanych (1211), lecz w stosunku do ogółu deputowanych-patryjotów.

Względnie wysoką ilość wybitnych rewolucjonistów w Zgromadzeniu Prawodawczem należałoby zmniejszyć ze względu na to, że większość tych ludzi wybiła się dopiero na terenie Konwencji).

Co do Ciała Prawodawczego należy mieć na uwadze fakt, że owych 112 wybitnych rewolucjonistów nie zasiadało tam jednocześnie, lecz byli wybierani i zasiadali w różnych okresach.

Wogóle z pośród 356 wybitnych rewolucjonistów zasiadało w Zgromadzeniach Parlamentarnych w czasie Rewolucji 298, co stanowi 83,7%.

Z dniem 19 brumaire'a roku VIII nastąpiło rozwiązanie Rady Pięciuset i Rady Starszych. Senat, Corps Législatif i Trybunat nie interesują nas, gdyż nie grały ani rewolucyjnej, ani wogóle żadnej prawie roli.

Rewolucyjny i demokratyczny parlamentarizm francuski miał jednak krótką chwilę zmartwychwstania. Był to rok 1815, okres studniowego panowania Napoleona. Izba deputowanych została wybrana przez lud (nie mianowana) i to wybrana bez presji. To też widzimy w niej przedstawicieli wszystkich kierunków dawnej Rewolucji. Jest ich wprawdzie nie tak wielu (18), lecz należy mieć na uwadze fakt, że z pośród 356-u wielkich rewolucjonistów żyło w 1815 r. zaledwie 156-u. Większość, t. j. 200, już nie żyło i przeważnie były to ofiary gilotyny z czasów Rewolucji.

W Izbie Stu Dni liberalna szlachta z Konstytuanty reprezentowana była przez Lafayette i Liancourt de la Rochefoucauld, stan trzeci z tegoż zgromadzenia reprezentował Regnault de Saint Jean d'Angely. Ze Zgromadzenia Prawodawczego zasiadał de Girardin, z Konwencji — żyrondyista Lanjuinais, centrowcy — Boissy d'Anglas i Delbrel, oraz górale — Barbeau du Barran, Barère, Cambon, Garnier de Saintes, Garrau Granet, Maignet Merlin de Douai. Nadto były minister sprawiedliwości z 1792 r. Garat i jeden z najdzielniejszych republikan Rady Pięciuset, Boulay de la Meurthe. Nie brakło nawet dawnych babuistów, których reprezentował Lepelletier de Saint Fargeau. Jednym słowem przedstawiciele całej Rewolucji, od Zgromadzenia Narodowego aż po czasy Dyktatorjatu — i to wszyscy zebrani w jednym zgromadzeniu, w obronie jednej i tej samej sprawy.

Pozatem zasiadało jeszcze kilku wybitnych rewolucjonistów w Izbie Parów.

R o z d z i a ł X I V .

WYBITNI REWOLUCJONIŚCI POD WZGLĘDEM NARODOWOŚCIOWYM.

Th. Carlyle w swej historii Rewolucji Francuskiej wspomina, że wśród jej twórców znajdowało się wielu bardzo cudzoziemców: Hiszpanów, Amerykanów, Wallonów, Żydów niemieckich, Niemców, Szwajcarów, Włochów, Flamandów, Anglików i przytacza nazwiska. Czytając tę barwną enumerację, doznajemy wrażenia, że wśród wybitnych rewolucjonistów musiał znajdować się dość znaczny odsetek obcokrajowców. Tymczasem wcale tak nie jest. Carlyle, a za nim niektórzy inni autorzy, wymieniając kilkanaście nazwisk obconarodowych, i wyciągając stąd przedwczesne wnioski, zapominają o kilku setkach, lub może przeszło tysiącu wybitnych rewolucjonistów Francuzów, wśród których niefrancuska garstka staje się kroplą w morzu.

Ilu było niefrancuzów wśród 356 wybitnych rewolucjonistów?

Urodzonych we Francji w granicach z 1792 r. było	336
„ we francuskiej Szwajcarji (Bayle, Clavière, Marat, Necker)	4
„ w Sabaudji (Doppet)	1
„ w Piemencie; część etnograficznie francuska Mont Cenis (Chalier)	1
„ we francuskiej (wallońskiej) części Belgji (Fleuriot Lescot, Robert, Theroigne de Mericourt)	3
„ w San Domingo (Coustard de Massy, Viennot de Vaublanc)	2
„ w Louisianie; Półn. Ameryka (Aubert du Bayet)	1
„ w Kanadzie (Bréard)	1
„ w Anglji (Paine)	1
„ w Niemczech (Cloots, Dentzel)	2
„ we Włoszech (Buonarotti, Narbonne)	2
„ w Turcji (Chénier)	1
„ w Wenezueli (Miranda)	1
	356

Wszyscy urodzeni we Francji, z wyjątkiem jednego (Lazowski) byli z pochodzenia i z narodowości Francuzami.¹⁾

Tak samo z pochodzenia i narodowości Francuzami było 9 rewolucjonistów, urodzonych w granicznych etnicznie francuskich krajach.

W kolonjach francuskich²⁾ urodziło się 4 czystej krwi Francuzów. Wreszcie dwaj Francuzi Narbonne i Chénier ujrzeli światło dzienne poza Francją — jeden we Włoszech, drugi w Konstantynopolu.

Ogółem zatem 350, t. j. 98,31% stanowili rodowici Francuzi. Odsetek osób pochodzenia obcego był bardzo niski.

Z pośród 6-iu niefrancuskiego pochodzenia, jeden Miranda był Hiszpanem południowo-amerykańskim, urodzonym w Wenezueli; Buonarotti był Włochem, wreszcie Paine był z pochodzenia Anglikiem, z przynależności państwowej obywatelem Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, a po francusku nie mówił prawie wcale — ci trzej oczywiście nie byli Francuzami.

Trzej pozostali natomiast byli już zaasymlowani ze społeczeństwem francuskim. Pastor Dentzel przybył z Niemiec i naturalizował się, jako Francuz, już w 1785 r.; Lazowski urodził się we Francji, był synem polskiego szlachcica, który przybył do Lotaryngji w pierwszej połowie osiemnastego wieku razem z królem Stanisławem Leszczyńskim.

Jean Baptiste, przewany później Anacharsis, Cloots był pruskim baronem, urodzonym w księstwie Cleve nad Renem. Przybył do Paryża, jako dziecko i Francję pokochał jako nową swą ojczyznę, co na każdym kroku akcentował. Przekonaniowo uważał się za kosmopolitę — był to najwybitniejszy i jedyny naprawdę wybitny rewolucjonista pochodzenia cudzoziemskiego.³⁾

Ostatecznie dochodzimy do rezultatów następujących:

Francuzi z pochodzenia i narodowości	350 t. j. 98,31%
Wybitni rewolucjoniści pochodzenia obcego (Polak, 2 Niemców, Włoch, Anglo-Amerykanin i południowy Amerykanin	6 t. j. 1,69%
	<hr/> 356 t. j. 100,00%

¹⁾ Rewolucjoniści pochodzenia alzackiego, lub korsykańskiego uważali się za Francuzów w równym, jeśli nie większym stopniu, niż ich współobywatele.

²⁾ Licząc razem Kanadę, utraconą 1763 r.

³⁾ Przy kwalifikacji otrzymał 77/80 punktów.

Do narodowości francuskiej należało zatem bezspornie 98,31%. Wynika stąd, że Rewolucja francuska była o tyle rewolucją narodową, że wyłącznymi jej twórcami byli Francuzi. Naukowo niezbadana jeszcze rosyjska rewolucja bolszewicka wykazała natomiast olbrzymi udział elementu nie rosyjskiego — przede wszystkim Żydów.

Niewątpliwie Rosjanie byli, jeśli chodzi o twórców rewolucji, stosunkowo bardzo nieliczni.¹⁾

¹⁾ Na zasadzie kilku dzieł, traktujących historję rosyjskiej rewolucji bolszewickiej ustaliłem następującą listę najwybitniejszych jej twórców:

Antonow-Owsianko, Bucharin, Cziczerin, Dubienko, Dzierżyński, Frunze, Joffe, Kalinin, Kamieniew, Krasin, Lenin, Litwinow, Łunaczarski, Radek, Rakowski, Rykow, Stalin, Stieklow, Swierdłow, Trocki, Uricki, Wojkow, Wołodarski, Zinowjew. Ogółem 24 osoby.

Wśród nich 13-u Rosjan, t. j. 54¹/₂‰.

9-ju Żydów, t. j. 37¹/₂‰ (Joffe, Kamieniew-Rosenfeld, Radek-Sobelsohn, Stieklow-Nachamkes, Swierdłow, Trocki-Bronstein, Uricki, Wołodarski i Zinowjew-Apfelbaum).

1 Polak, t. j. 4‰ (Dzierżyński) i

1 Gruzin, t. j. 4‰ (Stalin-Dżugaszwili).

Lista ta jest zbyt krótka i z pewnością niekompletna, lecz mimo to wykazuje niezbicie, że element rosyjski wśród twórców bolszewizmu był stosunkowo nieliczny, a wśród przedstawicieli nierosyjskich narodowości dominowali Żydzi.

R o z d z i a ł XV.

WYBITNI REWOLUCJONIŚCI POD WZGLĘDEM WYZNANIOWYM.

Jak wykazałem w rozdziale III, ludność Francji w przededniu Rewolucji składała się z

Rzymskich katolików	26.800.000 t. j.	97,28%
Ewangelików reformowanych (kalwinistów)	500.000 t. j.	1,81%
Ewangelików augsburskich (luteranów)	190.000 t. j.	0,69%
Żydów	60.000 t. j.	0,22%
Ogółem	27.550.000 t. j.	100,00%

Natomiast wśród 356 wybitnych rewolucjonistów liczymy: ¹⁾

Rzymskich katolików	334 t. j.	93,8%
Ewangelików reformowanych	19 t. j.	5,3%
Ewangelików augsburskich	2 t. j.	0,6%
Kwakier (Paine)	1 t. j.	0,3%
Ogółem	356 t. j.	100,0%

Odsetek ewangelików jest wysoki, gdyż policzono tu kilku cudzoziemców tego wyznania. Biorąc pod uwagę wyłącznie ludność, urodzoną we Francji, otrzymujemy:

Rzymskich katolików	320 t. j.	95,2%	Na zasadzie stosun-	327
Ewangelików reform.	15 t. j.	4,5%	ku danego wyzna-	6
Ewangelików augsb.	1 t. j.	0,3%	nia do ogółu lud-	2
Żydów	0 t. j.	0,0%	ności powinno być	1
Ogółem	336 t. j.	100,0%		336

Jak z liczb powyżej wymienionych wynika, ewangelicy, a głównie ewangelicy reformowani, daleko czynniejszą brali udział

¹⁾ Chodzi tu, oczywiście, o formalną przynależność religijną w przededniu Rewolucji.

w ruchu rewolucyjnym, niż element katolicki. Jest to rzeczą zresztą zupełnie zrozumiałą. Protestanci, przez sto lat uciskani i prześladowani na każdym kroku, widzieli w Rewolucji swe wyzwolenie, to też poparli ją wszyscy.

Zaznaczyć należy, że liczba 22 wybitnych rewolucjonistów wyznań ewangelickich jest liczbą minimalną. Zaliczyłem bowiem tu tylko tych, co do których istniały zupełnie pewne dane, że są ewangelikami — wszystkie zaś jednostki, których wyznania nie dało się ustalić, zaliczyłem do katolików, wobec czego rzeczywista liczba ewangelików, być może, jest nieco wyższa, w żadnym jednak razie nie może być niższa.

Z pośród 22 nazwisk¹⁾ wyróżniamy, aż 6 nazwisk pastorów, Duchowni stanowią zatem ponad czwartą część tej grupy.

Wśród protestantów figurują jednostki szczególnie wybitne, jak na przykład Barnave (80/80), Boissy d'Anglas (66/80), Jean-Bon Saint-André (68/80), Alba-Lasource (62/80), Marat (80/80), Necker (73/80), oraz Rabaut Saint-Etienne (70/80). W nawiasie podano sumę otrzymanych punktów i sumę punktów maksymalną (vide X i XI rozdział).

Wielcy rewolucjoniści wyznania ewangelickiego reprezentują wszystkie kierunki polityczne.

Kierunek monarchistyczno-konstytucyjny był reprezentowany przez Neckera w gabinecie ministrów i przez Barnave — w Konstytucji. Wśród żyrondistów spotykamy dwóch pastorów — Rabaut Saint-Etienne i Alba-Lasource, oraz Clavière, Hardy, Lauze de Perret i Paine.

W centrum Konwencji zasiadali Boissy d'Anglas, Pelet de la Lozère i Dentzel.

Licznie również byli reprezentowani ewangelicy wśród górali. Jeden z nich — pastor Jean Bon Saint-André zasiadał w Komitecie Ocalenia Publicznego, tak zwanym wielkim. Wśród 12-u członków Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego zasiadało 3 ewangelików: Bayle, Ruhl i Voulland. Tak więc w czasie najgorętszej walki z koalicją na frontach i z kontrewolucją wewnątrz kraju, wśród 24-ch ludzi, którzy byli członkami tych dwu Komitetów,

¹⁾ Lista 22 wybitnych rewolucjonistów wyznania ewangelickiego: Barnave, Bayle, Boissy d'Anglas, Clavière, Dentzel, Eschassériaux, Garrau, Gasparin, Hardy, Ingrand, Jean Bon Saint-André, Julien de Toulouse. Alba-Lasource, Lauze de Perret, Marat, Necker, Paine, Pelet de la Lozère, Pinet, Rabaut-Saint-Étienne, Ruhl, Voulland.

faktycznie rządzących absolutnie całą Francją, było 4 ewangielików, t. j. 17% czyli stosunkowo 7 razy tyle, niż było ich w całym kraju. ¹⁾

Ewangielicy-wybitni rewolucjoniści pochodzili z różnych stanów i środowisk: 2 z nich reprezentowało starą szlachtę (Lauze de Perret i Gasparin). Nadto Pelet pochodził ze starej rodziny szlacheckiej, lecz jeden z jego przodków utracił szlachectwo, ponieważ nie chciał wyrzec się kalwinizmu.

Co do zawodu, to 7 zajmowało się przed Rewolucją adwokaturą, 6-ciu było pastorami, 2 wojskowych, 2 lekarzy, 2 bankierów i po jednym literacie, ziemianinie i urzędniku (niższym).

Co do miejsca urodzenia, to jeden z nich (Paine) był anglo-amerykaninem. Dentzel pochodził z Niemiec, jako Francuz naturalizował się jeszcze 1785 r. 20 było Francuzami, 3 z nich urodziło się w Genewie i 1 w kantonie Neuchâtel.

16-u urodziło się we Francji, przeważnie na południu; 4 w departamencie Gard, 2 w Vaucluse i po jednym w Isère, Ardèche, Tarn, Lot, Dordogne, Gironde, Charente Inférieure, Vienne, Calvados, Bas Rhin.

Główną siedzibą ewangielików na południu Francji był departament Gard oraz sąsiedni dep. Ardèche. Ludność obu tych departamentów wynosiła w 1794 r. 582.000, w czem można liczyć blisko 140.000 ewangielików, t. j. bezmała 25% — resztę stanowili katolicy. Ludność ewangielicka tych departamentów dała 5-iu wielkich rewolucjonistów — katolicy w tym stosunku powinni dać 16— tymczasem nie dali ani jednego.

Wynika stąd niedwuznacznie, co zresztą potwierdzają fakty historyczne, ²⁾ że ludność katolicka tych departamentów była do Rewolucji usposobiona bardzo wrogo.

Mimo jednak niedwuznacznej życzliwości protestantów wobec Rewolucji, okazała się ona dla tego wyznania dosyć sroga. W dep. Bas Rhin (północna Alzacja) w czasie teroru uwięziono wszystkich duchownych ewangielickich. W innych departamentach dość często zdarzały się wypadki aresztowania pastorów i zamykania kościołów.

Rewolucjoniści czynili to jednak raczej dla konsekwencji i lo-

¹⁾ Poza tymi czterema deputowanymi w szeregach góry zasiadali wielcy rewolucjoniści wyznania ewangielickiego: Eschassériaux, Garrau, Gasparin, Ingrand. Julien de Toulouse, Marat i Pinet-

²⁾ Gwałtowne walki w Nîmes 1790 r. Obóz w Jalès.

giki, niż z nienawiści i, widząc w protestantach ludzi, którzy tak wiele ucierpieli przed Rewolucją od rządów monarchistycznych, obchodzili się z nimi, mimo wszystko, nieco łagodniej, niż z katolikami.

Żydzi stanowili 1/450 część ludności Francji, zdawałoby się więc, że powinni raczej dać ze swego grona 1 z 356 wielkich rewolucjonistów. Nie dali ani jednego. Oczywiście, że tam, gdzie jednostki wchodzi w rachubę, reguła wielkich liczb nie ma zastosowania i z braku żydów wśród wielkich rewolucjonistów trudno byłoby wyciągać wnioski. W każdym razie skonstatować można, że udział żydów w Rewolucji Francuskiej wyrażał się nieskończenie małą liczbą. Jest to zresztą rzeczą zrozumiałą, gdyż wśród społeczeństwa francuskiego żydzi byli małą grupką i to grupką wówczas całkowicie odseparowaną i nie odgrywającą w życiu tego społeczeństwa żadnej roli.

Rewolucjoniści francuscy nie tylko, że sami nie byli żydami, lecz nie znajdowali się pod wpływem żydowskim i nawet wręcz byli atysemitami.

Ze względu na wielką rolę, jaką odgrywają żydzi we współczesnych społeczeństwach wśród grup radykalnych i rewolucyjnych, postaram się przytoczyć kilka faktów, które wykazują, jak bardzo przedstawiciele wszystkich obozów rewolucyjnych byli dalecy od filosemityzmu.

Konstytuanta tak była niechętnie usposobiona wobec żydów, że, o ile upośledzonych dawniej protestantów równouprawniono z ogółem ludności jeszcze w 1789 r. (24.XII.), to z żydów równouprawnione tylko drobne grupki żydów „Południa“ (hiszpańskich i portugalskich). Ogół żydów równouprawniono po wielkich ociąganiach dopiero w przededniu rozwiązania Konstytuanty (27.IX. 1791 r.).

Dnia 20.XI. 1792 r. poruszano na terenie Konwencji kwestję nieuczciwości dostawców, szczególnie dostawców-żydów. Jest rzeczą ciekawą, że nie wyrażano się „obywatel Benjamin“, lecz: „żyd Benjamin“ (Cambon, góral) „Oto list żyda, Benjamina“ (Lanjuinais). „Żyd, Benjamin dał całkiem żydowską odpowiedź“ (Brissot).

Poglądy rewolucjonistów francuskich na sprawę żydowską znakomicie charakteryzuje list, pisany z Alzacji przez deputowanego

Baudot, wysłanego w misji, do Ch. Duval'a i ogłoszony w „Journal des Hommes Libres“. Baudot pisze:

„Rasa żydowska, zrównana z bydłem na ubój przez tyranów dawnych rządów, powinna się chyba całkowicie oddać sprawie wolności, która daje jej prawa ludzkie. Tymczasem wcale tak nie jest, żydzi nas zdradzali w wielu wsiach i miasteczkach w okolicy Wissemburga. Z trudem można byłoby wyliczyć dziesięciu patryjotów-żydów w obu departamentach Haut i Bas Rhin.¹⁾ Tak samo dzieje się w Bordeaux i Bayonne; powodują się łapczywością, a nie miłością ojczyzny, a w czynach swych kierują się nie rozumem, lecz śmiesznymi przesądami; tak, że stawiam sobie pytanie, czy nie byłoby rzeczą wskazaną zastosować wobec nich rządów gilotyny“.

Jakże pod względem odnoszenia się do żydów różni się Rewolucja Francuska od rosyjskiego bolszewizmu!²⁾

Jak wiadomo, w czasie Dyrektorjatu w roku 1796 powstała we Francji sekta teofilantropów. Byli to ludzie dobrej woli, którzy, uważając formy i obowiązki religii za przestarzałe, a nie chcąc popaść w ateizm, wierzyli w istnienie Boga i nieśmiertelność duszy i propagowali moralność o podkładzie racjonalistycznym. Rozwiali się szybko i korzystali z 18 kościołów paryskich. Zwolenników swych mieli również na prowincji — głównie w Bourges, Auxerre i Besançon. Ilu wybitnych rewolucjonistów przystało do ich sekty?

Na zasadzie różnych źródeł i biografij naliczyłem zaledwie 13, a mianowicie: Chénier, Creuzé-Latouche, Daunou, David, Dupont de Nemours, Goupil de Prefelne, Guffroy, Julien de Toulouse, Larevellière-Lépaux, Régnault de Saint Jean d'Angély, Rossignol, Santerre i Servan. Ponieważ nie wiadomo, jak liczni byli teofilantropi we Francji w owym czasie, przeto trudno określić, czy duży, czy mały odsetek wielkich rewolucjonistów znalazł się wśród zwolenników tej sekty.

Do tej pory pisałem o formalnej przynależności religijnej wielkich rewolucjonistów. Zgoła inaczej przedstawia się sprawa indy-

1) Żydzi byli właśnie tam szczególnie liczni.

2) O przewadze żydów wśród twórców rosyjskiej rewolucji bolszewickiej mówi między innymi statystyka administracji bolszewickiej w latach 1917—18, którą od L. de Poncins zaczerpnął F. A. Ossendowski i podał w „Lenin, Postscriptum“, Poznań 1930 r. Z tej statystyki wynikałoby, że Żydzi stanowili tam ponad 80%. natomiast Rosjanie zaledwie około 5%.

widualnych poglądów religijnych. Ze względu na brak źródeł i nie dostępność duszy ludzkiej, a nadewszystko na przeróżne zmiany, w tych sprawach zachodzące — jakakolwiek statystyka jest tu niemożliwa. Tem nie mniej jednak ze względu na doniosłość zagadnienia pozwolę sobie rzucić garść faktów, które zresztą tematu tego bynajmniej nie wyczerpują.

Mirabeau na łożu śmierci nie chciał przyjąć księdza, który niósł mu pociechy religijne.

Z pośród kilkudziesięciu żyrondistów, którzy zginęli na szafocie, dwóch zaledwie przystąpiło do spowiedzi, jeden ksiądz i jeden szlachcic (Fauchet i Sillery) reszta, i to najwybitniejsi wodzowie tej partji, ginęli jako niekatolicy. Tak samo nie pragnęli księdza przed śmiercią hebertyści, dantoniści, ani stronnicy Robespierre'a.

Naogół biorąc, można stwierdzić z całą pewnością, że wśród najwybitniejszych rewolucjonistów nie spotykamy prawie wcale wierzących i praktykujących katolików. Są oni albo deistami-wolnomyślicielami, jak np. Robespierre, lub bojowymi ateuszami, jak Anacharsis Cloots, hebertyści i niektórzy górale

Nie jest to jednak powszechną regułą. Wśród żyrondistów widzimy Lanjuinais i biskupa Fauchet, którzy byli nie tylko wierzącymi, lecz i praktykującymi katolikami. Najwybitniejszym przedstawicielem szczerych katolików jest ks. Grégoire, biskup Blois, który w czasie teroru był jedynym księdzem, noszącym szaty duchowne na ulicach Paryża i którego prostota i nieugiętość wzbudzały podziw i uznanie wśród najgorętszych rewolucjonistów. Nieco dłużej napiszę o nim w rozdziale, traktującym o duchowieństwie wśród wielkich rewolucjonistów.

R o z d z i a ł XVI.

WYBITNI REWOLUCJONIŚCI, URODZENI W MIASTACH I URODZENI NA WSI.

Z pośród 356 wybitnych rewolucjonistów urodziło się we Francji 336, dokładne miejsce urodzenia 4-ch z nich nie jest wiadome. Z pośród 332

urodziło się w miastach	248	74,7%
„ we wsiach	84	25,3%

3/4 zatem wybitnych rewolucjonistów urodziło się w miastach. Stosunek ten będzie jeszcze korzystniejszy dla miast jeśli weźmiemy pod uwagę stosunek ludności miejskiej i wiejskiej.

	ludność	rewolucjo- nistów	na 1.000.000 ludności wypada
Miasta	5.934.094 m.	248	41,79
Wsie	21.486.406 m.	84	3,91
Ogółem	27.420.500 m.	332	12,10

Wynika stąd, że miasta stosunkowo dały 10,68 raza więcej re-
wolucjonistów, niż wsie $\frac{41,79}{3,91} = 10,68$.

Liczby powyższe potwierdzają fakt, że w czasie Rewolucji ludność miast prawie zawsze była pełna entuzjazmu rewolucyjnego, ludność wiejska natomiast odnosiła się wprawdzie do Rewolucji życzliwie, lecz zawsze z rezerwą.

Deputowany Prieur de la Marne, członek Komitetu Ocalenia Publicznego, w jednym ze swoich listów sprawozdawczych pisze:

„Miasta są, naogół biorąc, patryotyczne, lecz wsie są jeszcze o sto mil od Rewolucji... i trzeba będzie jeszcze wielkich wysiłków, by wnieść je do wysokości Rewolucji“.

Zresztą wszyscy deputowani, wysyłani w misjach na prowincję, dzieła historyczne, zarówno dawne, jak i współczesne, nawet statystyka zaciągu ochotników w miastach i wsiach — mówią to samo.

Powyższym wnioskiem starałem się dorzucić jeszcze jeden argument, potwierdzający ten powszechnie znany fakt.

248 wybitnych rewolucjonistów urodziło się w 1175 miastach, liczących 5.934.094 ludności. Poniżej postaram się wykazać, jak poszczególne kategorie miast partycypowały w dostarczeniu Rewolucyjnej Francji tych 248-u wybitnych ludzi.

Miasto Paryż	41 t. j.	12,3%
Miasta inne wyżej 50.000	14 t. j.	4,2%
Miasta od 20.000—49.999 m.	47 t. j.	14,2%
Miasta od 10.000—19.999 m.	49 t. j.	14,8%
Miasta od 5.000— 9.999 m.	54 t. j.	16,3%
Miasta od 2.000— 4.999 m.	32 t. j.	9,6%
Miasta, liczące niżej 2.000 m.	11 t. j.	3,3%
Wsie	84 t. j.	25,3%
	<hr/>	
	332 t. j.	100,0%

Uderza nader mała ilość wybitnych rewolucjonistów, urodzonych w miastach, liczących wyżej 50.000 mieszkańców. Wogóle zestawienie to wypada na korzyść mniejszych miast. Miasta, liczące niżej 20.000 mieszkańców, wydały 146-u wybitnych rewolucjonistów. Natomiast miasta, liczące wyżej 20.000 mieszkańców — 61 (nie licząc Paryża). Jeszcze dokładniej ilustruje to zagadnienie poniższa tablica, ujmująca stosunek ilościowy rewolucjonistów do sumy ludności każdej kategorii miast z osobna.

Kategorie miast	Ilość miast	Ludność	Ilość wybit. rewol. uro- dzonych	Na 1.000.000 mieszkań- ców wypada wielkich re- wolucjoni- stów
Paryż	1	547.756	41	74,85
Miasta wyżej 50.000 m.	7	577.428	14	24,25
Miasta od 20.000—49.999 m.	27	744.519	47	63,13
Miasta od 10.000—19.999 m.	56	746.840	49	65,61
Miasta od 5.000— 9.999 m.	213	1.371.417	54	39,38
Miasta od 2.000— 4.999 m.	458	1.401.046	32	22,84
Miasta niżej 2.000 m.	413	545.088	11	20,18
Wsie	—	21.486.406	84	3,91
<hr/>				
Ogółem	1.175	27.420.500	332	12,10

Tablica ta wykazuje powolną degresję stosunkowej ilości rewolucjonistów, zależnie od zmniejszania się miast. Mimo to widzimy wielką różnicę między najniższą kategorią miast, a kategorią wsi. Nawet mikroskopijne miasta, liczące niżej 2.000 mieszkańców, wykazują stosunkowo pięć razy więcej wybitnych rewolucjonistów, niż wsie.

Uderza nikła ilość wybitnych rewolucjonistów, urodzonych w miastach, liczących powyżej 50.000 mieszkańców.

Wśród miast tych widzimy Rouen, które było zawsze niechętnie Rewolucji, a księża niezaprzyjęni i szlachta szukała tam schronienia: Lyon, który bardzo miękko przyjął Rewolucję, a w 1793 r. zbuntował się przeciw Konwencji; Tuluzę, która ze stolicy Languedoc, tak jak zresztą Rouen ze stolicy Normandji, została zepchnięta do skromnego „chef-lieu du departement“. W tej kategorii wogóle znajdują się miasta, które przed Rewolucją były w pewnej mierze głównymi ośrodkami różnych dzielnic Francji i w czasie Rewolucji zazdrosnym okiem spoglądały na Paryż, który, centralizując całą Francję, odbierał im dawne ich znaczenie. Dlatego to miasta te odnosiły się do Rewolucji dość chłodno i dlatego tak stosunkowo mało ich przedstawicieli widzimy w szeregach wybitnych rewolucjonistów.

Miasta nieco mniejsze (10 — 50.000) natomiast poparły Rewolucję z całym entuzjazmem, dając stosunkowo nie wiele mniej wybitnych rewolucjonistów, co stolica.

W trzech najniższych kategoriach miast widzimy powolne zmniejszanie się stosunkowej ilości wybitnych rewolucjonistów.

Jeśli będziemy rozpatrywali indywidualnie największe miasta Francji, to skonstatujemy, że urodzili się w nich wybitni rewolucjoniści w ilościach następujących:

a. Wszystkie miasta wyżej 20.000 mieszkańców.

1. Paris	41 rew.	547.756 m.	12. Nimes	2 rew.	38.800 m.
2. Marseille	4 rew.	111.130 m.	13. Orléans	—	36.165 m.
3. Lyon	1 rew.	109.500 m.	14. Montpellier	4 rew.	33.913 m.
4. Bordeaux	5 rew.	90.992 m.	15. Angers	2 rew.	33.000 m.
5. Rouen	—	87.000 m.	16. Caen	3 rew.	30.923 m.
6. Nantes	1 rew.	73.879 m.	17. Besauçon	1 rew.	30.000 m.
7. Lille	2 rew.	54.756 m.	18. Nancy	1 rew.	29.740 m.
8. Toulouse	1 rew.	50.171 m.	19. Brest	1 rew.	27.000 m.
9. Strassbourg	2 rew.	49.056 m.	20. Rennes	4 rew.	25.906 m.
10. Amiens	—	40.289 m.	21. Versailles	4 rew.	25.000 m.
11. Metz	3 rew.	40.200 m.			

22. Clermont-Ferrand	1 rew.	24.478 m.	28. Avignon	2 rew.	21.412 m.
23. Troyes	1 rew.	23.880 m.	29. Dunquerque	—	21.158 m.
24. Aix	1 rew.	23.686 m.	30. Dijon	3 rew.	21.000 m.
25. Grenoble	6 rew.	23.500 m.	31. Limoges	3 rew.	20.550 m.
26. Tours	—	22.000 m.	32. Toulon	—	20.500 m.
27. Montauban ¹⁾	2 rew.	21.959 m.	33. Reims	—	20.295 m.
			34. Saint Omer	—	20.109 m.
			35. Dieppe	1 rew.	20.000 m.

b. Miasta niżej 20.000 mieszkańców, w których urodziło się przynajmniej po 2 wybitnych rewolucjonistów.

7 rew.	w Chartres (Eure et Loire)	14.409 m.
5 rew.	w Arras (Pas de Calais)	19.364 m.
3 rew.	w Bernay (Eure)	6.190 m.
3 rew.	w Thionville (Moselle)	5.400 m.
3 rew.	w Alençon (Orne)	12.407 m.
3 rew.	w Riom (Puy de Dôme)	13.328 m.
3 rew.	w Tarbes (Pyrénées Hautes)	6.777 m.
2 rew.	w Bourg (Ain)	6.982 m.
2 rew.	w Saintes (Charente Inf.)	10.200 m.
2 rew.	w Brive (Corrèze)	5.600 m.
2 rew.	w Evreux (Eure)	8.426 m.
2 rew.	w Lons-le Saunier (Jura)	6.041 m.
2 rew.	w Nevers (Nièvre)	13.763 m.
2 rew.	w Noyon (Oise)	5.699 m.
2 rew.	w Saint Paul (Pas de Calais)	2.949 m.
2 rew.	w Villefranche (Rhône)	5.022 m.
2 rew.	w Macon (Saône et Loire)	10.807 m.
2 rew.	w Saint Maixent (Deux Sèvres)	3.980 m.
2 rew.	w Grasse (Var) ²⁾	11.800 m.
2 rew.	w Montaigu (Vendée)	1.011 m.

Wyżej wymienione liczby należy traktować bardzo ostrożnie, gdyż przy tak niewielkich ilościach reguła wielkich liczb działa nieznacznie, a takie, czy inne wyniki mogą być czasem dziełem przypadku. Z tego też względu nie wyprowadziłem tu liczb stosunkowych.

W każdym jednak razie skonstatować można, że miastami o charakterze wybitnie rewolucyjnym były: Paryż, Bordeaux, Strasbourg, Metz, Montpellier, Caen, Rennes, Versailles, Grenoble, Dijon, Limoges, Arras, Chartres, Evreux, Thionville, Alençon,

¹⁾ Od 1808 r. główne miasto nowoutworzonego dep. Tarn et Garonne.

²⁾ Obecnie Alpes Maritimes.

Riom, Tarbes. Miasta te wydały stosunkowo bardzo wielu rewolucjonistów, a jednocześnie, jak nas uczy historia, były zasadom Rewolucji stale wierne.

Jest rzeczą charakterystyczną, że miasta, które odnosiły się do Rewolucji dość chłodno: Lyon, Rouen, Toulouse, Toulon, Reims nie wydały albo ani jednego wybitnego rewolucjonisty, albo też, jak dwa z nich po jednym.

Ogółem konstatujemy:

41 rewolucj. ur. w	1 mieście (Paris)	w sumie	41
7 „ „	1 „ (Chartres)	„	7
6 „ „	1 „ (Grenoble)	„	6
po 5 „ „	2 miastach (Bordeaux i Arras)	„	10
„ 4 „ „	4 „	„	16
„ 3 „ „	9 „	„	27
„ 2 „ „	19 „	„	38
„ 1 „ „	103 „	„	103
Ogółem w 140 miastach			248 ¹⁾

Jest rzeczą ciekawą, że najwybitniejsi rewolucjoniści rzadko kiedy pochodzili z Paryża, rzadziej jeszcze z wielkich miast prowincjonalnych. Największe talenty urodziły się przeważnie w średnich, lub czasem nawet w całkiem drobnych miasteczkach.

Dla dokładniejszego zobrazowania tego zagadnienia przytaczam poniżej miejsca urodzenia trzydziestu kilku nawiązańszych rewolucjonistów.

P a r y ż: Collot d'Herbois, Bailly, Hérault des Séchelles. Lepelletier de Saint Fargeau, Madame Roland, Tallien, Talleyrand, bracia Lameth.

M i a s t a d u ż e (wyż. 50.000 m.) ani jednego.

M i a s t a ś r e d n i e (20.000 — 50.000 m.) — Barnave, Cambon, Cambacérès, Hoche, Vergniaud, Rabaut Saint Etienne.

M i a s t a m n i e j s z e (10.000 — 20.000 m.) — Pétion, Hébert, Brissot, Billaud Varennes, Babeuf, Isnard, Robespierre.

M i a s t a d r o b n e (5.000 — 10.000 m.) — Bonaparte, Vadier, Dubois-Crancé, Robert Lindet, Merlin de Thionville, Barrère, Barbaroux.

¹⁾ W 898 miastach ani jeden.

M i a s t a b. m a ł e (niżej 5.000 m.) — Desmoulins, Danton, Carnot, Saint Just, Siéyès, Larévellière L'épeaux.

W s i e : Mirabeau, Lafayette, Condorcet, Carrier, Prieur de la Marne, Grégoire, Merlin de Douai, Fouquier-Tinville, Boissy d'Anglas, Couthon, Barras.

W rozdziale niniejszym dotychczas była mowa o wszystkich rewolucjonistach bez względu na ich przekonania polityczne. Dzieląc ich na dwa zasadnicze odłamy, monarchistów konstytucyjnych i republikanów, dochodzimy do następujących wyników:

Paryż	41 wyb. rew., w czem 16 mon konst.		39,0%
Inne miasta wyżej 50.000 m.	14	„ „ „ 1 „ „	14,3%
Miasta od 20.000—49.999 m.	47	„ „ „ 12 „ „	25,5%
Miasta od 10.000—19.999 m.	49	„ „ „ 5 „ „	10,2%
Miasta od 5.000— 9.999 m.	54	„ „ „ 5 „ „	9,3%
Miasta od 2.000— 4.999 m.	32	„ „ „ 4 „ „	12,5%
Miasta niżej 2.000 m.	11	„ „ „ 3 „ „	27,3%
Wsie	84	„ „ „ 7 „ „	7,3%
Ogółem	332	53	16,0%

Jak wynika stąd, element monarchiczno-konstytucyjny rekrutował swych przywódców w znacznej mierze z pośród paryżan. Na 41 wybitnych rewolucjonistów, urodzonych w stolicy, zaledwie 25 było republikan, natomiast zasady monarchiczno-parlamentarne wyznawało 16, t. j. blisko 40%. Odsetek ich wśród paryżan był zatem trzy razy wyższy, niż w departamentach.

O ile byśmy odrzucili rewolucjonistów kompromisowych (monarchiczno-konstytucyjnych), a pod uwagę brali wyłącznie wybitnych rewolucjonistów republikan, wówczas doszlibyśmy do liczb

następujących:

Paryż	25 t. j. na milion ludności		45,64
Inne miasta wyżej 50.000 m.	13	„ „ „ „	22,51
Miasta od 20.000—49.999 m.	35	„ „ „ „	47,01
Miasta od 10.000—19.999 m.	44	„ „ „ „	58,91
Miasta od 5.000— 9.999 m.	49	„ „ „ „	35,73
Miasta od 2.000— 4.999 m.	28	„ „ „ „	19,99
Miasta niżej 2.000 m.	8	„ „ „ „	14,68
Wsie	77	„ „ „ „	3,58
Ogółem	279	„ „ „ „	10,17

Liczyby te wykazują, że miasta francuskie o czysto miejskim charakterze (wyżej 10.000 m.), wyjąwszy miasta wyżej 50.000 m.,

które z wymienionych już względów odnosiły się do Rewolucji oziębłe, wydały równą, a czasem nawet nieco wyższą ilość wybitnych rewolucjonistów, co stolica, a co zatem idzie stopień napięcia rewolucyjnego musiał tam być równie wysoki, co w Paryżu.

W konsekwencji możemy stwierdzić, że statystyka urodzeń wybitnych rewolucjonistów w poszczególnych miejscowościach, lub kategoriach miejscowości daje nam miarę rewolucyjności nastrojów tych miejscowości. Gdzie urodziło się stosunkowo wielu wybitnych rewolucjonistów, tam wykazuje historia radykalne nastroje wśród ludności — gdzie natomiast notujemy urodzenia nielicznych rewolucjonistów, tam ludność bez entuzjazmu witała nowy porządek rzeczy.

Przeciwieństwo nastrojów miast i wsi, niechęć wielkich miast prowincjonalnych wobec Rewolucji, nowatorskie usposobienie Paryża i miast średnich — wszystkie te fakty znalazły wierne odbicie w statystyce urodzeń wybitnych rewolucjonistów.

R o z d z i a ł XVII.

WYBITNI REWOLUCJONIŚCI URODZENI W POSZCZEGÓLNYCH DEPARTAMENTACH.

W poprzednim rozdziale wykazałem zależność między usposobieniem rewolucyjnym pewnej kategorii miejscowości, a stosunkową ilością wybitnych rewolucjonistów tam urodzonych. Traktowałem jednak tylko miasta, w przeciwstawieniu do wsi, oraz dzieliłem miasta na grupy miast — momenty dzielnicowe natomiast pominąłem.

W niniejszym rozdziale postaram się wykazać zależność, jaka istnieje pomiędzy stopniem zrewolucjonizowania poszczególnych departamentów, a ilością wybitnych rewolucjonistów w tychże departamentach urodzonych.

Poniżej podaję listę departamentów z uwzględnieniem ich ludności, ilości rewolucjonistów, w każdym z nich urodzonych i liczbą, wskazującą ilu w danym departamencie wypada przeciętnie rewolucjonistów w stosunku do miliona ludności.

Departamenty	Ludność w tysiącach	Ilość wybitnych rewolucj.	Na 1,000,000 ludności wy- pada wielkich rewolucjon.
1. Seine	631,6	42	66,50
2. Pyrénées, Hautes	174,7	5	28,62
3. Eure et Loire	257,8	7	27,15
4. Vaucluse	191,4	5	26,12
5. Hérault	275,4	7	25,42
6. Bouches du Rhône	285,0	7	24,56
7. Moselle	348,1	8	22,98
8. Pas de Calais	533,6	11	20,61
9. Côte d'Or	340,5	7	20,56
10. Corrèze	243,7	5	20,52
11. Vendée	268,4	5	18,63
12. Corse	163,9	3	18,30

Departamenty	Ludność w tysiącach	Ilość wybitnych rewolucj.	Na 1.000.000 ludności wy- pada wielkich rewolucjon.
13. Cantal	220,3	4	18,16
14. Meurthe	338,1	6	17,75
15. Charente Inférieure	399,1	7	17,54
16. Loire, Haute	229,8	4	17,41
17. Eure	402,7	7	17,38
18. Nièvre	232,6	4	17,20
19. Drôme	235,3	4	17,00
20. Sèvres, Deux	241,9	4	16,54
21. Marne	304,7	5	16,41
22. Vienne, Haute	245,1	4	16,31
23. Isère	435,9	7	16,06
24. Gironde	502,7	8	15,91
25. Calvados	451,8	7	15,49
26. Ariège	196,4	3	15,27
27. Var	271,7	4	14,72
28. Seine et Oise	421,5	6	14,23
29. Aisne	425,9	6	14,09
30. Jura	288,2	4	13,88
31. Puy de Dôme	507,1	7	13,80
32. Rhône	299,4	4	13,36
33. Gard	300,1	4	13,33
34. Aude	225,2	3	13,32
35. Aube	231,4	3	12,96
36. Ain	317,0	4	12,62
37. Vienne	241,0	3	12,45
38. Oise	350,9	4	11,40
39. Indre et Loire	268,9	3	11,16
40. Meuse	269,5	3	11,13
41. Lot	377,2	4	10,60
42. Loiret	286,1	3	10,49
43. Orne	395,7	4	10,11
44. Rhin, Haut	303,8	3	9,87
45. Dordogne	409,5	4	9,77
46. Yonne	320,5	3	9,36
47. Finistère	439,0	4	9,11
48. Pyrénées-Orientales	110,7	1	9,03
49. Landes	224,3	2	8,92

Departamenty	Ludność w tysiącach	Ilość wybitnych rewolucj.	Na 1.000.000 ludności wy- pada wielkich rewolucjon.
50. Rhin, Bas	450,2	4	8,88
51. Pyrénées, Basses	355,6	3	8,44
52. Ille et Vilaine	488,8	4	8,18
53. Loire Inférieure	369,3	3	8,12
54. Allier	248,8	2	8,04
55. Lozère	126,5	1	7,91
56. Ardennes	259,9	2	7,70
57. Gers	270,6	2	7,39
58. Tarn	270,9	2	7,38
59. Saône, Haute	291,6	2	6,86
60. Saône et Loire	452,7	3	6,63
61. Seine Inférieure	609,8	4	6,56
62. Manche	530,6	3	5,65
63. Aveyron	326,3	2	6,13
64. Maine et Loire	375,5	2	5,33
65. Nord	765,0	4	5,23
66. Sarthe	388,1	2	5,15
67. Indre	205,6	1	4,86
68. Doubs	216,2	1	4,63
69. Marne, Haute	226,7	1	4,41
70. Somme	459,5	2	4,35
71. Côtes du Nord	504,2	2	3,97
72. Ardèche	266,6	1	3,75
73. Loire	290,9	1	3,44
74. Charente	299,0	1	3,34
75. Mayenne	305,7	1	3,27
76. Vosges	308,9	1	3,24
77. Lot et Garonne	323,9	1	3,09
78. Morbihan	401,2	1	2,49
79. Garonne, Haute	405,6	1	2,47
80. Alpes, Hautes	112,5	—	0,00
81. Alpes, Basses	134,0	—	0,00
82. Loire et Cher	209,9	—	0,00
83. Cher	217,7	—	0,00
84. Creuse	218,0	—	0,00
85. Seine et Marne	299,1	—	0,00
France	27.420,5	332	12,10

Wyżej otrzymane liczby należy traktować bardzo ostrożnie, gdyż tam, gdzie wchodzi w rachubę jednostki, reguła wielkich liczb ma zastosowanie minimalne, a takie lub inne wyniki mogą być nieraz dziełem przypadku.

W każdym jednak razie jeden oczywisty wniosek z liczb tych wyciągnąć możemy, t. j. że wśród wybitnych rewolucjonistów były reprezentowane wszystkie dzielnice Francji. Na 85 departamentów zaledwie 6, t. j. 7,1% ich liczby nie wydały ani jednego rewolucjonisty. Te 6 departamentów, położone w centrum kraju lub w Alpach, to mało ludne, mało znaczne, senne okolice o nielicznych i niewielkich miastach.

Tak więc cała Francja złożyła się na skompletowanie listy wybitnych rewolucjonistów. Rewolucja zaś, ze względu na swych twórców, miała wybitnie wszechfrancuski charakter.

Nie chcąc zaniechać ujęcia regionalnego rewolucyjności Francji, a jednocześnie nie mogąc opierać się na departamentach, ze względu na ich dużą ilość i drobne wymiary, musiałem postarać się o podział Francji na większe jednostki terytorjalne.

Podział nowy (1790 r.) uznawał tylko departamenty.

Sięgając do czasów Ancien Regime'u, nie spotykamy żadnych prowincji, jak to się powszechnie mówi¹⁾, lecz widzimy cztery podziały, odpowiadające czterem resortom administracji.

Francja dzieliła się na djecezje pod względem kościelnym — podziału tego nie możemy przyjąć, gdyż sięga on podziałów starożytnej Galji — co oczywiście było przeżytkiem.

Na généralités pod względem cywilnej administracji państwowej — podział ten nie może nas zadowolić ze względu na swą sztuczność (Normandja podzielona na trzy części, jedna généralité tworzy wyspy, otoczone inną i t. d.).

Na baillages pod względem sądowym — podział bardzo zawły — baillages było kilkaset, a granice często nieustalone.

Wreszcie na gouvernements pod względem wojskowym. Po

¹⁾ Do rozwiania bezpodstawności mówienia o podziale Francji przedrewolucyjnej na prowincje, przyczynił się w znacznej mierze Armand Brette (*Les Limites de France 1789*). Piszę on: „Le fâcheux emploi du mot province dont on ne pourrait donner une définition exacte est l'abri qui sert à couvrir les communes ignorances“.

dział ten nie miał znaczenia życiowego. Gouverneur militaire miał tylko tytuł i pensję, a mianowano na te stanowiska czasem dzieci¹⁾.

Ale granice gouvernements odpowiadały (w przybliżeniu) granicom dawnych prowincji, które miały za sobą wielowiekową tradycję kulturalno-historyczną; a podział Francji na prowincje był wówczas zwyczajowo powszechnie przyjęty. A ponieważ gouvernements co do swej powierzchni były, naogół biorąc, znacznie większe od departamentów, przeto, tworząc specjalny podział Francji, oparłem się na tych właśnie gouvernements. Często jednak trzeba było kilka z nich łączyć w jedną całość.

Ostatecznie zamiast 85 departamentów, z których każdy przeciętnie liczył około 300.000 mieszkańców, otrzymałem 22 sztuczne prowincje, z których każda liczy przeciętnie około 14 miliona ludności.

Te nowe jednostki nazywaó będę prowincjami. Dla uniknięcia nieporozumień, w niżej podanej tablicy obok każdej takiej prowincji są wymienione, gouvernements które się na nią składają i departamenty, które ją tworzą.

W rezultacie bowiem każda taka prowincja jest grupą departamentów (z 1 — 6 złożoną) tak dobranych, by odpowiadały w przybliżeniu jednej lub kilku gouvernements (t. j. dawnym prowincjom).

Prowincja i departamenty składające się na nią	Ludność w tysiącach	Wybitni rewolucjonści	Na 1.000.000 m. wypadu wybitnych rewolucjonistów
1. P a r i s (dep. Seine).	631,6	42	66,50
2. P r o v e n c e, Comtat Venaissin, Avignon, Corse (dep. Bouches du Rhône, Var, Vaucluse, Basses Alpes, Corse)	1.046,0	19	18,16
3. L o r r a i n e et Barrois, les évêchés: Metz, Toul, Verdun, (dep. Meuse, Meurthe, Moselle, Vosges)	1.264,6	18	14,24
4. L a n g u e d o c o r i e n t a l (dep. Ardèche, Gard, Hérault, Haute Loire, Lozère)	1.198,4	17	14,19

¹⁾ 1682 r. ks. Maine był mianowany gouverneur du Languedoc, mając lat 12, a 1689 r. ks. Tuluzy był mianowany na także stanowisko w Guyenne, mając lat 11 (Saint Simon).

Prowincja i departamenty składające się na nią	Ludność w tysiącach	Wybitni rewolucjo- niści	Na 1.000.000 m. wypada wybitnych ze- wolucjonistów
5. Dauphiné (dep. Hautes Alpes, Drôme, Isère)	783,7	11	11,04
6. Centre-sud: Auvergne, Li- mousin, Marche, (dep. Cantal, Corrèze, Creuse, Puy de Dôme, Haute Vienne)	1.434,2	20	13,95
7. Poitou et Charente (Aunis, Saintonge, Angoumois) dep. Charente, Charente Infé- rieure, Deux Sèvres, Vendée, Vienne	1.449,4	20	13,80
8. Orléanais et Tou- raine (dep. Eure et Loir, Indre et Loire, Loir et Cher, Loiret)	1.022,7	13	12,71
9. Bourgogne (dep. Ain, Côte d'Or, Saône et Loire)	1.110,2	14	12,61
10. Gascogne. Navarre et Béarn (dep. Gers, Landes, Bas- ses Pyrénées, Hautes Pyré- nées)	1.025,2	12	11,71
11. Isle de France, Pi- cardie, Artois, Boulonnais (dep. Aisne, Oise, Seine et Marne, Seine et Oise, Somme, Pas de Calais)	2.490,5	29	11,64
12. Normandie (Eure, Calva- dos, Manche, Orne, Seine In- férieure)	2.390,6	25	10,46
13. Champagne (dep. Arden- nes, Aube, Marne, Haute Mar- ne, Yonne)	1.343,2	14	10,42
14. Guyenne (Aveyron, Dor- dogne, Gironde, Lot, Let et Garonne)	1.939,6	19	9,80
15. Alsace (dep. Bas Rhin, Haut Rhin)	754,0	7	9,28

Prowincja i departamenty, składające się na nią	Ludność w tysiącach	Wybitni rewolucjo- niści	Na 1.000.000 m. wypada wybit- nych rewo- lucjonistów
16. F r a n c h e - C o m t é (Doubs, Jura, Haute Saône)	796,0	7	8,79
17. L y o n n a i s (dep. Loire, Rhône)	590,3	5	8,47
18. L a n g u e d o c o c c i d e n t a l, Foix, Roussillon (Aude, Ariège, Haute Garonne, Pyrénées-Orientales, Tarn)	1.208,8	10	8,27
19. C e n t r e - N o r d: Berry, Ni- vernais, Bourbonnais (dep. Allier, Cher, Indre, Nièvre)	904,7	7	7,74
20. B r e t a g n e (dep. Côtes du Nord, Finistère, Ille et Vi- laine, Morbihan, Loire Infé- rieure)	2.202,5	14	6,36
21. F l a n d r e, Hainaut, Cam- brésis (dep. Nord)	765,0	4	5,23
22. M a i n e e t A n j o u (dep. Maine et Loire, Mayenne, Sarthe)	1.069,3	5	4,68
France	27.420,5	332	12,10

W ten sposób otrzymaliśmy 22 specjalnie utworzone prowincje. Jest ich cztery razy mniej, niż departamentów, a na każdą z nich wypada przeciętnie po kilkunastu rewolucjonistów.

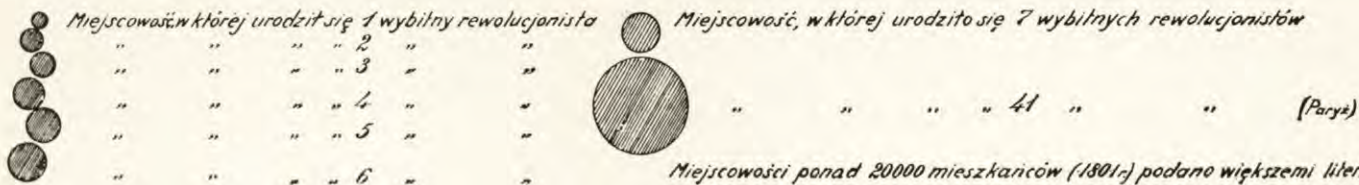
Tu działanie przypadku jest już znacznie mniejsze i z liczb tych możemy wyciągać wnioski.

Jednakże nasuwa się inna wątpliwość, która umniejsza znacznie wartość liczb otrzymanych powyżej.

Jak wykazałem w rozdziale poprzednim, miasta dały 10,68 raza więcej stosunkowo rewolucjonistów, niż wsie. Odsetek ludności miejskiej w poszczególnych prowincjach jest bardzo różny i waha się od kilkunastu do kilkudziesięciu procent. Wobec tego istnieje możliwość, że prowincja usposobiona mało rewolucyjnie, a mająca dużo miast, wykaże stosunkowo dużo rewolucjonistów,



Mapa Francji uwzględniająca miejsca urodzenia wybitnych rewolucjonistów



Miejscowości ponad 20000 mieszkańców (1801-) podano większymi liter.



100

gdy natomiast inna prowincja, ultrarewolucyjnie usposobiona, a posiadająca bardzo niewiele ludności miejskiej, wykaże daleko mniej rewolucjonistów.

Aby uniknąć tych różnic, przeprowadziłem standardyzację ludności wszystkich prowincyj, to znaczy liczby wyprowadziłem w ten sposób, jakby każda z nich miała jednakowy odsetek ludności miejskiej. Ponieważ badania rozdziału poprzedniego wykazały, że miasta dały 10,68 raza więcej rewolucjonistów, niż wsie, przeto pomnożyłem ludność miejską w każdej prowincji przez 10,68 i w ten sposób, po dodaniu ludności wiejskiej, otrzymałem dla każdej prowincji sumę, która nie była wprawdzie sumą ludności, lecz nadawała się do porównań statystycznych, gdyż fakt nierównomiernego odsetka ludności miejskiej został w ten sposób wyeliminowany.

Na zasadzie stosunkowej ilości wybitnych rewolucjonistów, urodzonych w miastach i stosunkowej ilości wybitnych rewolucjonistów, urodzonych we wsiach całej Francji, ustaliłem dla każdej dzielnicy ilość rewolucjonistów, jakiejbyśmy oczekiwali na zasadzie tych obliczeń. W następnej kolumnie podałem ilość rewolucjonistów, rzeczywiście w danej dzielnicy urodzonych. Z tych dwu liczb wyprowadziłem liczbę stosunkową, wskazującą, ilu rewolucjonistów dostarczyła dzielnica, przyjmując ilość oczekiwaną za 100.

Ta ostatnia liczba jest clou obliczeń. I tak na przykład Lotaryngja powinna dać 13,76, a dała 18 wybitnych rewolucjonistów, t. j. 130,8 w stosunku do 100.

Natomiast Bretanja, zamiast spodziewanej liczby 24,94 dała zaledwie 14, t. j. 56,1% tego, co dać powinna.

Z załączonej tablicy str. 128/9 wynika, że pierwsze miejsce, co do stosunkowej ilości wybitnych rewolucjonistów zajmuje Paryż. Paryż był niewątpliwie najpotężniejszym centrum Rewolucji; faktu tego oczywiście nie trzeba dowodzić.

Następne miejsce zajmuje południowa część centralnej Francji. Składają się na nią 3 dawne prowincje: Auvergne, Limousin i Marche; dały one łącznie o 51,5% więcej wybitnych Rewolucjonistów, niż dać powinny teoretycznie. Owernja (Auvergne), najznaczniejsza z nich, zasługuje na szczególną uwagę. Urodziło się tam ¹⁾ 14 wybitnych rewolucjonistów, wobec oczekiwanej liczby

¹⁾ Auvergne (dep. Puy de Dome, Cantal i arrondissement Brioude departamentu Haute Loire) oddzielnie liczona daje 128.452 ludności miejskiej i 670.248

7,99, t. j. 175,2 zamiast 100, to znaczy tyle, ile w Paryżu (175,0). Poza tem Owernja stosunkową ilością wybitnych rewolucjonistów bije wszystkie inne dzielnice Francji.

Ale nawet i stolica jest przez nią zdystansowana, bowiem wśród paryżan monarchiści konstytucyjni stanowili do 40% (16 na 42) — natomiast wśród wybitnych rewolucjonistów, urodzonych w Owernji, zaledwie 14,3% (2 na 14). Po odjęciu monarchistów konstytucyjnych współczynnik Owernji okaże się znacznie wyższy od współczynnika Paryża. Ostatecznie stwierdzamy, że Owernja bije wszystkie dzielnice Francji, nie wyłączając stolicy, stosunkową ilością wybitnych rewolucjonistów republikan. tam urodzonych.

Lecz Owernji nietylko należy się pierwszeństwo co do ilości, lecz i co do jakości. Poza dwoma monarchistami konstytucyjnymi (Lafayette i Malouet) — wszyscy, t. j. 86% (prawie nigdzie nie spotykamy tak wysokiego odsetka) są góralami. Żyrodysty ani centrowca niema ani jednego. Wszyscy bez wyjątku odznaczali się fanatyzmem rewolucyjnym, posuniętym bardzo często do okrucieństwa; żaden z nich po upadku Robespierre'a nie przeszedł do szeregów thermidorystów, a wszyscy czynnie współdziałali nad przywróceniem rządów terrorystycznych we Francji.

Dwaj z nich: Couthon, bliski przyjaciel Robespierre'a, i Coffinhal, jeden z najbezwzględniejszych członków Trybunału Rewolucyjnego, zostali zgilotynowani po wypadkach 9 thermidora roku II (27.VII.1794 r.).

Carrier za dzikie okrucieństwa, popelniane w Nantes, został zgilotynowany w tymże roku.

Romme i Soubrany, posądzeni o udział w rozruchach z dnia 1 prairial'a roku III, mających na celu przywrócenie rządów terrorystycznych, zostali zgilotynowani 1795 r.¹⁾

Huguet (były ksiądz). pochwycony na podburzaniu przeciw Dyrektorjatowi wojsk obozu w Grenelle (1796 r.) został stawiony przed komisją wojskową, skazany na śmierć i rozstrzelany.

Jourdan Coupe-Tête i Fournier l'Américain byli głównymi podżegaczami i organizatorami wszelkich mordów i okrucieństw. Pierwszy z nich został zgilotynowany 1794 r.

we wsiach. Mnożąc ludność miast przez 10,68, otrzymujemy 1.371.867, a wraz z ludnością wiejską — 2.042.115. Wobec czego oczekiwana ilość wybitnych rewolucjonistów wynosi 7,99.

¹⁾ Ohaj słysząc wyrok śmierci, pozbawili się życia pchnięciem sztyletu. Nóż gilotyny obciął głowy trupom.

Wreszcie Jean Baptiste Lacoste, Maignet¹, Milhaud i Monestier du Puy de Dôme, będąc członkami Konwencji, w misjach swych złożyli dowody wielkiego fanatyzmu rewolucyjnego. Milhaud był jedynym deputowanym Konwencji, który stanął w obronie Carrier'a, gdy głosowano nad stawieniem go przed trybunał.

Trzej pozostali, jako notoryczni jakobini, posądzeni o nieprawomyślność, zostali 1795 r. aresztowani.

Z pośród 12 górali Owernji w 1796 r. żyło zaledwie 5-iu, pozostali byli zgilotynowani.

Dzielnicy tej poświęciłem znacznie więcej miejsca, niż innym, gdyż żadna nie wydała tak twardych, bezwzględnych, fanatycznych, często okrutnych bojowników Rewolucji.

Ludność tej dzielnicy była, naogół biorąc, tychże przekonani. co jej najwybitniejsi przedstawiciele: nigdy nie notowano tam żadnych rozruchów ani fermentów antirewolucyjnych, ducha ultramontańskiego nie było (znaczna większość duchownych złożyła przysięgę na konstytucję cywilną kleru). W sierpniu 1793 r., gdy Francja, opanowana przez górali, była szczególnie zagrożona (wojna zewnętrzna ze wszystkimi sąsiadami, wyjąwszy Szwajcarję, wrzenie przeciwparyskie w kilkudziesięciu departamentach i t. d.) ludność Owernji okazała niezwykle przywiązanie do idei Rewolucji. W czasie oblężenia zbuntowanego przeciw Konwencji Lyonu, gdy brakło wojsk, deputowani Couthon, Maignet i Châteauneuf-Randon udali się do Owernji i zdołali skłonić ludność do masowego pochodu na Lyon, co w rezultacie spowodowało kapitulację tego miasta.

Prowincją szczególnie entuzjastycznie usposobioną do Rewolucji, przedewszystkiem w jej początkach, był Delfinat (Dauphiné). Była to według Rolanda najbardziej uprzemysłowiona dzielnica Francji w owych czasach: fabryki płótna, pończoch, kapeluszy i metalowe były szczególnie liczne. W rezultacie burżuazja tamtejsza była bogatsza i potężniejsza, niż gdzieindziej, a dwaj jej przedstawiciele, Mounier i Barnave, dali jej impuls do inicjatywy postępowo-demokratycznej.

Na rok przed Rewolucją, 21 lipca 1788 r. stany prowincjonalne Delfinatu zebrały się (bez pozwolenia królewskiego) w zam-

¹) Maignet wslawił się spaleniem Bedoin (pod Awinjonem), gdzie nieznanymi sprawcy ścięli „l'arbre de la liberté”.

WYBITNI REWOLUCJONIŚCI URODZENI

Prowincje Francji	Ludność miejska 1801 r.	Suma ludno- ści miejskiej mnożona przez 10,68	Ludność wiejska 1801 r.
1. Paris	568.688	6.073.588	62.912
2. Centre Sud	200.275	2.138.937	1.233.925
3. Dauphiné	132.458	1.414.651	651.242
4. Poitou et Charente	243.137	2.596.703	1.206.263
5. Gascogne	134.144	1.432.658	891.056
6. Lorraine	232.834	2.486.667	1.031.766
7. Bourgogne	185.406	1.980.136	924.794
8. Isle de France, Picardie	459.963	4.912.405	2.030.537
9. Orléanais-Touraine	218.233	2.330.728	804.467
10. Languedoc Oriental	323.445	3.454.393	874.955
11. Provence	394.473	4.212.972	651.527
12. Franche Comté	116.228	1.241.315	679.772
13. Champagne	262.957	2.808.381	1.080.243
14. Normandie	474.804	5.070.907	1.915.796
15. Alsace	135.593	1.448.133	618.407
16. Gnyenne	385.551	4.117.685	1.554.049
17. Languedoc occidental	256.982	2.744.568	951.818
18. Centre-Nord	186.690	1.993.849	718.010
19. Lyonnais	172.176	1.838.840	418.124
20. Bretagne	431.257	4.605.825	1.771.243
21. Maine, Anjou	175.144	1.870.538	894.156
22. Flandre	243.656	2.602.246	521.344
France	5.934.094	63.376.125	21.486.406

ku Vizille, gdzie proklamowano zasadę podwójnego przedstawicielstwa stanu trzeciego i zasadę głosowania pogłównie (nie stanami). Uchwała ta była wielkim przykładem dla Zgromadzenia Narodowego w 1789 r.

W ciągu 1790 r. cała Francja pokryła się wielkimi kongresami gwardzystów narodowych wszystkich departamentów, zwanych federacjami, które były wyrazem jedności narodowej Francji i dowodem przywiązania mas do idei rewolucyjnych. Inicjatorem tych federacji był również Delfinat. W miejscowości Étoile pod Valence przy udziale 12.000 ludzi miała miejsce dn. 29 listopada 1789 r. pierwsza federacja. Tak więc na początku Rewolucji Del-

W POSZCZEGÓLNYCH DZIELNICACH FRANCJI

Suma dwóch poprzednich kolumn	Oczekiwana ilość wybitnych rewolucjonistów	Ilość wybitnych rewolucjonistów	% stosunek ilości wyb. rew. do ilości oczekiw.	Kolejny numer prowincji
6.136.500	24,01	42	175,0	1.
3.372.862	13,20	20	151,5	2.
2.065.893	8,08	11	136,1	3.
3.802.966	14,88	20	134,4	4.
2.323.714	9,09	12	132,0	5.
3.518.433	13,77	18	130,7	6.
2.904.930	11,36	14	123,2	7.
6.942.942	27,16	29	106,8	8.
3.135.195	12,26	13	106,0	9.
4.329.348	16,94	17	100,4	10.
4.864.499	19,03	19	99,8	11.
1.921.087	7,52	7	93,1	12.
3.888.624	15,21	14	92,0	13.
6.986.703	27,33	25	91,5	14.
2.066.540	8,08	7	86,6	15.
5.671.734	22,19	19	85,6	16.
3.696.386	14,46	10	69,2	17.
2.711.859	10,61	7	66,0	18.
2.256.964	8,83	5	56,6	19.
6.377.068	24,95	14	56,1	20.
2.764.694	10,82	5	46,2	21.
3.123.590	12,22	4	32,7	22.
84.862.531	332,00	332	100,0	

finat był jej inicjatorem — potem nieprzerwanie był jej stałym sojusznikiem.

Wielkich rewolucjonistów urodziło się tam o 36,1% więcej, niż należałoby oczekiwać.

Jest rzeczą ciekawą, że następne miejsce zajmuje Poitou et Charente, dając 20 rewolucjonistów, zamiast 14,88, t. j. o 34,4% więcej. Fakt ten, zrozumiały w krajach rzeki Charente (Aunis, Saintonge, Angoumois), usposobionych zyczliwie wobec Rewolucji, wydaje się dziwnym w Poitou, gdzie, jak wiadomo, szalały walki wandejskie.

Fakt ten, tłumaczy się tem, że ludność miast w zbuntowanych departamentach była wybitnie patriotycznie usposobiona, wo-

bec czego miasta dostarczały nietylko „kontyngentu“ wybitnych rewolucjonistów za siebie samych, lecz i za ludność wiejską¹⁾.

Następne miejsca zajmują kolejno Gaskonja, Lotaryngja i Burgundja, dając 132,0, 130,7 i 123,2% oczekiwanej ilości wybitnych rewolucjonistów. Dzielnice te w czasie Rewolucji były zawsze wierne jej zasadom, a we wszystkich departamentach, które je tworzyły, większość duchowieństwa złożyła przysięgę na konstytucję cywilną kleru.

Jak z wyżej przytoczonych liczb i faktów wynika — 7 dzielnic, które okazały się szczególnie chętnie usposobione do ruchu rewolucyjnego, wydały najwięcej stosunkowo wybitnych rewolucjonistów.

Postaram się obecnie opisać nastroje dzielnic, które dały ich najmniej.

Na czele ich stoi Flandrja, która dała zaledwie 32,7% ilości oczekiwanej. Jednocześnie dzielnica ta odnosiła się do Rewolucji dość chłodno. Fakt ten wyjaśniają dwie przyczyny. Przede wszystkim Flandrja znajdowała się pod silnym wpływem księży i usposobiona była bardzo religijnie. Wśród duchowieństwa odsetek księży niezaprzyrzyszonych był wybitnie wysoki. Wahał się 80 — 100%.

Drugą przyczyną była różnica językowa. Ludność bowiem, nie znając przeważnie języka francuskiego, była mało dostępna dla agitacji rewolucyjnej. Szczególnie miało to miejsce we „Flandre Maritime“, mówiącej narzeczem germańskim (język flamandzki). We Flandre Française, Hainaut i Cambrésis ludność mówiła narzeczem wallońskim, zbliżonem do francuskiego.

Drugą prowincją oziębłą usposobioną do Rewolucji jest Maine i Anjou. Pierwsza z nich była siedliskiem wojny Szuanów, druga była terenem najzaciętszych walk wandejskich²⁾.

1) Taine zastanawia się nad faktem, że departamenty Vendée, Maine et Loire, Deux Sèvres których znaczna część ludności chwyciła za broń w obronie monarchji, wysłały do Konwencji deputowanych radykalnych. Fakt ten pochodzi stąd, że ludność wiejska bojkotowała republikę i wybory. W konsekwencji miasta wzięły inicjatywę wyborów w swe ręce, a że były usposobione ultra-rewolucyjnie, więc też wybrały deputowanych takichże poglądów.

2) Jest rzeczą ciekawą, że prowincja ta po dziś dzień, podobnie zresztą, jak Wandeja, zachowała swe przekonania konserwatywne. Wykazuje to stale statystyka wyborów.

Trzecią z rzędu, niechętną w stosunku do Rewolucji prowincją, jest Bretanja, która dała zaledwie 14, zamiast 24,95 oczekiwanych wybitnych rewolucjonistów.

W Bretanji z wyjątkiem małego kraiku Retz, położonego na południowym brzegu Loary, nigdy nie wybuchła wprawdzie otwarta wojna przeciw Rewolucji, lecz był to kraj ciągłych rozruchów, drobnych utarczek (Szuanii) i fermentu przeciwrewolucyjnego. Już w czasie wyborów do Stanów Generalnych konserwatywna, zazdrośna o swe przywileje stara szlachta bretońska zbojkotowała wybory i nie posłała swych przedstawicieli do Wersalu. W dwa lata później duchowieństwo Bretanji okazało się odporne wobec Konstytucji cywilnej kleru. Gdy we Francji znaczna większość złożyła przysięgę — w Bretanji, we wszystkich 5-iu departamentach księża niezaprzyjęni stanowili 80 — 100%. Lud zawsze bardzo religijny i pozostający pod wpływem kleru, a do tego w zachodniej części kraju nie znający nawet języka francuskiego, odnosił się do Rewolucji wrogo. Dowodem tego były ciągłe walki Szuanów, którzy mimo swego rozbójniczego rzemiosła, byli wśród ludu popularni. Nawet miasta były oziębłe z wyjątkiem kilku większych, jak np. Nantes, Brest, Rennes.

Lyonnais, który dał zaledwie połowę oczekiwanej ilości rewolucjonistów (56,6%), był dzielnicą początkowo do Rewolucji usposobioną trochę chłodno, a w maju 1793 r. wypowiedział Konwencji otwartą wojnę.

Centre-Nord, t. j. dawne prowincje Berry, Bourbonnais i Nivernais, dały zaledwie 66,0% oczekiwanej ilości wybitnych rewolucjonistów.

Dzielnica ta, w samym środku Francji położona, nie posiadająca ani jednego miasta ponad 20.000 mieszkańców, pozostająca stale na niskim stopniu cywilizacji, była wobec Rewolucji obojętna. W czasie terroru wybuchło pod Sancerre małe powstanie o cechach rojalistycznych, lecz zostało szybko stłumione.

Zachodnia część dawnej prowincji Languedoc (wraz z Foix i Rousillon) dała 10 wybitnych rewolucjonistów, zamiast oczekiwanej 14,46. Główny ośrodek tej dzielnicy Tuluz, dawna stolica Languedoc i siedziba parlamentu, została przez Rewolucję zdegradowana do „chef-lieu du departament“ — stąd brak entuzjazmu rewolucyjnego w tym mieście.

O tem, że ludność departamentów tych nie była usposobiona zyczliwie wobec Rewolucji, świadczy fakt, że w nocy z 18 na

19 thermidora roku VII (początek sierpnia 1799 r.) w 6 departamentach, położonych w dolinie Garony, wybuchła kontrrewolucja, w rezultacie której Tuluza o mało nie dostała się w ręce zbuntowanych chłopów.

Tak więc 6 prowincyj, wykazujących stosunkowo najmniejszą ilość wielkich rewolucjonistów — są to jednocześnie prowincje, usposobione bardzo mało życzliwie wobec Rewolucji, na terenie których spotykamy częste walki i rozruchy przeciwrewolucyjne.

Pozostałe prowincje: Isle de France-Picardie, Orléanais-Touraine, Languedoc Oriental, Provence, Franche Comté, Champagne, Normandie, Alsace, Guyenne — to dzielnice, wykazujące normalną ilość wybitnych rewolucjonistów (106,8% — 85,6%), a jednocześnie dzielnice usposobione wobec Rewolucji życzliwie, lecz bez szczególnego entuzjazmu.

Ostatecznie obserwujemy wyraźną zależność między stosunkową ilością wybitnych rewolucjonistów, urodzonych w danej dzielnicy, a stopniem zrewolucjonizowania ludności tej dzielnicy

Otrzymane rezultaty potwierdzają i uzupełniają wyniki dotychczasowych badań.

Uzupełniając wyniki powyżej otrzymane, należy nadmienić, że o ile z dzielnicy „Isle de France, Picardie, Artois” wyłączymy tę ostatnią prowincję (ściśle dep. Pas de Calais, obejmujący zresztą jeszcze pas ziemi nad morzem zw. Boulonnais), to otrzymamy kraik, liczący 533.600 m., w czym 98.715 w miastach i 434.885 we wsiach. Mnożąc ludność miast przez 10,68 i dodając do ludności wsi, otrzymujemy (1.054.276 + 434.835) 1.489.161, wobec czego oczekiwana ilość wybitnych rewolucjonistów wynosi 5,82. Faktyczna ilość wynosi 11, t. j. o 89,0% więcej. To znaczy więcej, niż jakakolwiek inna dzielnica, nie wyłączając Paryża i Owernji.

O usposobieniu ludności Artois świadczą słowa Michelet'a, — pisze on: „Aucun pays plus que l'Artois n'était propre à former des amis ardents de la liberté, aucun ne souffrait davantage de la tyrannie cléricalle et féodale. La terre était tout entière aux seigneurs et aux seigneurs-prêtres...“.

Taki był kraj, który wydał Robespierre'a.

Languedoc oriental dał 100,4% oczekiwanej ilości wybitnych rewolucjonistów. Czy znaczyłyby to, że ludność tej dzielnicy była mniej więcej usposobiona „normalnie rewolucyjnie”? Bynajmniej.

Część ludności, t. j. wszyscy protestanci, tu szczególnie liczni,

cała ludność dep. Hérault i mniejsza część ludności katolickiej pozostałych 4 departamentów była usposobiona zyczliwie do Rewolucji.

Natomiast gros ludności katolickiej dep. Gard, Lozère, Ardèche i Haute Loire (bez arrondissement Brioude) odnosiło się do Rewolucji wrogo. Kontrast był wielki. Był to bowiem kraj niewygasłych walk i zawiści religijnych.

Już w czerwcu 1790 roku w Nîmes katolicy zaczęli publicznie nosić białe kokardy, które były symbolem dawnego porządku rzeczy. W rezultacie wynikła stąd wojna domowa między katolikami, podburzonymi przez księży z jednej strony, a protestantami i patryjotycznie usposobionymi katolikami z drugiej strony.

Walki te, zakończone zwycięstwem obozu rewolucyjnego, ogarnęły cały prawie departament Gard.

O nastrojach ultramontańskich tamtejszego duchowieństwa wymownie świadczy fakt, że ogromna większość kleru tych departamentów odmówiła przysięgi na konstytucję cywilną duchowieństwa.

Po dekreście Zgromadzenia Narodowego, wymagającym przysięgi na konstytucję od wszystkich radców municypalnych i urzędników, w departamencie Lozère wszyscy urzędnicy podali się do dymisji, nie chcąc składać tej przysięgi¹⁾.

Bezpośrednio potem katolicy dep. Gard., Ardèche i Lozère, nanawiani przez księży i agentów ks. Artois, brata królewskiego, zebrawi się tłumnie w Jalès, położonem w Sewennach, na pograniczu tych trzech departamentów i tam uzbrojeni i zorganizowani, zaczęli ostro protestować przeciw dekretem Zgromadzenia Narodowego. Carlyle pisze, że było ich tylko 2.000, chociaż chęli się, że jest ich 70.000.

Wreszcie w niecałe dwa lata potem katolicka ludność gór Lozery w tym samym czasie, gdy w Wandei wybuchło powstanie, zdobyła miasto Marvejols w „imieniu Ludwika XVII“, a nazajutrz oparowała Mende, stolicę departamentu.

Pierre de la Gorce, badając usposobienie religijne ludności poszczególnych dzielnic Francji, uważa departamenty wyżej wymienione za bardzo religijne, a przedewszystkiem dep. Haute Loire; pisze on, że jego ludność była „extraordinairement fidèle“.

¹⁾ List M de Châteauneuf-Randon, deputowanego dep. Lozère z 28.VI. 1791 r. Taine t. III, str. 283.

Rachując razem ludność tych departamentów (Gard, Lozère, Ardèche i Haute Loire bez arr. Brionde, który był częścią składową Owernji) otrzymujemy 851.700 ludności, w czym ewangielicy stanowili ponad 20%.

680.000 katolików wydało wyb. rew. 2 t. j. 2,9 na 1.000.000.

170.000 ewangielików wydało wyb. rew. 5 t. j. 29,4 na 1.000.000 t. j. stosunkowo 10 razy tyle.

Jak widać i tu również dane, dotyczące wybitnych rewolucjonistów, potwierdzają fakty historyczne. Ogromna większość katolików i zapewne połowa ludności tych departamentów była bezwzględnie wroga rewolucji. Kompromisowe miejsce, jakie zajmuje Wschodni Languedoc wśród dzielnic rewolucyjnych, jest właściwie niesłusznie. Ludność departamentu Hérault, wszyscy protestanci i patryjoci-katolicy pozostałych departamentów stanowią element ultrarewolucyjny, natomiast podburzani przez księży, katolicy tych departamentów tworzą $\frac{1}{2}$ -miljonową masę ludzi, usposobionych wrogo wobec nowego porządku rzeczy. O ile te $\frac{1}{2}$ miliona odciągniemy, Languedoc zarówno co do usposobienia całej ludności jak i co do stosunkowej liczby wybitnych rewolucjonistów, zajmie jedno z pierwszych miejsc.

Na zasadzie wyżej wymienionych badań możemy skonstruować mapę Francji z uwzględnieniem przekonań jej ludności.

Terytorjum Francji podzielić możemy w sposób następujący:

I. Obszar ultrarewolucyjny t. j. wszystkie te dzielnice, gdzie ludność była życzliwa rewolucji i gdzie urodziło się przynajmniej 80% spodziewanej liczby wybitnych rewolucjonistów — jest to przeszło $\frac{3}{4}$ całej Francji.

II. Obszar kontrrewolucyjny, t. j. teren walk wandejskich, (z wyjątkiem miast), gdzie ludność stale i niedwuznacznie z bronią w rękę dążyła do obalenia nowego porządku rzeczy; miasta Tulon, Arles i Carpentras, które były notorycznie kontrrewolucyjne oraz połowa ludności dep. Gard, Lozère, Ardèche i Haute Loire.

III. Wreszcie obszar umiarkowanie-rewolucyjny obejmuje te dzielnice Francji, które wydały niżej 80% spodziewanej ilości rewolucjonistów. Dep. Finistère, Morbihan, Côtes du Nord, Ille et Vilaine, Loire Inférieure, Mayenne, Sarthe, Maine et Loire, Indre, Cher, Loir et Cher, Creuse, Allier, Rhône, Loire, Nord.

Patrząc na tę mapę, nasuwają się dwa wnioski:



Mapa polityczna Francji 1789-1799 r.

- | | | | |
|-------|----------------------------|------|---|
| ----- | Granice departamentów | ———— | Granice grup departamentów (tzw. prowincji) |
| ▭ | Obszar kontrewolucyjny | ▭ | Obszar ultrarewolucyjny |
| ▭ | Obszar umiarkowanie rewol. | ▭ | Obszar wybitnie mieszany (część ludności usposobiona ultrarewolut., część - kontrewolut.) |



1-o że te departamenty, w których naliczono stosunkowo nieznaczną ilość wybitnych rewolucjonistów i zakwalifikowano jako niechętne Rewolucji, okazały się rzeczywiście niechętne Rewolucji.

2-o że dzielnice niechętne i wrogie Rewolucji zajmują północno - zachodni klin Francji i część centrum kraju, natomiast nigdzie, ani nie dotykają się, ani nie zbliżają do granic państwa¹⁾. Całe północne i wschodnie pogranicze, licząc po kilkaset kilometrów wgląd kraju, jak również wszystkie departamenty, położone w Pirenejach i dorzeczu Garonny, okazały się wobec Rewolucji życzliwe.

Natomiast na zachodzie i w centrum kraju, gdzie obca inwazja nie zagrażała wcale, tam ferment, niechęć, a nawet walki toczone z Rewolucją są szczególnie silne. Proces ten, mojem zdaniem, w znacznej mierze pochodzi stąd, że duch patriotyczny krajów pogranicznych widział w Rewolucji nietylko bojowniczkę nowych idei demokratyczno-liberalnych, lecz również i przede wszystkim ideę niezawisłości narodu i nietykalności granic. Sprawa narodu i sprawa Rewolucji była tam jedna i ta sama.

Rzecz przedstawiała się zgoła inaczej na zachodzie i w centrum kraju, gdzie o najeździe obcym mowy być nawet nie mogło.

Ustaliwszy miejsce urodzenia wybitnych rewolucjonistów i znając przekonania polityczne każdego z nich, postaram się ująć regionalnie przekonania każdej dzielnicy, opierając się na przekonaniach wybitnych rewolucjonistów tamże urodzonych. Zilustruje to następujące zestawienie:

Dzielnice Francji	Wybitni rewolucjo- niści	Monarchiści konst.	Republika- nie	Żyrondyści	Górale
1. Paris	42	16	26	6	16
2. Centre-Sud	20	2	18	3	13
3. Dauphiné	11	5	6	1	3
4. Poitou et Charente	20	3	17	2	11

¹⁾ Jedynym wyjątkiem jest dep. Nord, gdzie działały przyczyny religijne i językowe, zresztą ludność tego departamentu, mimo pewnej oziębłości wobec Rewolucji, wytrwale broniła się przed obcym najazdem. (Obrona Lille).

Dzielnice Francji	Wybitni rewolucjo- niści	Monarchiści konst.	Republika- nie	Żyrodyci	Górale
5. Gascogne	12	—	12	3	5
6. Lorraine	18	5	13	—	7
7. Bourgogne	14	1	13	2	8
8. Isle de France, Picardie	29	3	26	4	20
9. Orléanais-Touraine	13	2	11	5	3
10. Languedoc-Oriental	17	2	15	5	7
11. Provence	19	2	17	6	8
12. Champagne	14	1	13	—	10
13. Normendie	25	3	22	7	12
14. Franche-Comté	7	2	5	1	3
15. Alsace	7	1	6	—	6
16. Guyenne	19	1	18	6	10
17. Languedoc-occidental	10	—	10	2	5
18. Centre-Nord	7	—	7	1	6
19. Lyonnais	5	—	5	2	3
20. Bretagne	14	3	11	5	3
21. Maine Anjou	5	1	4	—	4
22. Flandre	4	—	4	—	4
Zagranica	20	3	17	4	9
Miejsce urodzenia nieznae	4	—	4	—	4
Ogółem	356	56	300 ¹⁾	65	180

Z zestawienia powyższego wynika, że monarchiści konstytucyjni byli stronnictwem wyraźnie wszechfrancuskim, a najwybitniejsi ich przedstawiciele rekrutowali się ze wszystkich dzielnic Francji. Na 22 prowincje — 17 jest reprezentowanych, a pozostałe 5 nie tworzą zwartego bloku, lecz są rozmieszczone w różnych częściach kraju.

To samo można w jeszcze większym stopniu powiedzieć o góralach, którzy reprezentują wszystkie prowincje Francji.

¹⁾ W powyższem zestawieniu pominąłem 55 republikan bezbarwnych, którzy wraz z 65 żyrodystami i 180 góralami składają się na sumę 300 wybitnych rewolucjonistów republikan.

Jeśli chodzi o żyrondyistów, to oddawna przyjął się pogląd, że dominowali wśród nich południowcy. Wyżej podana tabelka zaprzecza temu, gdyż dzielnice Francji północnej, w szczególności Bretanja, Normandja i Orleanais wydały liczny zastęp wybitnych żyrondyistów.

Dzieląc mapę Francji wzdłuż linii przechodzącej północną granicą departamentów: Vendée, Deux Sèvres, Vienne, Haute Vienne, Creuse, Allier, Saône et Loire i Jura, otrzymujemy dwie prawie równe dzielnice: północną, obejmującą 42 departamenty i południową, obejmującą 43 departamenty. Z pośród 61 wybitnych żyrondyistów z północnej części pochodziło 28, z południowej 33, a więc ilości prawie równe.

Podkreślić natomiast należy, że w północno-wschodniej części Francji, t. j. w Alzacji, Lotaryngji, Szampanji i Flandrji, nie urodził się ani jeden wybitny żyrondyista.

Na regionalne ujęcie poglądów politycznych ludności Francji w roku 1792 ciekawe światło rzuca statystyka głosowania Konwencji nad karą dla Ludwika XVI. Jak wiadomo deputowani tego zgromadzenia podzielili się wówczas na dwa obozy, jeden reprezentowany przez wszystkich górali, część centrum i część żyrondyistów domagał się natchmiastowej kary śmierci, natomiast drugi reprezentowany przez znaczny odłam centrum i żyrondyistów pragnął ocalić życie byłego króla, głosując za więzieniem, banicją, śmiercią z odroczeniem wykonania kary i t. p.

W rezultacie obóz radykalny zwyciężył, osiągając 387 głosów, (tych deputowanych zwano potem we Frnacji królobójcami „régicides“) wobec 334 głosów, reprezentujących obóz umiarkowany. Pozatem 28-iu deputowanych nie wzięło udziału w głosowniu bądź wskutek nieobecności w Paryżu, bądź wskutek choroby, lub innych przyczyn. Na zasadzie biografij członków Konwencji obliczyłem dla każdego departamentu ilu deputowanych głosowało za śmiercią, a ilu za innymi karami. Tu, dla braku miejsca, przytoczę te obliczenia nie dla poszczególnych departamentów, lecz dla grup departamnetów, t. j. dzielnic, których obszar podałem na początku niniejszego rozdziału.

W niniejszej tabelce uderza przedewszystkiem nader silne zmieszanie obu grup: „królobójcy“ są reprezentowani we wszystkich dzielnicach Francji, a to samo można powiedzieć o ich przeciwnikach. Z pośród 83-ch departamentów, na które wówczas dzie-

lila się Francja, zaledwie 3 departamenty, a raczej deputowani przez nie wybrani głosowali jednomyślnie za karą śmierci (dep. Ariège, Corrèze i Haute Loire), — żadnego „królobójcy“ nie spotykamy wśród deputowanych 3-ch departamentów: dep. Hautes Alpes, Ardèche i Hautes Pyrénées. Natomiast wśród reprezentacji każdego z pozostałych 77-iu departamentów znajdują się zarówno zwolennicy natychmiastowej śmierci Ludwika XVI, jak i przeciwnicy.

Dzielnice Francji	Nomi- nalna liczba depu- towa- nych	Nie głoso- wało	Ogó- łem wzięło udział w głoso- waniu	Głoso- wało za natychm. śmiercią	Głoso- wało za innymi karami	%gło- sują- cych za śmier- cią
1. Flandre.	12	1	11	10	1	91
2. Paris.	24	—	24	21	3	88
3. Bourgogne.	27	1	26	18	8	69
4. Provence.	32	—	32	22	10	69
5. Guyenne.	50	1	49	32	17	65
6. Orléanais-Touraine.	33	2	31	20	11	65
7. Alsace.	16	5	11	7	4	64
8. Languedoc Occidental.	40	2	38	24	14	63
9. Champagne.	43	—	43	27	16	63
10. Poitou-Charente.	44	1	43	27	16	63
11. Centre-Nord.	26	2	24	15	9	63
12. Centre-Sud.	41	3	38	22	16	58
13. Franche-Comté.	21	—	21	11	10	52
14. Maine-Anjou.	29	—	29	15	14	52
15. Gascogne.	27	—	27	13	14	48
16. Isle de France, Picardie.	73	3	70	33	37	47
17. Languedoc-Oriental.	36	2	34	14	20	41
18. Lyonnais.	15	—	15	6	9	40
19. Dauphiné.	23	—	23	9	14	39
20. Lorraine.	32	4	28	10	18	36
21. Bretagne.	42	—	42	13	29	31
22. Normandie.	63	1	62	18	44	29
Ogółem:	749	28	721	387	334	53,7

Wynika stąd bezpornie, że oba obozy, radykalno-republikański i umiarkowanie-republikański, miały licznych stronników w całej Francji.

Dokładniejsza analiza rezultatów głosowania nad karą Ludwika XVI wskazuje, że obóz umiarkowany najsilniej był reprezento-

wany we Francji północno-zachodniej. Deputowani 5-ciu dep. Bre-
tanji, 5-ciu dep. Normandji i sąsiedniego dep. Mayenne oddali za-
ledwie 33 głosy za śmiercią natychmiastową i aż 79 głosów za in-
nemi karami; t. zw. królobójcy stanowili zatem wśród nich za-
ledwie 29,5%, gdy wśród przedstawicieli pozostałej Francji liczy-
my 354 zwolenników kary śmierci wobec 255 przeciwników, t. j.
około 60%.

Najwięcej stosunkowo „królobójców“ spotykamy we Flandrii
(10 na 11 głosujących t. j. 91%), w Paryżu (21 na 24 t. j. 88%),
w 3-ch departamentach tworzących właściwą Prowancję ¹⁾ (21 na
26 t. j. 81%) i w Burgundji (18 na 26 t. j. 69%).

¹⁾ Dep. Bouches du Rhône, Var i Basses Alpes. W tabelce została doli-
czona do departamentów Prowancji Korsyka, którą tu pominąłem.

R o z d z i a ł XVIII

WYBITNI REWOLUCJONIŚCI POD WZGLĘDEM POCHODZENIA.

Rewolucja Francuska, jak powszechnie wiadomo, odnosiła się do Kościoła Katolickiego bardzo wrogo, a więc najpierw pozbawiła duchowieństwo wszystkich przywilejów i zniosła oddzielny stan duchowny, potem zabrała mu dziesięcinę, skonfiskowała ziemię, zamknęła klasztory, wypowiedziała otwartą wojnę głowie kościoła — Papieżowi, przez wprowadzenie konstytucji cywilnej duchowieństwa, wreszcie w czasach terroru zaczęła zamykać kościoły i zwalczać religję, jako taką.

Wobec szlachty Rewolucja nie okazała się łagodniejsza: zniosła wszystkie przywileje szlacheckie, potem tytuły arystokratyczne, wreszcie zniosła sam stan szlachecki i pozbawiła szlachtę nazwisk rodowych¹⁾. Zniosła bez odszkodowania wszystkie przywileje, ciężące na gruntach włościańskich na korzyść dworów. Ci ze szlachty, którzy ośmielali się protestować przeciw nowemu stanowi rzeczy, walcząc w armji emigrantów lub dowodząc wojskami wandejskimi, byli bez pardonu rozstrzeliwani lub gilotynowani.

Zdawałoby się więc, że przedstawiciele stanów uprzywilejowanych powinni być nadzwyczaj nieliczni w szeregach wybitnych rewolucjonistów.

Tymczasem rzecz się ma zgoła inaczej.

Wśród 356 wybitnych rewolucjonistów spotykamy:

36 przedstawicieli duchowieństwa, t. j.	10,11%
71 przedstawicieli szlachty, t. j.	19,94%
249 przedstawicieli stanu trzeciego, t. j.	69,95%

356

100,00%

¹⁾ Odtąd Mirabeau był tylko Riquetti, a Lafayette — Mottier. To używanie pierwotnych nazwisk miało miejsce w czasie całej Rewolucji, natomiast już od czasu Konsulatu szlachta francuska zaczęła nanowo używać nazwisk rodowych.

Liczby te nabierają jeszcze większego znaczenia, gdy się uwzględni stosunek procentowy stanów wśród całej ludności Francji.

Duchowieństwo	0,47%	ogółu ludności i	10,11%	wybit. rew.
Szlachta	0,63%	ogółu ludności i	19,94%	wybit. rew.
Stan trzeci	98,90%	ogółu ludności i	69,95%	wybit. rew.
Ogółem	100,00%		100,00%	

A. Duchowieństwo

36 księży, którzy zostali zamieszczeni na liście wybitnych rewolucjonistów, to przeważnie skromni proboszczowie, którzy wybili się dopiero w czasie Rewolucji. Spotykamy jednak również jednostki, zajmujące w hierarchji kościelnej „Ancien regime“ wysokie stanowiska: 2 arcybiskupów (Lefranc de Pompignan, arcybiskup Vienne, jeden z twórców połączenia się kleru ze stanem trzecim, i Champion de Cicé, arcybiskup Bordeaux, który, będąc kanclerzem, kontrasygnował dekret o sekularyzacji dóbr kościelnych); 2 biskupów (Talleyrand de Périgord, biskup Autun, projektodawca konfiskaty majątków kościelnych, i Gobel, biskup Lyddy in partibus, który, będąc potem biskupem Paryża, wraz ze swem duchowieństwem uroczyście wobec Konwencji wyrzekł się kapłaństwa w dniu 7 listopada 1793 roku); 4 wikariuszy generalnych (Audrein, Fauchet, Lamourette i Siéyès).

Pozatem 25 przedstawiciele niższego duchowieństwa świeckiego i trzech mnichów (Chabot, Goyre Laplanche i Torné), którzy byli ludźmi przed Rewolucją zupełnie nieznanymi (ogółem 28 na 36 t. j. 77,8%).

Wszyscy oni (z wyjątkiem jednego, który zmarł w roku 1790) złożyli przysięgę na konstytucję cywilną kleru, a przez to samo stanęli w szeregach Rewolucji.

Obóz bardziej umiarkowany — monarchiści konstytucyjni — jest wśród duchowieństwa reprezentowany przez 6 osób (t. j. 17%); reszta, t. j. 30, jest przekonanych republikańskich.

Wśród nich widzimy 5 żyrondistów, 15 górali i aż 10 centrowców — ludzi niezdecydowanych.

Jest rzeczą charakterystyczną, że pośród 34 wybitnych rewolucjonistów, zasiadających w „Le Marais“ Konwencji znajdowało się aż 8 księży . j. 23,5%. Natomiast na skrajnych skrzydłach tej izby

spotykamy 195 deputowanych, między nimi zaledwie 17 duchownych, t. j. tylko 8,7%.

Jak widać, księża byli ostrożni. To też na 25 księży, wybitnych rewolucjonistów, zasiadających w Konwencji, zaledwie 3 zginęło pod nożem gilotyny, t. j. 12,0% — natomiast z pośród 204 świeckich wybitnych rewolucjonistów, tamże zasiadających, zginęło 55 t. j. 27,0% ¹⁾.

W 1791 r. wybierano we Francji nowych biskupów t. zw. konstytucyjnych. Między nimi wybrano aż 15 wybitnych rewolucjonistów, t. j. przeszło 2/5 wszystkich duchownych wybitnych rewolucjonistów.

Zostali wybrani:

Audrein	biskup dep. Finistère (w 5 lat po śmierci biskupa Expilly)
Expilly	„ „ Finistère ²⁾
Fauchet	„ „ Calvados
Gay de Lage de Vernon	„ „ Haute Vienne
Gobel	„ „ Paris ³⁾
Gouttes	„ „ Saône et Loire
Grégoire	„ „ Loir et Cher
Lamourette	„ „ Rhône et Loire
Lecoz	„ „ Ille et Vilaine
Thomas Lindet	„ „ Eure
Massieu	„ „ Oise
Royer	„ „ Ain
Saurine	„ „ Landes
Thibault	„ „ Cantal
Torné	„ „ Cher

Jak widać, Rewolucja wdzięczna była rewolucyjnym księżom, obdarzając ich tak hojnie godnością biskupią (pominięto kilku uortorycznych bezwyznaniowców, kilku ludzi zdemoralizowanych i t. p.).

W listopadzie r. 1793 zapauował nowy kierunek polityczny. Rewolucja dotychczas pozostawiała w spokoju księży, o ile tylko

¹⁾ Z pośród 6 pastorów wyb. rew. czł. Konwencji 3 t. j. 50% zostało zgilotynowanych, nadto jeden skazany na śmierć zdołał się ukryć.

²⁾ Pierwszy wybrany biskup konstytucyjny w czasie Rewolucji.

³⁾ Nazwa dep. Seine została wprowadzona dopiero Konstytucją roku III-go — 1795.

byli oni wobec niej lojalni i składali przysięgę na wierność konstytucji. Natomiast od końca 1793 r. znaczny odłam rewolucjonistów, przedewszystkiem hebertyści, zaczęli propagować kult rozumu, zwalczać religję, jako taką i skłaniać księży do wyrzeczenia się kapłaństwa i wstępowania w związki małżeńskie.

31 księży wybitnych rewolucjonistów stanęło wobec tego zagadnienia (4 w tym czasie już nie żyło, 1 znajdował się na emigracji).

24 z pośród nich, t. j. 77,4% wyrzekło się kapłaństwa — 7 zaledwie pozostało wiernych swej religji i posłannictwu; z nich najwybitniejszy był Grégoire.

Gdy dnia 7 listopada 1793 r. księży, członkowie Konwencji, spontanicznie wyrzekali się kapłaństwa i gdy żądano od Grégoire'a by uczynił to samo, odpowiedział:

„Obywatele, jeśli chodzi o ponoszenie ofiar dla ojczyzny — jestem do tego przyzwyczajony; jeśli chodzi o przywiązanie do Rewolucji, wciąż składam tego dowody; jeśli wreszcie chodzi o dochody, związane z funkcją biskupa — rzekam się ich bez żalu. Lecz jeśli wam idzie o religję, to ta sprawa jest poza waszą władzą i wy nie macie prawa atakować jej. Katolik z przekonania i z uczucia, ksiądz z wyboru, mianowany przez lud biskupem, nie od was otrzymałem swe posłannictwo. Nalegano kiedyś na mnie, bym przyjął godność biskupa, teraz namawiają mnie znowu, bym się jej wyrzekł, lecz nie osiągną tego.

Postępując w myśl świętych zasad, które mi są drogą, starałem się czynić dobrze w mej djecezji; pozostaję biskupem, by tak czynić nadal. Odwołuję się do wolności sumienia“.

Taka mowa w czasie terroru dowodziła niepospolitej odwagi cywilnej. Zresztą Grégoire był jedynym księdzem, noszącym w owych czasach strój duchowny na terenie Paryża. Nawet na froncie, wysłany w misji, objeżdżał konno pod ogniem nieprzyjacielskim w fioletowych szatach biskupich bataljony francuskie i zagrzewał je do boju.

Był równie szczerym, dzielnym i czynnym rewolucjonistą, jak katolikiem. Tego typu ludzie byli jednak w czasie Rewolucji niesłychanie rzadcy. Księża Audrein, Gouttes, Lamourette, Lecoz, Royer, Saurine (wszyscy byli biskupami konstytucyjnymi) solidaryzowali się z Grégoire'm.

Lecz 24 na 31, t. j. 77,4% księży - wybitnych rewolucjonistów postąpiło inaczej. Wszyscy bez wahania wyrzekli się swego poslan-

nictwa i żaden z nich nigdy już ponownie szat duchownych nie włożył.

Rzecz ciekawa, że projektodawcą i inicjatorem konfiskaty dóbr kościelnych był ks. Talleyrand, biskup Autun, również pierwszym, który w Konwencji uznał religję za przesąd, domagał się jej zniesienia, wreszcie oświadczył z trybuny, że jest ateuszem, był ksiądz Jacob Dupont.

Również księdzem był członek Konwencji, Dupuis, twórca wielkiego dzieła p. t. „Origine des cultes“, w którym dopatruje się genezy wszystkich wierzeń religijnych w kulcie ciał astralnych, odrzucając możliwość jakiegokolwiek religii objawionej.

Wogóle, jeśli chodzi o terroryzm rewolucyjny i bezwzględna walkę z resztkami religii, eks-księża okazywali się bez porównania fanatyczniejsi od osób świeckich.

Do najbezwzględniejszych zaliczyć należy: eks-kapucyna Chabot, notorycznego denuncjatora swych kolegów z prawego skrzydła i z centrum Konwencji; Fouché, który w czasie swej misji w dep. Nièvre, wsławił się na wielką skalę przeprowadzoną „dechrystjanizacją“, w szczególności obalaniem krzyży, a w zdobytym Lyonie stosował masowe rozstrzeliwanie ludzi, nazwane odtąd „mitrailleurs“. Goyre Laplanche, który okazał się prawdziwym tyranem Orleanu i okolic; Le Bon, który zorganizował w Arras i Cambrai dwa specjalne trybunały rewolucyjne, wysyłające na szafot zarówno winnych, jak i niewinnych i napelniające przerażeniem ludność północnej Francji; Monestier du Puy de Dôme i Paganel, terrorystów departamentów pirenejskich; Jacques Roux, podżegacz do wielkich buntów i rabunku cudzego mienia; Massieu, który przeprowadzał dechrystjanizację Szampanji i zamienił katedrę w Reims na świątynię rozumu; Ysabeau, istnego kata miasta Bordeaux, Dusquesnoy (Pas de Calais), Chasles (Nord), Lakanal (Dordogne) i wielu innych.

Księża, którzy pragnęli złożyć dowody swej bezwzględnej „prawowierności“ rewolucyjnej nie tylko składali przysięgę na wierność Konstytucji, nie tylko wyrzekali się swej religii, lecz niektórzy z nich dokumentowali ostateczne zerwanie ze swą przeszłością przez wstępowanie w związki małżeńskie. Niektórzy nawet czynili to poniekąd „dla zasady“, jak naprzykład eks-biskup konstytucyjny, Torné, który ożenił się, mając lat 69.

Z pośród 31 księży-wybitnych rewolucjonistów, 24-ech wyrzekło się swej religji, a 9 z nich, t. j. 29% wstąpiło w związki małżeńskie, a mianowicie: Bassal, Chabot, Goyre Laplanche, Le Bon, Thomas Lindet, Massieu, Roberjot, Felix Roux, Torné.

B. S z l a c h t a.

Szlachta francuska składała się z dwóch odłamów: szlachty starej (noblesse d'épée) i szlachty nowej (zwanej najczęściej noblesse de robe). Przy niniejszej klasyfikacji brałem pod uwagę obie te grupy.

Było rzeczą nader trudną ustalić, którzy z pośród wybitnych rewolucjonistów zaliczali się do stanu szlacheckiego, ponieważ przed 1789 r. wielu mieszczan chętnie udawało szlachciców, natomiast w czasie Rewolucji były częste wypadki zapierania się szlacheckiego pochodzenia.

Ludzi pochodzenia szlacheckiego nie można było odróżniać na zasadzie brzmienia nazwiska, ani opierać się na partykule „de”, gdyż metoda taka doprowadziłaby do licznych błędów.

Brissot de Warville, Petion de Villeneuve, Roland de la Platière, Thuriot de la Rozière, Collot d'Herbois, Boissy d'Anglas, Barrère de Vieuzac, Louvet de Couvray, Choderlos de Laclos — to wszystko byli mieszczanie. Nawet Louis Antoine de Saint Just syn Louis Jean de Saint Just de Richebourg, kawalera orderu św. Ludwika, rotmistrza kawalerji, był pochodzenia nieszlacheckiego¹⁾.

Szarża oficerska również nie dowodzi szlachectwa, gdyż przed dekretem 1781 r. oficerem mógł zostać również mieszczanin, a nawet w latach 1781—89 stopnie oficerskie w artylerji i wojskach inżynieryjnych były dostępne dla nieszlachty.

Ostatecznie oparłem się na dziełach biograficznych (Dictionnaire des Parlementaires, Dictionnaire de la Révolution et l'Empire par Robinet, Dictionnaire de Conventionnels par Kuciński, Grand Dictionnaire Larousse de 1870) i na częściach biograficznych historyj Rewolucji, wymienionych na początku pracy niniejszej. Mimo włożonej pracy i dużych starań nie jest wykluczone, że parę nazwisk zakwalifikowałem nieodpowiednio.

¹⁾ Liczni biografowie, powodowani brzmieniem nazwiska, partykulą „de” i szarżą oficera kawalerji ojca rewolucjonisty, przypisywali mu pochodzenie szlacheckie. Dictionnaire des Parlementaires wyjaśnił ostatecznie, że Saint Just był pochodzenia nieszlacheckiego.

W każdym jednak razie ewentualny błąd miałby rozmiary minimalne.

Naliczyłem 71 szlachciców wśród 356 wybitnych rewolucjonistów, t. j. 19,94%, gdy odsetek szlachty wśród ogółu ludności wynosił zaledwie 0,63%.

Na zasadzie stosunku ludności powinniśmy oczekiwać 2,24 szlachciców wśród wybitnych rewolucjonistów — jest ich tymczasem 71 t. j. 32 razy więcej. Wynika stąd, że udział szlachty w Wielkiej Rewolucji był olbrzymi. Postarajmy się bliżej rozpatrzyć, w jakim czasie i między jakimi stronnictwami odgrywali oni najważniejszą rolę.

Monarchiści konstytucyjni liczą 56 przedstawicieli wśród 356 wybitnych rewolucjonistów. Między nimi widzimy 30 szlachciców, t. j. absolutną większość (53,6%), a dodając 6 księży, otrzymujemy 36 przedstawicieli stanów uprzywilejowanych na 59 monarchistów konstytucyjnych, t. j. 64,3%. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że wśród obozu, dążącego do pogodzenia idei monarchji z ideami liberalno demokratycznymi, dominowała szlachta. Mirabeau i Lafayette są ich najwybitniejszymi przedstawicielami¹⁾.

Wśród republikanów spotykamy przedstawicieli szlachty daleko rzadziej, temniemniej odsetek ich jest dość znaczny. Na 300 wybitnych rewolucjonistów-republikanów jest 41 szlachciców, t. j. 13,67%. Odsetek 22 razy wyższy niż wśród ogółu ludności.

O zradyzalizowaniu szlachty francuskiej w epoce Rewolucji świadczy fakt, że autorem pierwszej broszury, domagającej się ustroju republikańskiego, wydanej jeszcze we wrześniu 1790 r., był szlachcic Hébert de Lavicomterie. Pisał on: „Je suis republicain, et j'écris contre les rois; je suis republicain et je l'étais avant de naître“. Był to jeden z pierwszych republikan we Francji w tych czasach.

Konwencja, do której zostały wybrane wyłącznie elementy szczerze republikańskie i demokratyczne, rościła się prosto od szlachty.

Na 229 wybitnych rewolucjonistów, zasiadających w Konwencji, spotykamy 31 szlachciców, t. j. 13,5%, a obok nich 25 księży (10,9%). Tak więc nawet tam przedstawiciele stanów dawniej uprzywilejowanych stanowili blisko 25%.

¹⁾ Dnia 4.VIII. 1789 r. Konstituanta obaliła feudalizm z inicjatywy deputowanych szlachciców. Dnia 19.VI. 1790 r. zniesiono szlachectwo na wniosek księcia Mateusza de Montmorency Laval.

W czasie swej przeszło 3-letniej kadencji, Konwencja miała 76 przewodniczących i jednego wice-przewodniczącego. Na stanowiska te wybierano ludzi najwybitniejszych i najpopularniejszych. Na 74 przewodniczących (łącznie z 1 wice-przewodniczącym, a nie licząc 3 deputowanych, wybieranych dwukrotnie), liczymy 11 przedstawicieli szlachty, t. j. 14,9%, a łącznie z 3 księżmi — 14, t.j. blisko 20%.

Wśród 53 żyrondistów, wybitnych rewolucjonistów, deputowanych do Konwencji, było 10 szlachciców, t. j. 18,9%, a między nimi takie filary stronnictwa, jak Condorcet, Kersaint, Doulcet de Pontecoulant i inni.

Również bardzo licznie reprezentowana była szlachta wśród górali; na 142 wybitnych rewolucjonistów, deputowanych do Konwencji i zasiadających na Górze, spotykamy 19 szlachciców, t. j. 13,4%, a wśród nich najznakomitsze postacie Rewolucji, jak np. Robespierre¹⁾, Louis Philippe Joseph de Bourbon duc d'Orleans, ksiązę krwi, Lepelletier de Saint Fargeau — twórca nowego systemu nauczania, Hérault de Séchelles — jeden z najwybitniejszych dantonistów, dwukrotnie wybierany przewodniczącym Konwencji, Dubois de Crancé — znakomity reorganizator armji francuskiej, Anacharsis Cloots — pruski baron, a jednocześnie fanatyczny propagator idei demokratycznych, antireligijnych i kosmopolitycznych. Wreszcie Barras i Cambacérès, czołowe postacie rządów Francji po obaleniu Robespierre'a.

Lecz nietylko w Konwencji wśród żyrondistów i górali, nie tylko na froncie wśród generałów rewolucyjnych spotykamy tak licznych przedstawicieli dawnej szlachty.

Dwóch na dwunastu członków Komitetu Ocalenia Publicznego (Le Comité du Salut Public) i dwóch na czternastu członków Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego (Le Comité de Sureté Générale rekrutowało się ze starej szlachty²⁾.

Nawet wśród ławników Trybunału Rewolucyjnego zasiadało dwóch autentycznych markizów: d'Antonelle i Leroy de Monflabert, który zmienił sobie nazwisko na Dix-Août.

Wreszcie wśród władców ulicy i wodzów mętów społecznych,

¹⁾ Przynależność Robespierre'a do stanu szlacheckiego (noblesse de robe) wyczerpująco wyjaśnia Wielka Encyklopedia Larousse'a z 1870 r.

²⁾ Skład osobowy komitetów ulegał częstym zmianom; tu przyjąłem skład t. zw. wielkich komitetów, t. j. między końcem 1793 r. a upadkiem Robespierre'a.

ktorzy podzegli zarówno do przewrotów politycznych, jak i do mordów więźniów lub rabunku sklepów, nawet tam wśród ciemnych agitatorów mas widzimy przedstawicieli szlachty: markiza de Saint Hurugue (właściciela majątku w Burgundji) i Lazowskiego (syna szlachcica polskiego, który przybył do Lotaryngji razem z królem Stanisławem Leszczyńskim).

Dość wiele hałasu narobiły w czasie Rewolucji dwie małe, ultraradykalne grupki polityczne, które, chociaż nie posiadały charakteru socjalistycznego, tem niemniej występowały przeciw prawu własności.

Jedni z nich, zwani „enragés“ (rozwścieczeni), mieli za wodza księdza Jacques Roux, któremu pomagali Varlet i ex-szlachcic Leclerc.

Druga grupa — „babuwiści“, liczyła wśród swych czołowych postaci, obok Babeuf'a, ex-markiza d'Antonelle, ex-szlachcica Lepelletier de Saint Fargeau, ex-szlachcica Buonarotti'ego i mieszczanina Darthé.

W pierwszym wypadku na trzech — dwóch ex-uprzywilejowanych, w drugim na pięciu — trzech szlachciców.

Do tej pory pisałem tylko o wybitnych rewolucjonistach pochodzenia szlacheckiego; zaznaczyć jednak należy, że za tą elitą stoi liczna rzesza szlachty, która nie zyskała historycznej sławy, lecz Rewolucję szczerze popierała, mimo swe pochodzenie.

I tak, w klubie jakobinów wraz z sankiulotami zasiadał Karol Hessen-Rothenburg — książę i brat panującego landgraфа.

Jean François de Beaurepaire, kawaler orderu św. Ludwika, komendant miasta Verdun, gdy miasto zostało w dniu 1 września 1792 r. otoczone przez Prusaków, nie chcąc kapitulować, jak tego żądała rada miejska, wołał odebrać sobie życie, niż oddać tę twierdzę w ręce wroga.

Gdy w dniu 14 marca 1793 roku masy Wandejczyków, którzy świeżo wówczas za broń porwali, zaczęły zbliżać się do Cholet i gdy w mieście tem mówiono o ewakuacji, wówczas markiz de Beauvau, syndyk miasta, namówił ludność do obrony i zorganizował i poprowadził mieszczan przeciw chłopom, walczącym za monarchję¹⁾.

Podobnych przykładów możnaby przytoczyć bardzo wiele.

¹⁾ Szczegół zaczerpnięty od P. de La Gorce „Histoire Religieuse“, t. II, str. 430.

Przedstawiciele szlachty w obozie Rewolucji spotykamy tak często, że nieraz wychodzą stąd rzeczy dziwne.

W chwili wybuchu wojny Wandejskiej, dowodziło armją republikańską trzech ex-hrabiów: de Marcé, de Canclaux, de la Bourdonnaye i jeden ex-książe — de Biron. Z drugiej strony walczyły masy biednych, prostych chłopów. Mógłby się kto pomylić, po której stronie jest „lud“, a gdzie „arystokraci“.

Ostatecznie konstatuje bardzo znaczny udział duchowieństwa i szlachty wśród twórców Wielkiej Rewolucji.

Duchowieństwo stanowiło wśród ogółu 0,47%, wśród wybitnych rewolucjonistów 10,11%, wśród wybitnych rewolucjonistów przekonań republikańskich 10,00%, t. j. w pierwszym wypadku 21,51 razy, w drugim 21,28 razy tyle, co należałoby się spodziewać na zasadzie stosunku procentowego do ogółu ludności.

Szlachta stanowiła wśród ogółu 0,63%, wśród wybitnych rewolucjonistów 19,94%, wśród wybitnych rewolucjonistów przekonań republikańskich 13,67%, t. j. w pierwszym wypadku 31,65 razy, a w drugim 21,70 razy tyle, co należałoby się spodziewać na zasadzie stosunku procentowego ludności.

Dotychczas historycy Rewolucji mało zdawali sobie sprawę z tak znacznego udziału przedstawicieli stanów uprzywilejowanych w wielkich wypadkach 1789—1799 roku. Autorzy, naogół biorąc, wspominają o „kilku wykolejonych jednostkach“, które chwyciły się Rewolucji, nie mogąc zrobić żadnej innej kariery. Tymczasem udział szlachty i duchowieństwa w tworzeniu dzieła Rewolucji był bardzo poważny, a jednostki, które się do niej przyczyniły, składały się przeważnie z ludzi zamożnych, wykształconych, czasem nawet bardzo bogatych. Naprzykład Hérault de Séchelles miał 200.000 franków renty rocznej, Lepelletier de Saint Fargeau — 600.000 i t. d.

Nasuwa się pytanie, czemu udział szlachty i duchowieństwa był tak znaczny wśród wybitnych rewolucjonistów, gdy Rewolucja pozbawiła oba te stany przywilejów i znaczenia, jakie do 1789 r. posiadały.

Odpowiedź leży w tem, że Rewolucja nie była wojną burżuazji ze szlachtą i duchowieństwem, nie była, jak pisze Mareschal de Bièvre „un assaut haineux du tiers-état contre la noblesse“¹⁾.

1) Les „Ci-devant nobles“ et la Revolution, str. 31.

me była walką stanów, lecz była wojną nowej idei z przestarzałym „ancien regime“.

Wśród bojowników nowych idei znajdowali się zarówno przedstawiciele stanu trzeciego, jak i przedstawiciele szlachty i duchowieństwa, ponieważ nowymi ideami przejęta była zarówno burżuazja, jak i oświecona szlachta i większość duchowieństwa.

Te też gdy nadszedł rok 1789, w szeregach bojowników o nową Francję liberalną stanęli przedstawiciele wszystkich trzech stanów; w trzy lata później, gdy lud paryski zdobył Tuileries i Konwencja zniosła ostatni przywilej t. j. monarchję, nawet wówczas, wśród twórców nowej Francji demokratyczno-liberalnej i republikańskiej spotykamy licznych przedstawicieli stanów niegdyś uprzywilejowanych.

Fakt, że szlachta i duchowieństwo straciło na Rewolucji i to straciło bardzo wiele, nie odstraszał ani szlachciców, ani księży, gdyż rozumieli oni dobrze, że Rewolucja, znosząc wszystkie przywileje, musiała również znieść i ich przywileje.

W poprzednim rozdziale wykazałem, że Rewolucja Francuska była dziełem ogólnonarodowym, gdyż tworzyli ją przedstawiciele wszystkich dzielnic państwa; teraz stwierdzić należy, że Rewolucja i z tego również względu posiada charakter ogólnonarodowy, ponieważ wśród jej twórców widzimy zarówno przedstawicieli stanu trzeciego, jak i kleru i szlachty, i to w dość znacznej liczbie.

C. Stan trzeci.

Z pośród 356 wybitnych rewolucjonistów, 249, t. j. $\frac{7}{10}$ (69,95%) należało do stanu trzeciego.

Jaką rolę odegrali przedstawiciele stanu trzeciego w tworzeniu Rewolucji — nie będę tu rozpatrywał. Odpowiednie wnioski wyciągnie czytelnik na zasadzie wyżej opisanego udziału stanów uprzywilejowanych.

Dokładniejsza analiza składu osobowego 249 wybitnych rewolucjonistów stanu trzeciego będzie omówiona w rozdziale następnym, przy badaniu wybitnych rewolucjonistów pod względem zawodu.

R o z d z i a ł X I X .

WYBITNI REWOLUCJONIŚCI POD WZGLĘDEM ZAWODU.

Przy ustalaniu zawodu wybitnych rewolucjonistów kierowałem się zawodem, jaki dany osobnik wykonywał bezpośrednio przed wybuchem Rewolucji. O ile kto wykonywał jednocześnie dwa zawody, co się czasem zdarzało, przyjmowałem zawód główny. W powyższy sposób ustaliłem zawód 350 wybitnych rewolucjonistów — 6 osób bądź nie posiadało zawodu, bądź zawód ich nie dał się określić.

Jak wynika z załączonej tablicy, najliczniej reprezentowani wśród wybitnych rewolucjonistów są prawnicy (42,70%). Wśród przedstawicieli stanu trzeciego stanowią oni absolutną większość (54,63%), nawet pomiędzy wybitnymi rewolucjonistami pochodzenia szlacheckiego spotykamy 16 prawników, t. j. 22,53%.

Dominują oni zarówno wśród monarchistów konstytucyjnych (39,29%), jak i wśród republikan (43,33%).

O ile weźmiemy pod uwagę tylko ludzi, zasiadających w ciałach parlamentarnych, to odsetek prawników wzrasta do 46,99%.

Między 229 wybitnymi rewolucjonistami, zasiadającymi w Konwencji, stanowią oni nawet blisko połowę, bo 48,91%.

Jak z liczb wyżej przytoczonych wynika, udział prawników wśród wybitnych rewolucjonistów był ogromny — często powtarzane twierdzenie, że Rewolucja była dziełem adwokatów, poparte tu zostało liczbami.

Drugi zawód, bardzo licznie wśród wybitnych rewolucjonistów reprezentowany, to armja (łącznie z marynarką). Wśród 356 wybitnych rewolucjonistów, spotykamy aż 65 wojskowych — stanowią oni 18,26%. Zawód wojskowy był przed Rewolucją przedewszystkiem zawodem szlachty, to też $\frac{2}{3}$ (67,61%) wybitnych rewolucjonistów pochodzenia szlacheckiego, służyło w armji przed 1789 r. Mimo to spotykamy 17 wojskowych, pochodzących ze stanu trzeciego, którzy stanowili 6,83%.

Najliczniej reprezentowani są wojskowi wśród monarchistów

356 WYBITNYCH REWOLUCJONISTÓW

Zawody	36 wyb. rew. należ. do st. duchow. 1789 r.	71 wyb. rew. należ. do st. szlach. 1789 r.	249 wyb. rew. należ. do stanu 3-go	Ogółem 356 wybitnych rewolucjonistów	56 wyb. rew. monarchistów konst.	300 wyb. rew. republikan
Duchowni katolicy	36	—	—	36	6	30
Duchowni ewangelicy	—	—	6	6	—	6
Wojskowi i marynarze	—	48	17	65	23	42
Prawnicy ¹⁾	—	16	136	152	22	130
Lekarze	—	—	13	13	1	12
Nauczyciele i pedagodzy	—	—	3	3	—	3
Profesorowie i uczeni	—	2	5	7	3	4
Literaci	—	4	15	19	—	19
Artyści ²⁾	—	—	2	2	—	2
Inne wolne zawody ³⁾	—	—	3	3	—	3
Rolnicy ⁴⁾	—	—	4	4	—	4
Przemysłowcy	—	1	4	5	—	5
Kupcy	—	—	15	15	—	15
Bankierzy	—	—	3	3	1	2
Oficjaliści i inne pomniejsze zawody ⁵⁾	—	—	11	11	—	11
Rzemieślnicy ⁶⁾	—	—	6	6	—	6
Robotnicy	—	—	—	—	—	—
Zawód nieckreślony	—	—	6	6	—	6
Ogółem	36	71	249	356	56	300

konstytucyjnych, gdzie stanowią 41,06%, t. j. więcej nawet, niż prawnicy (39,29%). Fakt ten pochodzi stąd, że na monarchistów konstytucyjnych składała się przeważnie liberalna szlachta, wśród której dominowali wojskowi.

Odsetek wojskowych jest jednak nader wysoki i wśród przedstawicieli obozu republikańskiego, gdzie na 300 wybitnych rewolucjonistów spotykamy 42 wojskowych, t. j. 14,00%.

1) Tu policzono również kilku urzędników państwowych, którzy zresztą mieli wykształcenie prawnicze.

2) Malarze.

3) Architekt, dyrektor trupy teatralnej i aktor-student.

4) Ziemianie znajdują się wśród wojskowych, gdyż w owych czasach właściciele ziemscy — przeważnie szlachta — poświęcali się zazwyczaj karierze wojskowej.

POD WZGLĘDEM ZAWODÓW

298 wyb. rew. czł. zgr. parlam.	229 wyb. rew. członków Konwenc.	Skład ^{0/0} wy 36 księży	Skład ^{0/0} wy 71 szlach.	Skład ^{0/0} wy 249 st. III	Skład ^{0/0} wy 356 wyb. rew.	Skład ^{0/0} wy 56 wyb. rew. mon. konstyt.	Skład ^{0/0} wy 300 wyb. rew. republ.	Skład ^{0/0} wy 298 czł. zgr. parl.	Skład ^{0/0} wy 228 wyb. rew. czł. Konwen.
35	25	100,0	—	—	10,11	10,71	10,00	11,75	10,92
6	6	—	—	2,41	1,69	—	2,00	2,01	2,62
50	24	—	67,61	6,83	18,26	41,06	14,00	16,78	10,48
140	112	—	22,53	54,63	42,70	39,29	43,33	46,99	48,91
11	10	—	—	5,22	3,65	1,79	4,00	3,69	4,37
3	3	—	—	1,20	0,84	—	1,00	1,01	1,31
6	3	—	2,82	2,01	1,97	5,36	1,33	2,01	1,31
14	14	—	5,63	6,02	5,34	—	6,33	4,70	6,11
2	2	—	—	0,80	0,56	—	0,67	0,67	0,87
1	1	—	—	1,20	0,84	—	1,00	0,34	0,44
4	4	—	—	1,61	1,12	—	1,33	1,34	1,75
2	2	—	1,41	1,61	1,40	—	1,67	0,67	0,87
13	12	—	—	6,02	4,21	—	5,00	4,35	5,24
—	—	—	—	1,20	0,84	1,79	0,67	—	—
7	7	—	—	4,42	3,09	—	3,67	2,35	3,06
2	2	—	—	2,41	1,69	—	2,00	0,67	0,87
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	2	—	—	2,41	1,69	—	2,00	0,67	0,87
298	229	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

O ile brać pod uwagę tylko wybitnych rewolucjonistów, posiadających w zgromadzeniach parlamentarnych, odsetek wojskowych spada do 16,78% (50 na 298).

Nawet wśród 229 członków Konwencji Narodowej, gdzie nie ma monarchiczno-konstytucyjnej szlachty, wśród której dominowali wojskowi, spotykamy 24 wojskowych, którzy stanowili 10,48%.

⁶⁾ Pocztmistrz, zarządzający pocztą, 3 poborców podatkowych, kontroler teatralny, komisarz ziemski, woźny sądowy (huissier), pisarz, oficjalista, urzędnik biblioteki królewskiej. Zasadnicza różnica między tą kategorią, a kategorią czwartą polega na tem, że tam zostali (obok prawników) pomieszczeni „urzędnicy-magistrats” — tu natomiast (obok innych pomniejszych zawodów) „urzędnicy-employés”.

⁶⁾ 2 drukarzy, 2 rzeźników, czeladnik jubilerski i samodzielny majster tkacki.

Udział wojskowych zatem w tworzeniu nowej Francji rewolucyjnej był bardzo znaczny. Oba zawody razem, prawnicy i wojskowi dostarczyli 217, t. j. $\frac{3}{5}$ ogółu wybitnych rewolucjonistów (60,96%).

Na trzecim miejscu stoi duchowieństwo. Liczy ono 42 przedstawicieli i stanowi 11,80% wybitnych rewolucjonistów. Wśród nich spotykamy 36 księży katolickich i 6 pastorów, t. j. 14,3%.

Jeśli zważymy, że protestanci stanowili zaledwie $\frac{1}{40}$ część ludności, a liczba pastorów była wśród nich znikoma, to skonstatować musimy, że udział duchowieństwa ewangelickiego był niewspółmiernie większy od udziału księży katolickich¹⁾.

Przedstawiciele duchowieństwa stanowili wśród monarchistów konstytucyjnych 10,71%; wśród republikanów — 12,00%; wśród członków ciał parlamentarnych — 13,76%; wśród członków Konwencji — 13,54%.

Inne wolne zawody są również dość licznie reprezentowane; spotykamy wśród nich 19 literatów, 13 lekarzy, 7 profesorów i uczonych, 3 nauczycieli i pedagogów, 2 artystów, 3 przedstawicieli innych zawodów.

Liczby ziemian nie da się ściśle ustalić, wszyscy prawie bowiem właściciele większych majątków ziemskich byli przed Rewolucją oficerami armji czynnej i jako takich zaliczyłem ich do wojskowych.

Rolników naliczyłem 4, przytem zaznaczyć należy, że są to właściciele folwarków (fermiers), t. j. przedstawiciele średniej własności ziemskiej. Właściciele drobnej własności, t. j. włościan, nie napotkałem wcale. Naogół biorąc, udział sfer rolniczych jest minimalny.

Sfery przemysłowo-handlowe, a więc przemysłowcy, kupcy i bankierzy, reprezentowani są silniej niż rolnictwo, daleko jednak słabiej, niż prawnicy, wojskowi i duchowni. Wśród 356 wybitnych rewolucjonistów liczymy 5 przemysłowców, 15 kupców (tu policzyłem zarówno wielkich kupców — négociants, kupców detalicznych — commerçants, jak i sklepikarzy — boutiquiers, i 3 bankierów. Ogółem 23, co stanowi 6,45%.

Wśród monarchistów konstytucyjnych stanowią oni 1,79%, wśród republikanów — 7,33%, wśród członków ciał parlamentarnych — 5,02%, wśród członków Konwencji — 6,11%.

¹⁾ W Konwencji zasiadało ogółem 65 duchownych, a wśród nich 53 księży katolickich i 12 pastorów t. j. 18,5%.

Różne pomniejsze zawody reprezentowane są przez 11 wybitnych rewolucjonistów (samych republikanów).

Rzemieślników naliczyłem 6 — wszyscy oni byli republikanami, a 2 z pośród nich zasiadało w Konwencji.

Wreszcie 6 wybitnych rewolucjonistów bądź nie posiadało żadnego zawodu, bądź też zawodu ich nie można było ustalić.

Łącząc zawody w grupy, otrzymujemy:

Wojskowi	65	18,26%
Zawody wolne	241	67,70%
Rolnicy	4	1,12%
Przemysłowcy i kupcy	23	6,45%
Rzemieślnicy i inne pomniejsze zawody	17	4,78%
Bez zawodu lub zawód nieokreślony	6	1,69%
	<hr/>	
	356	100,00%

Eliminując monarchistów konstytucyjnych, otrzymamy wśród wybitnych rewolucjonistów — republikan:

Wojskowi	42	14,00%
Zawody wolne	209	69,67%
Rolnicy	4	1,33%
Przemysłowcy i kupcy	22	7,33%
Rzemieślnicy i inne pomniejsze zawody	17	5,67%
Bez zawodu lub zawód nieokreślony	6	2,00%
	<hr/>	
	300	100,00%

O ile rozpatrywać będziemy wyłącznie wybitnych rewolucjonistów, którzy zasiadali w rewolucyjnych zgromadzeniach parlamentarnych, otrzymamy:

Wojskowi	50	16,78%
Zawody wolne	218	73,17%
Rolnicy	4	1,34%
Przemysłowcy i kupcy	15	5,02%
Rzemieślnicy i inne pomniejsze zawody	9	3,02%
Bez zawodu lub zawód nieokreślony	2	0,67%
	<hr/>	
	298	100,00%

O ile będziemy brali pod uwagę zawody tylko 229 wybitnych rewolucjonistów-członków Konwencji Narodowej, to otrzymamy

Wojskowych	24	10,18%
Zawody wolne	176	76,86%
Koźników	4	1,75%
Przemysłowców i kupców	14	6,11%
Rzemieślników i inn. pomn. zawodów	9	3,93%
Bez zawodu lub zawód nieokreślony	2	0,87%
	<hr/> 229	<hr/> 100,00%

Z wyżej przytoczonych obliczeń wynika, że wśród wybitnych rewolucjonistów dominowali przedstawiciele wolnych zawodów, natomiast sfery przemysłowo-kupieckie były reprezentowane bardzo słabo.

Postaram się obecnie rozpatrzyć udział poszczególnych grup zawodowych wśród wybitnych rewolucjonistów, zależnie od siły liczebnej danego odłamu społeczeństwa (vide rozdz. VIII). Podaż ten będzie miał charakter stanowo-zawodowy.

	Sila liczebna	% w stosunku do ogółu ludności	Ilość wyb. rewolucjonist.	% w stosunku do ogółu wyb. rewolucjonist.
Duchowieństwo	130 tys.	0,47%	36	10,28%
Szlachta	173 tys.	0,63%	71	20,28%
Mieszczanie-kupcy, przemysłowcy, inteligencja	500 tys.	1,81%	222	63,44%
Rzemieślnicy i inne zawody pomniejsze	2.925 tys.	10,62%	17	4,86%
Proletariat miejski	2.385 tys.	8,66%	—	0,00%
Ferriers i zamożniejsi mieszkańcy wsi	750 tys.	2,72%	4	1,14%
Włościanie rolni i bezrolni	20.687 tys.	75,09%	—	0,00%
	<hr/> 27.550 tys.	<hr/> 100,00%	<hr/> 356 ¹⁾	<hr/> 100,00%

Jeśli połączymy duchowieństwo, szlachtę i górną warstwę burżuazji w jedną grupę, to otrzymamy klasę, liczącą 803 tys. ludzi t. j. 2,91% ogółu; klasa ta wydała 329, t. j. 94,00% wybitnych rewolucjonistów. Natomiast 26^{1/2} miliona przeszło ludzi licząca masa ludu francuskiego, mimo, że stanowiła przeszło 97% ogółu — dała zaledwie 21 t. j. 6,00% wybitnych rewolucjonistów i to ludzi,

1) Suma nie zgadza się ze składnikami, gdyż pominięto tu 6 wybitnych rewolucjonistów bez zawodu, lub posiadających zawód nieokreślony.

którzy, będąc czy to rzemieślnikami, czy wykonywując inne zawody, wybili się już nieco ponad poziom mas.

Włościanie, którzy w 1789 r. liczyli 20.687.000 jednostek i stanowili 75,09% ogółu, nie dali ani jednego wybitnego rewolucjonisty.

Robotnicy, których już na owe czasy było wielu, szczególnie we Flandrji, Alzacji, Lotaryngji, Delfinacie, Lyonie i Paryżu nie dali również ani jednego wybitnego rewolucjonisty. W Konwencji na ogólną liczbę 903 deputowanych, którzy zasiadali w tem zgromadzeniu, znajdowało się zaledwie 2 robotników: Noël Pointe, robotnik płatnerski z Lyonu, wybrany przez departament Rhône et Loire i Armonville — tkacz z Reims, wybrany przez departament Marne — żaden z nich jednak się nie wybił.

W epoce Rewolucji robotnicy nie mieli jeszcze wyrobionej świadomości klasowej, sami nie podejmowali żadnej inicjatywy, byli tylko sprzymierzeńcami burżuazji i pomagali jej w walce ze stanami uprzywilejowanymi, monarchją i wrogim najazdem.

To samo w przybliżeniu da się powiedzieć o włościaństwie francuskim.

R o z d z i a ł XX.

WIEK WYBITNYCH REWOLUCJONISTÓW.

W poprzednich rozdziałach pisałem o przekonaniach politycznych, narodowości, wyznaniu, stanie i zawodzie wybitnych rewolucjonistów — w niniejszym natomiast rozdziale będzie mowa o ich wieku.

Wiek określałem na zasadzie daty urodzenia, przyczem liczyłem w latach okrągłych, zakładając że każdy rewolucjonista urodził się w środku danego roku. Datę urodzenia udało się ustalić dla wszystkich bez wyjątku wybitnych rewolucjonistów, przyczem dla 353 z nich jest to data zupełnie pewna, dla 3 zaś prawdopodobna.

Pewne wątpliwości nasunęło ustalenie czasu, w stosunku do którego należałoby liczyć wiek wybitnych rewolucjonistów. Oznaczenie tej daty w środku trwania Rewolucji, w jakimś 1793 lub 1794 roku byłoby chociażby z tego względu niesłuszne, że owym czasie dość znaczna część wybitnych rewolucjonistów już nie żyła. Ustalenie tej daty na początek Rewolucji t. j. 1789 rok nie byłoby trafniejsze, znaczna część bowiem rewolucjonistów weszła w wir życia politycznego dopiero dużo później.

Wobec powyższych względów przyjąłem środek 1792 r. t. j. okres bezpośrednio poprzedzający zdobycie Tuilleries, wybory do Konwencji i zaprowadzenia Republiki.

Przeciętny rok urodzenia wybitnego rewolucjonisty wypada po upływie $\frac{60}{100}$ -ych roku 1753, wynika stąd, że w połowie 1792 r. przeciętny wiek wynosił 38,90 roku.

Wiek środkowy wynosi 38,00 lat.

To znaczy, że w połowie 1792 r. połowa wybitnych rewolucjonistów liczyła mniej, niż 38 lat, pozostała połowa więcej, niż 38 lat.

Przeciętny wiek wskazuje, że twórcami Wielkiej Rewolucji nie byli ludzie młodzi, lecz raczej ludzie w sile wieku.

Dla uzupełnienia analizy wieku wybitnych rewolucjonistów podaję jeszcze następującą tabelę wieku:

21 do 25 lat	14	wybitnych	rewolucjonistów	t. j.	3,93%
26 do 30 lat	48	„	„	t. j.	13,48%
31 do 35 lat	73	„	„	t. j.	20,51%
36 do 40 lat	87	„	„	t. j.	24,44%
41 do 45 lat	62	„	„	t. j.	17,42%
46 do 50 lat	36	„	„	t. j.	10,11%
51 do 55 lat	16	„	„	t. j.	4,49%
56 do 60 lat	11	„	„	t. j.	3,09%
61 lat i wyżej	9	„	„	t. j.	2,53%
Ogółem	356				100,00%

Z liczb tych wynika, że elementem najliczniej reprezentowanym są ludzie w sile wieku, t. j. 31 — 50 lat; jest ich 258 i stanowią aż 72,48% ogółu. Ludzie młodzi (do lat 30 włącznie) są daleko mniej liczni; jest ich 62 i stanowią 17,41%.

Wybitnie mało spotykamy ludzi starszych — 51 lat i wyżej — zaledwie 36 osób (10,11%): 61 lat i wyżej — 9 t. j. 2,53%.

Postaram się teraz wyjaśnić, czy istnieje zależność między wiekiem, a przekonaniami politycznymi; czy ludzie starsi usposobieni byli bardziej konserwatywnie, a młodzi bardziej radykalnie. W tym celu obliczyłem oddzielnie przeciętny wiek dla monarchistów konstytucyjnych i dla republikanów.

Okazało się, że wiek przeciętny wybitnego rewolucjonisty-monarchisty konstytucyjnego wynosił 1/VIII 1792 r. 42,71 roku, natomiast w tymże czasie wiek przeciętny wybitnego rewolucjonisty - republikanina wynosił 38,18 roku.

Różnica wynosi zatem przeszło 4¹/₂ roku.

Zilustruje to następujące zestawienie:

21 — 25 lat	14	w tem mon. konst.	1	t. j.	7,1%
26 — 30 lat	48	„ „ „	2	t. j.	4,2%
31 — 35 lat	73	„ „ „	15	t. j.	20,5%
36 — 40 lat	87	„ „ „	12	t. j.	13,8%
41 — 45 lat	62	„ „ „	7	t. j.	11,3%
46 — 50 lat	36	„ „ „	5	t. j.	13,9%
51 — 55 lat	16	„ „ „	5	t. j.	31,2%
56 — 60 lat	11	„ „ „	5	t. j.	45,4%
61 lat i wyżej	9	„ „ „	4	t. j.	44,4%
Ogółem	356		56	t. j.	15,7%

Widać stąd jasno, że istnieje zależność między wiekiem, a przekonaniem politycznym wybitnych rewolucjonistów. Różnicę tę jednak zmniejsza nieco fakt, że punkt kulminacyjny działalności republikanów wypada nieco później, niż monarchistów konstytucyjnych.

W szeregu najstarszych wybitnych rewolucjonistów spotykamy Roland'a (58 lat), Vadier (56 lat), Bailly (56 lat), Ruhl (56), Sillery (55), Paine (55) i innych.

Wśród najmłodszych gen. Hoche'a (24), Saint Just'a (25), Tallien (25), Barbaroux (25), Le Bon (27), Le Bas (28), Chaumette (29) i innych.

Przeważnie w okresie między 1753 a 1760 rokiem (32 — 39 lat wieku) urodzili się najznakomitsi rewolucjoniści.

Oto nazwiska najsłynniejszych z pośród nich:

- 1753 rok (39) Carnot, Thuriot, Delacroix, Cambacérès, Laréveillère Lépeaux, Vergniaud,
- 1754 rok (38) Le Chapelier, Talleyrand, Madame Roland, Brisot, Fréron, Merlin de Douai,
- 1755 rok (37) Cloots, Amar, Barère, Couthon, Barras, Guadet, Lanjuinais,
- 1756 rok (36) Cambon, Billaud-Varennes, Carrier, Prieur de la Marne, Chabot, Petion, Boissy d'Anglas,
- 1757 rok (35) Lafayette, Hébert, Clermont, Tonerre,
- 1758 rok (34) Robespierre, Isnard, Gensonne,
- 1759 rok (33) Danton, Fouché, Hérault de Séchelles,
- 1760 rok (32) Alexandre Lameth, Louvet, Buzot, Babeuf, Lepelletier de Saint Fargeau, Camille Desmoulins.

Pozatem z lat wcześniejszych wielu wybitnych rewolucjonistów dostarczył rok 1743 (t. j. 49 lat w czasie Rewolucji liczyli Marat, Condorcet, Rabaut Saint Etienne).

Dość liczna jest również młoda generacja, zrodzona 1767 (25 lat w czasie Rewolucji) tu należą Saint Just, Barbaroux, Tallien, Vincent, de Montmorency Laval i inni.

Jak wiadomo, w czasie Rewolucji obóz republikański nie był bynajmniej jednolity; składały się nań dwa główne odłamy — żyrondyści i górale. Zachodzi teraz pytanie, czy żyrondyści byli starsi wiekiem od górali, podobnie jak monarchiści konstytucyjni okazali się przeciętnie o $4\frac{1}{2}$ lat starsi od republikanów.

Na zasadzie obliczeń wynika, że 1.VII. 1792 r. przeciętny wiek wybitnego rewolucjonisty, zwolennika żyrondistów, wynosił 40,14 lat, natomiast przeciętny wiek górala w tymże czasie wynosił zaledwie 37,26 roku. Zatem bardziej umiarkowani żyrondyści byli ludźmi blisko o 3 lata starszymi przeciętnie od radykalniejszych górali.

Wśród żyrondistów spotykamy 11 osób, liczących powyżej 50 lat, co stanowi 16,92% ich liczby; natomiast między trzy razy liczniejszymi góralami zaledwie 6 miało wyżej 50 lat, co stanowi tylko 3,33%(!) t. j. stosunkowo 5 razy mniej.

Tak więc obliczenia wykazują ścisłą zależność przekonań politycznych od wieku.

Przedstawiciele obozu najbardziej umiarkowanego monarchiczno-konstytucyjnego liczyli przeciętnie	43,08 roku
Postępowi żyrondyści już tylko	40,14 „
Najradykalniejsi górale zaledwie	37,32 „

R o z d z i a ł XXI.

PRZYCZYNY ŚMIERCI WYBITNYCH REWOLUCJONISTÓW.

W czasie terroru Danton, który tak często swemi trafne mi powiedzeniami znakomicie oceniał bieg i kierunek Rewolucji, na obiedzie u ministra spraw zagranicznych wyrzekł prorocze słowa: „Przyjdzie czas, że Rewolucja, jak Saturn, pożre swe własne dzieci“.

Przepowiednia ta sprawdziła się całkowicie. Istotnie wszyscy prawie najznakomitsi twórcy nowej Francji rewolucyjnej ponieśli śmierć w bardzo szybkim czasie, a katem nie byli im ani rojaliści, ani wandejczycy, ani aljanci, lecz na szafot wysyłała ich Rewolucja, którą sami stworzyli. Była to może najstraszniejsza tragedia Rewolucji.

Jakże boleśnie brzmią słowa Camille'a Desmoulins, który z trybuny klubu Jakobinów na początku 1794 r. mówi: „Szczególny fatalizm sprawił, że z sześćdziesięciu rewolucjonistów, którzy podpisali mój akt ślubu (29 grudnia 1790 r.) pozostało mi za ledwie dwóch przyjaciół: Danton i Robespierre. Wszyscy inni emigrowali, lub zostali zgilotynowani“...¹⁾ W kilka miesięcy potem nóż gilotyny ściał zarówno Dantona i Robespierre'a, jak i autora tych słów i jego młodą żonę.

David, jeden z przyjaciół Robespierre'a na krótko przed 9 thermidora, widząc bezustanną pracę gilotyny, zapytał: „Czy zostanie nas ze dwudziestu deputowanych na górze“.

Zresztą fakt nadzwyczaj licznych egzekucyj najwybitniejszych rewolucjonistów znany jest powszechnie. Tu postaram się ująć rozmiary tych spustoszeń w ramy liczb statystycznych.

Z pośród 356 wybitnych rewolucjonistów umarło śmiercią naturalną 239. Liczba ta zawiera 2 rewolucjonistów, co do powodów śmierci których brak wiadomości. Przypuszczać jednak na-

¹⁾ Miot de Melito, cytowany przez Taine „origines“, tom VII, str. 278. (Pamiętniki).

leży, że zmarli oni śmiercią naturalną, gdyż w przeciwnym razie zgon ich nabrałby rozgłosu historycznego.

Nadto liczba ta zawiera jeszcze 2 nazwiska ludzi, którzy zmarli śmiercią gwałtowną, lecz przyczyna tej śmierci nie miała żadnego związku z ich działalnością polityczną; były konsul Roger Ducos zmarł 1816 roku wskutek upadku z powozu; były członek Konwencji, Garnier de Saintes zatonął wskutek wypadku na jeziorze Ohio w Ameryce 1817 r.

Śmiercią gwałtowną zmarło 117 t. j. 32,9%. Z pośród nich po Rewolucji (po 1799 r.) zmarło 10.

Tak więc 107 wybitnych rewolucjonistów t. j. 30,06%(!) ich liczby, zmarło śmiercią gwałtowną w krótkim czasokresie siedmiu lat (1793 — 1799).

Na liczbę tę składają się następujące grupy:

Monarchiści konstytucyjni, zgilotynowani w czasie terroru	9 ¹⁾
Ofiary proskrypcji żyrondistów 1793/1794 r.	34 ²⁾
Górale, podejrzewani o nieprawomyślność, zgilotynowani 1793/94 r.	5 ³⁾
Ofiary proskrypcji berberystów (1794 r.)	8 ⁴⁾
Ofiary proskrypcji dantonistów (1794 r.)	9 ⁵⁾
Ofiary przewrotu z 9 thermidora r. II (27.VI. 1794 r.)	11 ⁶⁾
Teroryści straceni przez umiarkowanych rewolucjonistów	4 ⁷⁾
Ofiary nieudanej rewolucji demokratycznej w prairial'u r. III (maj 1795 r.) t. zwani „Ostatni Górale“	8 ⁸⁾

¹⁾ Bailly, Barnave, de Broglie, de Châtelet, Fréteau de Saint Just, Gouttes, Lamourette, Le Chapelier, Thouret.

²⁾ Barbaroux, Birotteau, Boyer Fonfrède, Brissot, Buzot, Carra, Chambon, Clavière, Condorcet, Constard de Massy, Ducos, Dufriche-Valazé, Duprat, Expilly, Fauchet, Genscenne, Girey-Dupré, Gorsas, Grangeneuve, Guadet, Kersaint, Lasource, Lauze de Perret, Lebrun Tondu, Manuel, Minvielle, Pétion, Rabaut Saint Etienne, Rehccqui, Roland, M-me Roland, Sillery, Valady, Vergniaud.

³⁾ Delaunay d'Angers, Jourdan-Coupe-tête, d'Orléans, Osselin, Jacques Roux.

⁴⁾ Chaumette, Cloots, Desfieux, Gobel, Hébert, Momoro, Ronsin, Vincent.

⁵⁾ Basire, Chabot, Danton, Delacroix, Desmoulins, Fabre d'Églantine, Hérault de Séchelles, Philippeaux, Westerman.

⁶⁾ Coifiuhal, Couthon, Dumas, Fleuriot Lescot, Fouquier Tinville, Hanriot, Le Bas, Payan, Joseph Robespierre, Maximilien Robespierre, Saint Just.

⁷⁾ Carrier, Chalier, Herman, Le Bon.

⁸⁾ Bourbotte, Duquesnoy, Duroy, Goujon, Maure, Romme, Rühl, Soubrany.

Ofiary nieudanej rewolucji góralskiej (Camp. de Grenelle) 1796 r. rozstrzelani	3 ¹⁾
Ofiary nieudanej rewolucji babuwistów (1797 r.)	2 ²⁾
Przestępcy polityczni zesłani do Gujany, którzy zmarli tam wskutek złego klimatu w latach 1796—98	3 ³⁾
	<hr/>
Ogólna suma egzekucyj	96
Pozatem:	
Polegli na polu walki	2 ⁴⁾
Zamordowani (w tem 5 przez wrogów Rewolucji, lub wrogów górali — 3 przez zwolenników Rewolucji)	8 ⁵⁾
Samobójstwo w przystępie szalu (Charlier 1797 r.)	1
	<hr/>
Ogółem w czasie 1793 — 1799 r.	107

Po 1800 roku, t. j. już w czasie Konsulatu, Cesarstwa i Restauracji zmarło śmiercią gwałtowną, lub nienaturalną 10 wybitnych rewolucjonistów.

Polegli, lub zmarli wskutek działań wojennych (wyczerpanie, epidemje, rany i t. p.)	5 ⁶⁾
Popelnilo samobójstwo (Duquesnoy)	1
Zamordowany (marszałek Brune przez rojalistów 1815 r.)	1

¹⁾ Cusset, Huguot, Javogues.

²⁾ Babeuf, Darthé.

³⁾ Bourdon de l'Oise, Collot d'Herbois, Rovère de Fontvielle (Ci nie zmarli właściwie śmiercią gwałtowną, lecz zesłanie ich równało się karze śmierci ze względu na fatalne warunki klimatyczne).

⁴⁾ Mørceau i Championnet (ten ostatni wskutek epidemji, która wybuchła w dowodzonej przez niego armji).

⁵⁾ Audrein, biskup przysięgły dep. Finistère przez szuanów; Bonnier d'Alco w czasie pertraktacyj pokojowych w Rastadt zdradziecko przez huzarów austriackich; Cleimont Tonerre przez podniecony tłum po zdobyciu Tuileries; Feraud w czasie najścia Konwencji przez lud w maju roku 1795; La Rochefoucauld d'Euville przez zrewolucjonizowany tłum 1792 r. w okolicach Paryża; Le Pelletier de Saint Fargeau przez Pàris, nazajutrz i z powodu głosowania za śmiercią Ludwika XVI; Marat przez Charlotte Corday w lipcu 1793 r.; Roberjot w czasie pertraktacji pokojowych w Rastadt zdradziecko przez huzarów austriackich.

⁶⁾ Albitte — 1812 r. wyczerpanie; Jeanbon Saint-André — 1813 r. epidemja; Moreau poległ, walcząc przeciw Francji pod Lipskiem 1813 r.; Narbonne-Lara — 1813 r. epidemja; de Noailles — od kuli angielskiej 1804 r.

Przestępcy polityczni zsyłani do krajów zamorskich na powolną śmierć, spowodowaną złym klimatem 3¹⁾

Jak z liczb tych wynika, 117 wybitnych rewolucjonistów na 356 zmarło śmiercią gwałtowną, lub nienaturalną; 107 z nich poniosło śmierć przed rokiem 1800.

96 wybitnych rewolucjonistów na 356 t. j. 27,0% zostało pozbawionych życia przez Rewolucję. Przepowiednia Dantona sprawdziła się, Saturn - Rewolucja pożarła swe najdzielniejsze dzieci. Tylko, że zabrakło Metydy i Gei, któreby z pomocą prosku czarodziejskiego zdołały odebrać Rewolucji, pochłonięte przez nią ofiary i gdy w pierwszych latach XIX stulecia młody i bezwzględny generał niszczył i burzył instytucje republikańskie, we Francji nie było już wtedy nikogo, kto by mu stawiał opór. — Vergniaud, Brissot, Condorcet, Danton, Desmoulins, Robespierre, Saint Just, Romme i stu innych najznakomitszych rewolucjonistów leżało w grobie. Rewolucja, uśmiercając swe dzieci, sama zgotowała sobie śmierć.

Ogólna suma egzekucyj wybitnych rewolucjonistów zamyka się liczbą 96. Nasuwa się pytanie, czy w tej liczbie ofiar poszczególnych grupowań politycznych partycypowały równomiernie.

Z pośród 56 monarchistów konstytucyjnych zo-		
stało straconych	9 t. j.	16,07%
„ 300 republikan zostało straconych	87 t. j.	29,00%

Różnica pochodzi głównie stąd, że większość monarchistów konstytucyjnych po przewrocie z dn. 10 sierpnia 1792 r. przezornie opuściła granice Francji i w ten sposób uniknęła gilotyny.

Wśród wybitnych rewolucjonistów-republikanów:

Żyrondyści	na 65 stracili 34 t. j.	52,31%
Górale	na 180 stracili 53 t. j.	29,44%
Centrowcy i republikanie bezbarwni	na 55 stracili 0 t. j.	0,00%

Nikłe straty poniesione przez „centrowców“ są zrozumiałe Żyrondyistów stracono dlatego daleko więcej, niż górali, gdyż w końcu 1793 r. żyrondyści ulegli zasadniczo całkowitej proskrypcji, natomiast górale, jako tacy, nie zostali pokonani. Padły tylko

1) Freron 1802 r. na San Domingo; Destrem — 1804 r. na wyspie Św. Bartłomieja; Napoleon Bonaparte — 1821 r. na wyspie Św. Heleny.

niektóre ich odłamy: Hebertyści, Dantonisci, grupa Robespierre'a, „Ostatni Górale“ i t. d.

Na 25 wybitnych rewolucjonistów - dantonistów 9 poszło pod nóż gilotyny ¹⁾.

na 18 hebertystów — ścięto 10 ²⁾.

Na 13 sprzymierzeńców Robespierre'a zostało zgilotynowanych 12 ³⁾.

By całkowicie ocenić, jak ogromne straty sprawiła gilotyna, należy wziąć pod uwagę fakt, że wśród 96 wybitnych rewolucjonistów zgilotynowanych, znajdują się prawie wszystkie najznakomitsze jednostki, jakie tworzyły Rewolucję. Nadto przeważali wśród ofiar Rewolucji ludzie młodzi, strata więc, jaką społeczeństwo poniosło wskutek ich śmierci była i z tego względu dotkliwa, że ginęły jednostki, które miały jeszcze po kilkadziesiąt lat życia przed sobą i mogły jeszcze bardzo, bardzo wiele zdziałać i stworzyć.

Oto zestawienie straconych w czasie Rewolucji 96 jednostek, pod względem ich wieku w czasie egzekucji

24—30 lat	17	wybitnych rewolucjonistów t. j.	17,7%
31—35 lat	14	„ „	14,6%
36—40 lat	24	„ „	25,0%
41—45 lat	14	„ „	14,6%
46—50 lat	12	„ „	12,5%
51—55 lat	7	„ „	7,3%
56—60 lat	6	„ „	6,2%
61 lat i wyżej	2	„ „	2,1%
96			100,0%

Przeciętnie wybitni rewolucjoniści liczyli 40,39 lat w chwili egzekucji, a 31 z pośród nich, t. j. 1/3 część miało nie wyżej 35 lat.

W Konwencji zasiadało ogółem 903 deputowanych. Z pośród nich 79 zostało zgilotynowanych, rozstrzelanych, zmarło wskutek

¹⁾ Pozostających 16, to przeważnie posłowie Konwencji, którzy musieli ukrywać swe sympatje.

²⁾ Z pozostałych 8 — 2 już nie żyło, reszta pozostała w ukryciu.

³⁾ Przy życiu pozostał członek Konwencji, malarz David. W przededniu upadku Robespierre'a powiedział mu w klubie Jakobinów, że „wypije cykutę ze swym mistrzem“. Lecz nazajutrz zląkł się i pozostał u siebie w domu w czasie krwawych zajęć thermidor'a. W ten sposób uniknął śmierci.

zesłania do krajów o złym klimacie, lub w obawie przed egzekucją odebrali sobie życie.

5 poległo na wojnie, w tem jeden w czasie trwania kadencji Konwencji, jeden w czasie kampanji egipskiej, jeden w Rosji 1812 r., jeden zmarł na epidemję, zawleczoną przez żołnierzy, jeden zmarł z wycieńczenia wskutek trudów wojny.

5 popełniło samobójstwo.

11 zostało zamordowanych (względnie spowodowano ich śmierć wskutek złego traktowania).

Równo 100 na 903-ch deputowanych do Konwencji, t. j. 11,0% zmarło śmiercią nienaturalną, lub gwałtowną.

R o z d z i a ł XXII.

JAK DŁUGO ŻYLI WYBITNI REWOLUCJONIŚCI.

Posiadamy daty urodzenia wszystkich wybitnych rewolucjonistów w liczbie 356 (w 3 wypadkach są to liczby prawdopodobne). Datę śmierci posiadamy dla 354 łącznie z kilkoma datami przybliżonemi. Kiedy zmarli dwaj z pośród wybitnych rewolucjonistów — nie wiadomo.

Z pośród 354 wybitnych rewolucjonistów, których data śmierci jest znana, w dniu 1 stycznia 1800 r. żyło zaledwiec 223 --- 3/8 zmarło przed końcem Rewolucji.

W roku 1804 (wprowadzenie Cesarstwa) żyło jeszcze 208. Restauracji Burbonów (1814 r.) doczekało się 164.

Dożyło do Rewolucji Lipcowej (1830 r.) i wygnania Burbonów 59-ciu. W czasie zaprowadzenia we Francji powtórnie republiki (1848 r.) żyło jeszcze 2-ch wybitnych rewolucjonistów, Thibeaudeau i Doulcet de Pontecoulant.

Tych 2-ch rewolucjonistów oglądało we Francji Drugie Cesarstwo (1852 r.); Thibeaudeau zmarł 1854 r., licząc 89 lat i Doulcet de Pontecoulant zmarł 1853 r., także w wieku 89 lat.

Najwięcej ofiar w ludziach zabrały lata terroru 1793 r. (37) i 1794 r. (48).

Daty zgonów wybitnych rewolucjonistów, zmarłych śmiercią naturalną, w okresach pięcioletnich ilustruje poniżej zamieszczona tabelka:

Uderza dość wysoki procent śmierci w latach 1815 — 1820 (18,83%), wobec 12,00% (1810 — 15) i 10,71% (1805 — 10). Pochodzi to stąd, że w 1816 r. wyszło t. zw. „prawo amnestji“, w myśl którego wszyscy ci członkowie Konwencji, którzy przed 23 laty głosowali za śmiercią Ludwika XVI, a w czasie Stu Dni solidaryzowali się z Napoleonem, zostali skazani na wygnanie

Na początku 1790 r.	237	zmarło 9 t. j.	3,79%
„ 1795 r.	228	„ 17 t. j.	7,46%
„ 1800 r.	211	„ 15 t. j.	7,11%
„ 1805 r.	196	„ 21 t. j.	10,71%
„ 1810 r.	175	„ 21 t. j.	12,00%
„ 1815 r.	154	„ 29 t. j.	18,83%
„ 1820 r.	125	„ 25 t. j.	20,00%
„ 1825 r.	100	„ 41 t. j.	41,00%
„ 1830 r.	59	„ 26 t. j.	44,07%
„ 1835 r.	33	„ 15 t. j.	45,45%
„ 1840 r.	18	„ 11 t. j.	61,11%
„ 1845 r.	7	„ 5 t. j.	74,43%
„ 1850 r.	2	„ 2 t. j.	100,00%
„ 1855 r.	—		

z Francji. „Królobójców“ było wielu wśród wybitnych rewolucjonistów i prawie wszyscy byli stronnikami Napoleona w czasie Stu Dni.

W rezultacie kilkudziesięciu starców-banitów musiało emigrować. Ciężkie warunki w jakich odbywał się ten exodus zwiększyły ich śmiertelność.

Ze względu na to, że życie wybitnych rewolucjonistów było wyjątkowo niespokojne (więzienia, proskrypcje, banieje, ustawiczne szarpanie nerwów) i co zatem idzie niehygieniczne, należałoby się spodziewać, że żyli oni przeciętnie bardzo krótko; tymczasem rzecz przedstawia się zgoła inaczej.

Ogółem 354 wybitnych rewolucjonistów przeżyło lat 20.762 t. j. każdy z nich przeżył przeciętnie **58,65** lat.

Jeśli odejmiemy 117, którzy zmarli śmiercią gwałtowną, lub nienaturalną, to na 237 wybitnych rewolucjonistów pozostanie lat 15.893 t. j. przeciętny wiek wzrasta do liczby **67,06** roku, a więc wiek bardzo podszły.

Pozostałych 117 wybitnych rewolucjonistów, którzy zmarli śmiercią nienaturalną, przeżyło ogółem lat 4.869 t. j. każdy z nich przeciętnie **41,62** roku.

Poniżej podane zestawienie ilustruje, jak długo żyli poszczególni rewolucjoniści (zmarli śmiercią naturalną):

Tworząc grupy 5-letnie otrzymujemy:

26 — 30 lat	3 zgony
31 — 35 „	3 „
36 — 40 „	9 „
41 — 45 „	8 „
46 — 50 „	9 „
51 — 55 „	16 „
56 — 60 „	19 „
61 — 65 „	28 „
66 — 70 „	33 „
71 — 75 „	38 „
76 — 86 „	35 „
81 — 85 „	18 „
86 — 90 „	14 „
91 — 95 „	2 „
96 — 100 „	2 „

237 zgonów

Wynika stąd, że najwięcej wybitnych rewolucjonistów umierało w wieku 66 — 80 lat.

Najdłuższy wiek osiągnął adwokat Laloy, który w czasie Rewolucji zasiadał w Zgromadzeniu Prawodawczym, Konwencji, Radzie Pięciuset (przez dwie kadencje), oraz w Radzie Starszych. Umarł, mając lat 97.

96 lat przeżył Sergent członek Konwencji.

92 lata Vadier — słynny członek i przewodniczący Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego.

91 lat — Du Bois Du Bais — wybitny rewolucjonista, mimo, że rodzina jego posiadała szlachectwo od czasów Wilhelma Zdobywcy.

90 lat — Pinet, członek Konwencji.

Tych 6 żyło lat 90 i wyżej.

Wśród najwybitniejszych starców pozatem spotykamy: Bréard 89; Thibeaudeau 89; Doulcet de Pontécoulant 89; Siéyès 88; Levasseur de la Sarthe 88; Barère 86; Dumouriez 84; Merlin de Douai 84; Talleyrand 84; Grégoire 81; Robert Lindet 79; David 77; La Fayette 77; Thuriot 76; Guillotin 76 i inni.

Fakt, że wybitni rewolucjoniści umierali w bardzo późnym wieku (67,06 lat) nie przesądza jeszcze całkowicie zagadnienia ich długowieczności. Wszak życie ich badamy nie od chwili urodzenia,

jak to się zawsze praktykuje, lecz od chwili wejścia ich w szranki Rewolucji, czyli dopiero wtedy gdy wstąpili w wiek męski. Tu więc mamy do czynienia wyłącznie z ludźmi dojrzałymi, podczas gdy największą śmiertelność spotykamy zazwyczaj wśród dzieci.

Ponieważ wiek 67,06 lat jest wiekiem przeciętnym ludzi, badanych nie przez całe życie, przeto liczba ta mówi nam jeszcze bardzo mało i nie nadaje się do porównań.

Aby jednak można było przeprowadzić porównania między długowiecznością wybitnych rewolucjonistów, a czasem trwania życia innych ludzi, zaszła konieczność skonstruowania tablicy wymieralności (śmiertelności) wybitnych rewolucjonistów. Oczywiście obserwacji nie można było zacząć od chwili urodzenia, lecz od wieku, w jakim znajdował się dany osobnik w chwili wybuchu rewolucji (1789). Ponieważ wiemy, ilu rewolucjonistów zmarło w danym wieku, przeto wiedząc, ilu ich do tego wieku dożyło, możemy z łatwością odbliczyć, jaki ich odsetek w danym wieku zmarł, t. j. jakie było prawdopodobieństwo śmierci w tym wieku.

Przyjmując liczbę osób 30-letnich na 100.000 i odejmując kolejno rokrocznie liczbę zmarłych na zasadzie uprzednio wyliczonego prawdopodobieństwa zgonu¹⁾ otrzymałem tablicę wymieralności wybitnych rewolucjonistów.

Ponieważ ilość badanych jednostek jest niewielka, przeto odsetek zmarłych wykazuje corocznie dość znaczne odchylenia. By tego uniknąć przeprowadziłem dwukrotnie t. zw. wyrównania. (Wyrównanie polegało tu na tem, że jeśli w wyniku moich początkowych badań p osób dożyło n lat, to zamiast liczby p podawałem przeciętną liczbę p oraz dwu poprzednich i dwu następnych)

W rezultacie otrzymałem tablicę śmiertelności dla 237 wybitnych rewolucjonistów, którzy zmarli śmiercią naturalną.

Jest to tablica wymieralności technicznie skonstruowana w sposób nieco odmienny, niż to się zwykle robi, lecz nadająca się całkowicie do wszelkich porównań z innymi tablicami. System ten jest wybitnie zbliżony do systemu budowy tablic wymieralności przez towarzystwa ubezpieczeń na wypadek śmierci. Tam również jednostki brane są pod obserwację nie od urodzenia, lecz mając różną ilość lat.

¹⁾ Tablicę wymieralności skonstruowałem dlatego dopiero od lat 30-u, ponieważ osobników w wieku młodszym spotykamy zbyt małą ilość.

Tablica wymieralności 237 wybitnych rewolucjonistów.

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w ‰	Przeciętne życie będzie lat jeszcze	Przeciętne dożyje do lat
30	100.000	605	6,0	35,42	65,42
31	99.395	646	6,5	34,64	65,64
32	98.749	700	7,1	33,86	65,86
33	98.049	768	7,8	33,10	66,10
34	97.281	885	9,1	32,35	66,35
35	96.396	1.027	10,7	31,65	66,65
36	95.369	1.108	11,6	30,98	66,98
37	94.261	1.156	12,3	30,34	67,34
38	93.105	1.174	12,6	29,71	67,71
39	91.931	1.079	11,7	29,08	68,08
40	90.852	938	10,3	28,42	68,42
41	89.914	867	9,6	27,71	68,71
42	89.047	815	9,2	26,98	68,98
43	88.232	783	8,9	26,22	69,22
44	87.449	815	9,3	25,45	69,45
45	86.634	857	9,9	24,69	69,69
46	85.777	868	10,1	23,93	69,93
47	84.909	872	10,3	23,17	70,17
48	84.037	891	10,6	22,41	70,41
49	83.146	946	11,4	21,64	70,64
50	82.200	1.045	12,7	20,88	70,88
51	81.155	1.138	14,0	20,15	71,15
52	80.017	1.212	15,1	19,43	71,43
53	78.805	1.283	16,3	18,72	71,72
54	77.522	1.340	17,3	18,02	72,02
55	76.182	1.388	18,2	17,33	72,33
56	74.794	1.469	19,6	16,64	72,64
57	73.325	1.617	22,1	15,96	72,96
58	71.708	1.795	25,0	15,31	73,31
59	69.913	1.964	28,1	14,69	73,69
60	67.949	2.090	30,8	14,10	74,10
61	65.859	2.194	33,8	13,53	74,53

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w ‰	Przeciętne życie będzie lat jeszcze	Przeciętne dożyje do lat
62	63.665	2.253	35,4	12,98	74,98
63	61.412	2.259	36,8	12,44	75,44
64	59.153	2.211	37,4	11,90	75,90
65	56.942	2.221	39,0	11,34	76,34
66	54.721	2.321	42,4	10,78	76,78
67	52.400	2.446	46,7	10,23	77,23
68	49.954	2.572	51,5	9,71	77,71
69	47.382	2.740	57,8	9,21	78,21
70	44.642	2.881	64,5	8,74	78,74
71	41.761	2.918	69,9	8,31	79,31
72	38.843	2.921	75,2	7,90	79,90
73	35.922	2.949	82,1	7,50	80,50
74	32.973	2.981	90,4	7,13	81,13
75	29.992	2.967	98,9	6,79	81,79
76	27.025	2.924	108,2	6,48	82,48
77	24.101	2.818	116,9	6,20	83,20
78	21.283	2.636	123,9	5,96	83,96
79	18.647	2.407	129,1	5,73	84,73
80	16.240	2.140	131,8	5,50	85,50
81	14.100	1.882	133,5	5,26	86,26
82	12.218	1.677	137,3	5,00	87,00
83	10.541	1.529	145,1	4,71	87,71
84	9.012	1.388	154,0	4,43	88,43
85	7.624	1.286	168,7	4,14	89,14
86	6.338	1.192	188,1	3,88	89,88
87	5.146	1.074	208,7	3,66	90,66
88	4.072	940	230,8	3,50	91,50
89	3.132	775	247,4	3,40	92,40
90	2.357	595	252,4	3,35	93,35
91	1.762	438	248,6	3,31	94,31
92	1.324	272	205,4	3,24	95,24
93	1.052	254	241,4	2,95	95,95
94	798	165	206,8	2,73	96,73
95	633	159	251,2	2,31	97,31

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w ‰	Przeciętnie żyć będzie lat jeszcze	Przeciętnie dożyje do lat
96	474	150	316,5	1,91	97,91
97	324	127	392,0	1,57	98,57
98	197	95	482,2	1,26	99,26
99	102	63	617,6	0,96	99,96
100	39	31	794,9	0,71	100,71

Z tablicy powyższej wynika, że wybitni rewolucjoniści byli ludźmi bardzo długowiecznymi. 30-letni osiągał przeciętnie lat prawie $65\frac{1}{2}$, 50-letni dożywał przeciętnie 71. Połowa z nich dożyła do 68 lat.

Mogłaby się jeszcze nasunąć wątpliwość, czy długowieczność wybitnych rewolucjonistów nie pochodzi stąd, że badania obejmują zaledwie 237 jednostek i to być może subiektywnie wybranych, a że liczba ich nie jest znaczna, przeto reguła prawdopodobieństwa nie ma tu dostatecznego zastosowania, a długowieczność tych ludzi mogłaby być dziełem przypadku.

Aby uniknąć wszelkich wątpliwości, przeprowadziłem specjalne badania nad życiem członków Konwencji Narodowej. W tym wypadku miałem do czynienia z zamkniętą, ściśle ograniczoną liczbą jednostek — o dowolności ich wyboru mowy być nie mogło. Następnie badałem 784 jednostki t. j. 3 razy więcej niż poprzednio.

Tablica wymieralności 784 członków Konwencji Narodowej.

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w ‰	Przeciętnie jeszcze żyć będzie lat	Przeciętnie dożyje do lat	Prawdopodobieństwo zgonu niewyrównane w ‰
30	100.000	401	4,0	36,86	66,86	0,0
31	99.599	580	5,8	36,00	67,00	8,5
32	99.019	572	5,8	35,21	67,21	12,0
33	98.447	583	5,9	34,41	67,41	3,5
34	97.864	548	5,6	33,62	67,62	2,4

Wiek	Liczba dożywa- jących	Liczba zmarłych	Prawdopodo- bieństwo zgonu w ⁰ / ₁₀₀	Przeciętnie jeszcze żyć będzie lat	Przeciętnie dożyje do lat	Prawdopodo- bieństwo zgonu niewyrównane w ⁰ / ₁₀₀
35	97.316	564	5,8	32,80	67,80	6,7
36	96.752	578	6,0	31,99	67,99	6,1
37	96.174	603	6,3	31,18	68,18	4,9
38	95.571	660	6,9	30,37	68,37	4,5
39	94.911	721	7,6	29,58	68,58	9,4
40	94.190	756	8,0	28,80	68,80	12,8
41	93.434	770	8,2	28,03	69,03	7,1
42	92.664	801	8,6	27,26	69,26	5,4
43	91.863	835	9,1	26,50	69,50	7,1
44	91.028	879	9,7	25,73	69,73	9,6
45	90.149	948	10,5	24,98	69,98	14,0
46	89.201	1.009	11,3	24,24	70,24	12,8
47	88.192	1.047	11,9	23,51	70,51	7,2
48	87.145	1.107	12,7	22,79	70,79	12,9
49	86.038	1.148	13,3	22,07	71,07	17,0
50	84.890	1.146	13,5	21,37	71,37	13,4
51	83.744	1.134	13,5	20,65	71,65	12,4
52	82.610	1.122	13,6	19,93	71,93	15,6
53	81.488	1.115	13,7	19,20	72,20	13,9
54	80.373	1.159	14,4	18,46	72,46	12,2
55	79.214	1.267	16,0	17,72	72,72	9,7
56	77.947	1.445	18,5	17,00	73,00	11,9
57	76.502	1.681	22,0	16,31	73,31	26,4
58	74.821	1.899	25,4	15,67	73,67	32,5
59	72.922	2.064	28,3	15,06	74,06	28,2
60	70.858	2.189	30,9	14,48	74,48	30,7
61	68.669	2.249	32,8	13,93	74,93	33,1
62	66.420	2.244	33,8	13,38	75,38	34,2
63	64.176	2.252	35,1	12,84	75,84	39,7
64	61.924	2.287	36,9	12,28	76,28	35,4
65	59.637	2.347	39,4	11,74	76,74	29,7
66	57.290	2.457	42,9	11,20	77,20	37,7
67	54.833	2.591	47,2	10,68	77,68	50,7
68	52.242	2.689	51,5	10,18	78,18	61,2

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w $\frac{0}{100}$	Przeciętnie jeszcze żyć będzie lat	Przeciętnie dożyje do lat	Prawdopodobieństwo zgonu niewyrównane w $\frac{0}{100}$
69	49.553	2.742	55,3	9,71	78,71	61,1
70	46.811	2.782	59,4	9,24	79,24	55,3
71	44.029	2.811	63,8	8,80	79,80	61,3
72	41.218	2.838	68,9	8,36	80,36	59,2
73	38.380	2.907	75,7	7,94	80,94	70,9
74	35.473	2.990	84,3	7,55	81,55	100,3
75	32.483	3.003	92,4	7,20	82,20	93,7
76	29.480	2.969	100,7	6,89	82,89	107,9
77	26.511	2.884	108,8	6,60	83,60	117,8
78	23.627	2.710	114,7	6,35	84,35	114,0
79	20.917	2.495	119,3	6,10	85,10	114,9
80	18.422	2.280	123,8	5,86	85,86	136,6
81	16.142	2.042	126,5	5,62	86,62	141,1
82	14.100	1.798	127,5	5,36	87,36	122,1
83	12.302	1.601	130,1	5,07	88,07	122,0
84	10.701	1.448	135,3	4,76	88,76	112,7
85	9.253	1.339	144,7	4,42	89,42	140,6
86	7.914	1.249	157,8	4,09	90,09	153,7
87	6.665	1.176	176,4	3,76	90,76	195,2
88	5.489	1.093	199,1	3,46	91,46	272,6
89	4.396	966	219,7	3,19	92,19	239,3
90	3.430	813	237,0	2,95	92,95	198,0
91	2.617	677	258,7	2,71	93,71	275,3
92	1.940	546	281,4	2,48	94,48	375,0
93	1.394	419	300,6	2,26	95,26	279,8
94	975	321	329,2	2,02	96,02	238,1
95	654	248	379,2	1,76	96,76	541,6
96	406	176	433,5	1,53	97,53	875,0
97	230	111	482,6	1,32	98,32	1000,0
98	119	67	563,0	1,09	99,09	
99	52	36	692,3	0,85	99,85	
100	16					

Powyżej zamieszczona tablica jest tablicą wymieralności 784 członków Konwencji Narodowej, którzy zmarli śmiercią natu-

ralną; została ona skonstruowana w sposób analogiczny do tablicy poprzedniej (tylko, że tu punktem wyjścia był rok 1792).

Jak wynika z liczb, przytoczonych w powyższej tablicy, członkowie Konwencji żyli nawet nieco dłużej od wybitnych rewolucjonistów. 30-letni wybitny rewolucjonista żył przeciętnie 65,42 lat, członek Konwencji 66,86. Jeśli chodzi o późniejsze lata stosunek ten przedstawia się następująco:

Wiek	Wyb. rew. do żyje do lat	Członek Konw. dożyje do lat
40	68,42	68,80 t. j. + 1,13
50	70,88	71,37 t. j. + 1,29
60	74,10	74,48 t. j. + 0,73
70	78,74	79,24 t. j. + 0,73
80	85,50	85,86 t. j. + 0,40

Ponieważ tablica wymieralności członków Konwencji ze względu na zamkniętą liczbę obserwowanych osób, jak i na większą ich liczbę budzi więcej zaufania, niż tablica 237 wybitnych rewolucjonistów, przeto przy dalszych porównaniach będą posługiwał się tablicą członków Konwencji tembardziej, że większość wybitnych rewolucjonistów zasiadała w tem zgromadzeniu. Zresztą obie te tablice wykazują różnice minimalne.

By uwydatnić fakt długowieczności członków Konwencji postaram się przeprowadzić porównanie między długością ich życia i długością życia ogółu ludności Francji w owym czasie.

Naukowo i poważnie opracowane tablice wymieralności spotykamy dopiero w wieku XIX, jeśli chodzi zaś o wiek XVIII, to istnieją prace trzech uczonych francuskich—Dupré de Saint Maur, Moheau i Duvillard. Najstarszą i o 100 lat wcześniejszą od okresu, o który nam chodzi, jest tablica Halley'a. Ponieważ jest to pierwsza tablica tego rodzaju, przeto w celach porównawczych przytaczam ją tutaj. Dotyczy ona ludności m. Wrocławia w latach 1687 — 1691. Wadą jej jest, że została oparta na statystyce zgonów.

Tablicę przeliczyłem w ten sposób, by liczba osób 30-letnich wynosiła 1000.

Tu podaję ją dla okresów pięcioletnich.

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodob. zgonu w ‰	Ile lat życia będzie jeszcze	Przeciętne dożyje do lat
30	1.000	80	80	27,22	57,22
35	920	86	93	24,37	59,37
40	834	94	113	21,63	61,63
45	740	99	134	19,05	64,05
50	641	102	159	16,60	66,60
55	539	95	176	14,28	69,28
60	444	96	216	11,80	71,80
65	348	98	282	9,37	74,37
70	250	101	404	7,04	77,04
75	149	84	564	5,16	80,16
80	65	44	677	3,84	83,84
85	21	21	1000	2,07	87,07
90	—	—	—	—	—

Porównywując tablicę Halley'a z tablicą członków Konwencji, widzimy prosto rażąca różnicę. Ci ostatni żyli nieporównanie dłużej.

Zachodzi pytanie, czy te ogromne różnice nie są spowodowane tylko różnicą czasu (około 100 lat) i miejsca (Wrocław).

By odpowiedzieć na to pytanie, poszukałem tablicy wymieralności skonstruowanej dla Francji i to współczesnej dla wybitnych rewolucjonistów. Wchodzi tu w rachubę przede wszystkim tablica Duvillard'a, ogłoszona w 1806 r., a ułożona na podstawie 2.920.672 osób żyjących i 101.542 zmarłych, zaobserwowanych przed Rewolucją w różnych okolicach Francji. Była ona do końca XIX w. używana przez francuskie towarzystwa ubezpieczeniowe. Opracowana jest starannie i jest znacznie dokładniejsza od tablicy Halley'a. By ułatwić porównania tablicę podaję od 30 lat życia, przeliczając tak, aby liczba osób w tym wieku wyniosła 100.000.

Tablica Duvillard'a.

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w $\frac{0}{100}$	Przeciętne życie będzie jeszcze	Przeciętne dożyje do lat
30	100.000	1.549	15,5	28,52	58,52
31	98.451	1.555	15,8	27,96	58,96
32	96.896	1.560	16,1	27,40	59,40
33	95.336	1.566	16,4	26,84	59,84
34	93.770	1.568	16,7	26,28	60,28
35	92.202	1.573	17,1	25,72	60,72
36	90.629	1.575	17,4	25,15	61,15
37	89.054	1.579	17,7	24,59	61,59
38	87.475	1.583	18,1	24,03	62,03
39	85.892	1.588	18,5	23,46	62,46
40	84.304	1.594	18,9	22,89	62,89
41	82.710	1.602	19,4	22,32	63,32
42	81.108	1.611	19,9	21,75	63,75
43	79.497	1.622	20,4	21,18	64,19
44	77.875	1.627	20,9	20,62	64,62
45	76.248	1.657	21,7	20,04	65,04
46	74.591	1.667	22,3	19,48	65,48
47	72.924	1.687	23,1	18,91	65,91
48	71.237	1.709	24,0	18,35	66,35
49	69.528	1.732	24,9	17,79	66,79
50	67.796	1.759	25,9	17,23	67,23
51	66.037	1.788	27,1	16,67	67,67
52	64.249	1.818	28,3	16,13	68,13
53	62.431	1.851	29,6	15,58	68,58
54	60.580	1.885	31,1	15,04	69,04
55	58.695	1.919	32,7	14,51	69,51
56	56.776	1.956	34,5	13,98	69,98
57	54.820	1.991	36,3	13,46	70,46
58	52.829	2.027	38,4	12,95	70,95
59	50.802	2.063	40,6	12,45	71,45
60	48.739	2.096	43,0	11,95	71,95
61	46.643	2.129	45,6	11,47	72,47

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w ‰	Przeciętnie żyć będzie jeszcze	Przeciętnie dożyje do lat
62	44.514	2.157	48,5	10,99	72,99
63	42.357	2.183	51,7	10,53	73,53
64	40.174	2.204	54,9	10,07	74,07
65	37.970	2.220	58,5	9,63	74,63
66	35.750	2.229	62,3	9,19	75,19
67	33.521	2.232	66,6	8,77	75,77
68	31.289	2.226	71,1	8,36	76,36
69	29.063	2.212	76,1	7,96	76,96
70	26.851	2.188	81,5	7,58	77,58
71	24.663	2.153	87,3	7,21	78,21
72	22.510	2.107	93,6	6,85	78,85
73	20.403	2.049	100,4	6,50	79,50
74	18.354	1.981	107,9	6,18	80,18
75	16.373	1.899	116,0	5,86	80,86
76	14.474	1.806	124,8	5,57	81,57
77	12.668	1.701	134,3	5,29	82,92
78	10.967	1.586	144,6	5,03	83,03
79	9.381	1.461	155,7	4,80	83,80
80	7.920	1.328	167,7	4,59	84,59
81	6.592	1.188	180,2	4,41	85,41
82	5.404	1.044	193,2	4,27	86,27
83	4.360	897	205,7	4,17	87,17
84	3.463	750	216,6	4,13	88,13
85	2.713	608	224,1	4,13	89,13
86	2.105	470	223,3	4,18	90,18
87	1.635	341	208,6	4,23	91,23
88	1.294	225	173,9	4,22	92,22
89	1.069	195	182,4	4,00	93,00
90	874	168	192,2	3,78	93,78
91	706	143	202,5	3,56	94,56
92	563	121	214,9	3,34	95,34
93	442	100	226,2	2,12	96,12
94	342	82	239,8	2,88	96,88
95	260	66	253,8	2,63	97,63

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w ‰	Przeciętnie żyć będzie jeszcze	Przeciętnie dożyje do lat
96	194	52	268,0	2,36	98,36
97	142	41	288,7	2,04	99,04
98	101	31	306,9	1,66	99,66
99	70	23	328,6	1,17	100,17
100	47	—	—	—	—

Tablica ta nie wykazuje zbyt wielkich różnic z tablicą Halley'a, chociaż dzieli obie blisko 100 lat, a do tego różnica kraju. Trzydziestoletni człowiek na zasadzie tablicy Halley'a ma przed sobą przeciętnie 27,22 lata życia, według tablicy Duvillard'a — 28,52 t. j. 1,30 roku życia dłużej.

Natomiast porównanie długowieczności członków Konwencji i ogółu Francuzów wg. Duvillard'a wykazuje ogromne różnice. Według Duvillard'a zaledwie 7,92% ludzi 30-letnich osiągnęło 80 rok życia, natomiast odsetek ten dla członków Konwencji jest przeszło dwa razy wyższy — 18,42%.

Wobec tak rażącej sprzeczności obu tych tablic nasuwa się pytanie, czy tablica Duvillard'a wiernie odpowiada rzeczywistości stanowi rzeczy.

W roku 1778 ukazało się dziełko p. t. „Recherches et Considerations sur la population de France“, napisane przez Moheau — była to pierwsza statystyka, a raczej pierwsza próba statystyki Francji. Autor w jednym z rozdziałów zastanawia się nad długowiecznością Francuzów i na zasadzie licznych obserwacji, poczynionych w różnych dzielnicach Francji, wylicza dla każdego wieku, ile jeszcze lat i miesięcy dany osobnik przeciętnie żyć będzie. Obliczenie to oparte jest na liczbie zgonów i wskutek ubożego materiału nie może rościć pretensji do ścisłości, jednak będzie nam b. pomocne, jako kontrola tablicy Duvillard'a.

Przeliczając miesiące na ułamki dziesiątne lat, otrzymałem następujące zestawienie:

Mając lat	Życ będzie jeszcze lat	Mając lat	Życ będzie jeszcze lat	Mając lat	Życ będzie jeszcze lat	Mając lat	Życ będzie jeszcze lat
30	28,00	44	19,75	58	12,25	72	5,33
31	27,50	45	19,25	59	11,67	73	5,00
32	26,92	46	18,75	60	11,08	74	4,75
33	26,25	47	18,17	61	10,50	75	4,50
34	25,58	48	17,67	62	10,00	76	4,25
35	25,00	49	17,17	63	9,50	77	4,08
36	24,42	50	16,58	64	9,00	78	3,92
37	23,83	51	16,00	65	8,50	79	3,75
38	23,25	52	15,50	66	8,00	80	3,58
39	22,67	53	15,00	67	7,50	81	3,42
40	22,08	54	14,50	68	7,00	82	3,33
41	21,50	55	14,00	69	6,58	83	3,17
42	20,92	56	13,42	70	6,17	84	3,08
43	20,33	57	12,83	71	5,67	85	3,00

Liczby te są wybitnie zbliżone do liczb Duvillard'a, a nawet tablica Moheau, szczególnie w latach późnej starości wykazuje mniejszą liczbę oczekiwanych lat życia.

Trzecią tablicą jest tablica wymieralności Dupré de Saint Maur.

Dupré de Saint Maur opracował na podstawie aktów zgonu trzech parafij Paryża i 12-u prowincjonalnych tablicę wymieralności dla okresu poprzedzającego 1749 rok. Tablica ta została opublikowana w wielkiej pracy Buffon'a nad człowiekiem. Badania przeprowadzono nad 23.394 jednostkami. Tablica ta nie różni się zasadniczo ani od dwu poprzednich (fancuskich), ani od tablicy Halley'a. Uwidocznia to następujące zestawienie:

Ile lat jeszcze żyć będzie				
Mając lat	Mieszkaniec Wrocławia 1687—1691 r. (tabl. Halley'a)	Mieszkaniec Francji przed 1749 (Dupré de St. Maur.)	Mieszkaniec Francji około 1770 r. (Moheau)	Mieszkaniec Francji bezp. przed Rewoluc. (Duvillard)
30	27,22	27,03	28,00	28,52
40	21,63	21,94	22,08	22,89
50	16,60	16,84	16,58	17,23
60	11,80	11,62	11,08	11,95
70	7,04	7,65	6,17	7,58
80	3,84	4,99	3,58	4,59

Jak widzimy wszystkie cztery źródła w ciągu stulecia (1687—ok. 1787) wykazują mniej więcej jednakową długość życia ludzkiego, przyczem daje się zauważyć bardzo nieznaczne jego przedłużenie; czwarta kolumna dla wieku lat 30 wykazuje 1,30 roku więcej, niż pierwsza.

Z zestawienia tego możemy wnosić, że tablica Duvillard'a istotnie wiernie przedstawia stosunki, panujące we Francji w przededniu Rewolucji.

Wynika stąd, że członkowie Konwencji byli dużo bardziej długowieczni, niż ogół współczesnych im Francuzów. Zilustruje to następujące zestawienie.

Wiek	Ile lat jeszcze żyć będzie		Ile % życia więcej ma przed sobą Członek Konwencji, niż przeciętny Francuz
	Francuz wg. Duvillard'a	Członek Konwencji	
30	28,52	36,86	+ 29%
40	22,89	28,80	+ 26%
50	17,23	21,37	+ 24%
60	11,95	14,48	+ 21%
70	7,58	9,24	+ 22%

Liczby te wykazują różnice bardzo znaczne. Członek Konwencji mając lat 30, mógł się spodziewać, że żyć będzie 8 i 1/3 roku dłużej, niż każdy inny Francuz. Oczekiwana ilość lat wynosi dla 30-letniego Francuza tyleż, co dla 40-letniego członka Kon-

wencji, a 50-letni członek tego wielkiego zgromadzenia ma przed sobą prawie tyle lat życia, co 40-letni Francuz.

Właściwie różnica ta jest jeszcze nieco większa, albowiem tablica Duvillard'a, podobnie jak Halley'a, Dupré de Saint Maur i Moheau, dotyczą ogółu ludności, a więc również i kobiet, natomiast nasza tablica członków Konwencji obejmuje oczywiście wyłącznie mężczyzn, a jak powszechnie wiadomo mężczyźni są nieco mniej długowieczni od kobiet.

Należy również mieć na uwadze fakt, że wyżej opisani autorzy oparli się prawdopodobnie li-tylko na statystyce zgonów, nie uwzględniając struktury społeczeństwa według wieku. Ponieważ jednak społeczeństwo francuskie XVIII wieku wykazywało mniej więcej równą ilość urodzin i zgonów, przeto ta niedokładność, która byłaby poważna w społeczeństwach o wysokim przyroście naturalnym, tu okazuje się minimalną.

Wobec powyższego możemy uznać za rzecz zupełnie pewną, że członkowie Konwencji żyli znacznie dłużej od współczesnych im Francuzów. Czy jednak swą imponującą zaiste długowiecznością dorównywują społeczeństwom XIX i XX wieku?

Na to pytanie postaram się teraz dać odpowiedź.

Istnieją przedewszystkiem trzy poważnie, naukowo opracowane tablice wymieralności z połowy XIX-go wieku dla sąsiadujących z Francją społeczeństw Anglii, Belgii i Niemiec.

1-o. Kierownik General Register Office w Londynie, William Farr, ogłosił w r. 1860 ogólne tablice śmiertelności dla ludności Anglii i Walji. Pracę swą oparł na spisach ludności, dokonanych w latach 1841 i 1851, oraz na liczbie zmarłych w czasie od 1838 do 1854 r. (6.470.720 wypadków śmierci).¹⁾

2-o. Sławny statystyk, Quetelet, ułożył kilka tablic wymieralności dla ludności Belgii, opierając się na spisach ludności i wykazach osób zmarłych. Tu wzięłem pod uwagę tablicę, opartą na spisie z r. 1856.

3-o. Tablica wymieralności ludności Niemiec w okresie 1871—1881. Tablica ta została opracowana b. dokładnie i sumiennie.

By nie przeciążać zbytnio niniejszego rozdziału, tablic tych nie umieściłem, przytoczę zaś tylko następujące zestawienie:

¹⁾ Tablica Farra przedrukowana została przez W. Krupa w „Theoretisches Handbuch des Lebensversicherung“. Lipsk 1871.

Ile lat przeciętnie żyć będzie jeszcze

Mając lat	Francuz wg. Duvillard'a XVIII w.	Anglik wg. Farr'a poł. XIX wieku	Belg wg. Queteleta poł. XIX w.	Niemiec 1871—1881	Członek Kon- wencji Naro- dowej
30	28,52	32,76	30,53	31,41	36,86
40	22,89	26,06	24,85	24,46	28,80
50	17,23	19,54	18,86	17,98	21,37
60	11,95	13,53	12,39	12,11	14,48
70	7,58	8,46	8,15	7,34	9,24
80	4,59	4,95	5,17	4,10	5,86

Z liczb tych wyciągnąć możemy następujące wnioski:

1-o. Członkowie Konwencji okazali się daleko bardziej długowieczni, niż ludność Anglii, Belgji i Niemiec w połowie XIX wieku.

2-o. Zwraca uwagę fakt, że ludność francuska XVIII w. (Duvillard) była niemal równie długowieczna, jak ludność Belgji, lub Niemiec w 100 lat później! Wprawdzie dla okresu (30—50 lat) tablice Belgji i Niemiec okazują się nieco korzystniejsze, lecz powyżej 50 lat życia wszystkie trzy tablice niemal identyfikują się, a 70-letni starcy we Francji w wieku XVIII mieli nawet więcej lat życia przed sobą, niż o cały wiek później starcy w tychże latach po drugiej stronie Renu. ¹⁾

¹⁾ W kilkadziesiąt lat później stosunki, panujące w Niemczech musiały ulec gwałtownej zmianie na lepsze, gdyż tablica, sporządzona dla ludności Niemiec na 1924/26 rok wykazuje kolosalne zwiększenie długości życia ludzkiego.

Różnicę między długowiecznością ludności Niemiec 1871/81 i 1924/26 wypukli następujące zestawienie (dane dotyczą wyłącznie mężczyzn):

Okres lat	Prawdopodobieństwo zgonu		Ile lat jeszcze żyć będzie przeciętnie			Różnica
	1871—1881	1924—1926	Mając lat	1871/81	1924/26	
30 — 40	104 ⁰ / ₀₀	43 ⁰ / ₀₀	30	31,41	38,44	+7,03!
40 — 50	155 ⁰ / ₀₀	70 ⁰ / ₀₀	40	24,46	30,05	+5,59!
50 — 60	245 ⁰ / ₀₀	143 ⁰ / ₀₀	50	17,98	22,20	+4,22!
60 — 70	430 ⁰ / ₀₀	312 ⁰ / ₀₀	60	12,11	15,08	+2,97!
70 — 80	716 ⁰ / ₀₀	617 ⁰ / ₀₀	70	7,34	9,26	+1,92!
80 — 90	934 ⁰ / ₀₀	900 ⁰ / ₀₀	80	4,10	5,00	+0,90!

Jak widać, zmniejszenie śmiertelności na bardzo wielką skalę występuje w latach męskich (30—50 lat), na mniejszą skalę w okresie wczesnej starości (50—70 lat), natomiast w czasy późnej starości (wyżej 70 lat) mamy do czynienia w obu wypadkach ze śmiertelnością niemal równą.

3-o. Wreszcie uderza fakt nader małej długowieczności Niemców 1871—81 wobec Anglików, którzy na 25 lat przedtem żyli znacznie dłużej.

Postaram się teraz porównać długowieczność wybitnych rewolucjonistów z długowiecznością współczesnych nam Francuzów. W tym celu przytaczam tablicę wymieralności dla mężczyzn — Francuzów za czas 1920—1923. Tablicę, dla ułatwienia porównań, ułożyłem w ten sposób, by liczba osób 30-letnich wynosiła 100.000.

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w 0/100	Ile lat żyć będzie jeszcze przeciętnie	Przeciętnie do żyje do lat
30	100.000	659	6,6	35,50	65,60
31	99.341	648	6,5	34,74	65,74
32	98.693	640	6,5	33,96	65,96
33	98.053	667	6,8	33,18	66,18
34	97.386	704	7,2	32,40	66,40
35	96.682	728	7,5	31,64	66,61
36	95.954	743	7,7	30,87	66,87
37	95.211	765	8,0	30,11	67,11
38	94.446	787	8,3	29,35	67,35
39	93.659	811	8,7	28,59	67,59
40	92.848	834	9,0	27,84	67,84
41	92.014	856	9,3	27,08	68,08
42	91.158	872	9,6	26,33	68,33
43	90.286	898	10,0	25,58	68,58
44	89.388	926	10,4	24,84	68,84
45	88.462	954	10,8	24,09	69,09
46	87.508	998	11,4	23,35	69,35
47	86.510	1.062	12,3	23,61	69,61
48	85.448	1.094	12,8	21,89	69,89
49	84.354	1.161	13,8	21,16	70,16
50	83.193	1.190	14,3	20,45	70,45
51	82.003	1.273	15,5	19,74	70,74
52	80.730	1.360	16,9	19,05	71,05
53	79.370	1.421	17,9	18,36	71,36
54	77.949	1.467	18,9	17,69	71,69

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w 0/100	Ile lat życia jeszcze przeciętnie	Przeciętnie dożyje do lat
55	76.473	1.534	20,1	17,02	72,02
56	74.939	1.619	21,6	16,36	72,36
57	73.320	1.720	23,5	15,71	72,71
58	71.600	1.807	25,2	15,08	73,08
59	69.793	1.869	26,8	14,45	73,45
60	67.924	1.924	28,3	13,84	73,84
61	66.000	1.996	30,2	13,23	74,23
62	64.004	2.116	33,1	12,62	74,62
63	61.888	2.273	36,7	12,04	75,04
64	59.615	2.295	38,5	11,48	75,48
65	57.320	2.321	40,5	10,92	75,92
66	54.999	2.390	43,4	10,36	76,36
67	52.609	2.472	47,0	9,80	76,80
68	50.137	2.587	51,6	9,26	77,26
69	47.550	2.780	58,5	8,74	77,74
70	44.770	2.915	65,1	8,25	78,25
71	41.855	2.929	70,0	7,79	78,79
72	38.926	2.945	75,7	7,34	79,34
73	35.981	2.987	83,0	6,90	79,90
74	32.994	2.926	88,7	6,48	80,48
75	30.068	2.765	92,0	6,07	81,07
76	27.303	2.668	97,7	5,63	81,63
77	24.635	2.959	120,1	5,19	82,19
78	21.676	3.142	145,0	4,83	82,83
79	18.534	2.961	159,7	4,56	83,56
80	15.573	2.633	169,1	4,33	84,33
81	12.940	2.241	173,2	4,11	85,11
82	10.699	1.921	179,5	3,87	85,87
83	8.778	1.668	190,0	3,61	86,61
84	7.110	1.515	213,2	3,34	87,34
85	5.595	1.338	239,0	3,12	88,12
86	4.257	1.102	259,0	2,94	88,94
87	3.155	868	275,0	2,79	89,79
88	2.287	658	287,5	2,66	90,66

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zmarłych	Prawdopodobieństwo zgonu w $\frac{0}{100}$	Ile lat żyć będzie jeszcze przeciętnie	Przeciętnie dożyje do lat
89	1.629	485	297,7	2,54	91,54
90	1.144	350	306,5	2,40	92,40
91	794	253	318,7	2,25	93,25
92	541	185	341,0	2,07	94,07
93	356	142	401,0	1,88	94,88
94	214	90	419,5	1,81	95,81
95	124	54	430,7	1,75	96,75
96	70	31	440,0	1,71	97,71
97	39	17	448,5	1,66	98,66
98	22	10	458,0	1,60	99,60
99	12	5	468,0	1,54	100,54
100	7	3	481,0	1,46	101,46
101	4	1	—	—	—
102	3	2	—	—	—
103	1	1	—	—	—

Dla lepszego zobrazowania długowieczności ludności Francji w początku XX wieku przytoczę tu jeszcze kilka liczb, zaczerpniętych z tablicy śmiertelności ułożonej, obliczonej za lata przedwojenne 1898 — 1903 i 1908 — 1913 dla mężczyzn.

Wiek	Liczba dożywających			Przeciętnie żyć będzie jeszcze lat		
	1898/903	1908/13	1920/23	1898/903	1908/13	1920/23
30	100.000	100.000	100.000	33,86	34,03	35,50
40	91.113	91.602	92.848	26,65	26,67	27,84
50	79.550	80.272	83.193	19,76	19,69	20,45
60	63.854	64.057	67.924	13,31	13,34	13,84
70	40.597	40.579	44.770	7,92	8,00	8,25
80	12,969	13,384	15.573	4,37	4,29	4,33

Z liczb tych wyciągnąć możemy następujące wnioski:

Proces przedłużania życia ludzkiego ma miejsce również i w społeczeństwie francuskim. Przed stu pięćdziesięciu laty zaledwie niespełna 27% mężczyzn trzydziestoletnich osiągnęło 70 rok życia,

obecnie odsetek ten wzrósł do 45%. Analogicznie 30-letni mężczyzna mógł się spodziewać przed Rewolucją, że przeciętnie będzie żyć jeszcze lat 28,52, w obecnych czasach — 35,50 t. j. blisko o 7 (6,98) lat dłużej. Zaznaczyć należy jednak, że ten proces przedłużania życia odbywał się we Francji w tempie znacznie powolniejszym, niż w Niemczech. Niemcy, jeśli chodzi o długowieczność ludności, w okresie 1871—81 r. stali znacznie w tyle ze swymi sąsiadami z drugiej strony Renu.¹⁾ W ciągu jednak przeszło półwiecza zdołali ich nie tylko dogonić, lecz nawet nieco prześcignąć.

30-letni Niemiec w 1924—26 r. oczekuje przeciętnie jeszcze 38,44 lat życia, natomiast Francuz (1920—23) — 35,50 lat t. j. o 2,96 roku mniej. Analogiczne liczby dla 50- i 70-letnich Niemców wynoszą 22,20 i 9,26, dla Francuzów 20,45 i 8,25 t. j. kilka do 11% mniej. Poza to uderza we francuskich tablicach nadzwyczaj powolne tempo przedłużania życia ludzkiego w ciągu ostatnich lat 25. Liczby dla 1898—903, 1908—13 i 1920—23 r. wykazują różnice wręcz minimalne.

Jest rzeczą ciekawą porównanie długowieczności Członków Konwencji z długowiecznością ogółu Francuzów w 100 lat przeszło później.

Wiek	Liczba dożywających		Przeciętnie żyć będzie jeszcze lat	
	Francuzi 1920/23	Członkowie Konwencji	Francuzi 1920/23	Członkowie Konwencji
30	100.000	100.000	35,50	36,86
40	92.848	94.190	27,84	28,80
50	83,193	84,890	20,45	21,37
60	67.924	70.858	13,84	14,48
70	44.770	46.811	8,25	9,24
80	15.573	18.422	4,33	5,86

Jak z zestawienia tego wynika członkowie Konwencji żyli dłużej, niż współcześni nam Francuzi.

Tak więc członkowie Konwencji okazali się bardziej długowieczni nie tylko od współczesnych im ich rodaków i od ludności

¹⁾ 30-letni Niemiec (1871—81) mógł oczekiwać 31,41 lat życia, natomiast Francuz w tym samym wieku w tymże czasie (1871—81) — 33,83 lata t. j. o 2,52 roku więcej. Analogiczne liczby dla 60-letnich wynoszą 12,11 i 13,58.

państw sąsiednich w połowie XIX w., lecz swą długowiecznością przewyższają nawet Francuzów z r. 1920—23, mimo, że żyli przeszło 100 lat wcześniej i mimo, że w ciągu ostatniego wieku konstatujemy kolosalny postęp medycyny, a warunki higieniczne, wówczas tak niepomysłne, ogromnej uległy poprawie.

Dotąd porównywałem tablicę wymieralności członków Konwencji z innymi tablicami, dotyczącymi ogółu ludności na danym terytorjum w danym czasie. Teraz postaram się przeprowadzić porównania z tablicami wymieralności, skonstruowanymi dla mniej lub więcej zamkniętych grup osób. Materiału dostarczą nam przede wszystkim tablice używane przez towarzystwa ubezpieczeń życiowych, sporządzane na zasadzie statystyki żyjących i zmarłych ubezpieczonych osób. Oczywiście ubezpieczane bywają tylko jednostki zdrowe, wobec czego prawdopodobieństwo zgonu w tych tablicach będzie zawsze mniejsze, a przeciętny czas trwania życia dłuższy, niż w tablicach, dotyczących ogółu ludności.

W r. 1746 Deparcieux ogłosił 6 tablic śmiertelności, z których szczególnie jedna, tu podana, znalazła obszerne zastosowanie w praktyce. (Deparcieux: „Essai sur les probabilités de la durée de la vie humaine“. Paris, 1746). Za materiał posłużyły autorowi obserwacje, poczynione nad osobami, należącymi do 3 tontin¹⁾ (założ. w latach 1689, 1696 i 1734) od czasu ich założenia aż po rok 1742; liczba obserwowanych osób wynosiła 9.320²⁾). Tablica Deparcieux znalazła obszerne zastosowanie w praktyce ubezpieczeń życiowych we Francji, gdzie używano jej do obliczania rent dożywotnych, podczas gdy przy ubezpieczeniu na wypadek śmierci stosowano, poprzednio wymienioną, tablicę Duvillard'a.

Tu podaję tablicę tak przeliczoną, by zasadnicza liczba 1000 wypadła w wieku lat 30.

Gdy studjujemy tę tablicę, przede wszystkim nasuwa się nam pytanie, czy zachodzi duża różnica między długowiecznością jednostek ubezpieczonych, a ogółem. Działają tu dwie przyczyny: przede wszystkim towarzystwa przyjmują tylko ludzi zdrowych, z drugiej jednak strony z pośród zdrowych chętniej ubezpieczają się ludzie nie specjalnie zdrowi, lecz ci, którzy nie mając pewności długiego życia, pragną zabezpieczyć byt swych rodzin. Nadto z po-

¹⁾ Rodzaj towarzystw ubezpieczonych.

²⁾ Inne jeszcze tablice ułożono na podstawie obserwacji 10219 mnichów.

Tablica Deparcieux.

Wiek	Liczba dożywa- jących	Liczba zgonów	Prawdopodo- bieństwo zgonu w 0/100	Przeciętnie żyć będzie jeszcze lat	Przeciętnie dożyje do lat
30	1000,0	10,9	10,9	34,06	64,06
31	989,1	10,9	11,0	33,43	64,43
32	978,2	10,9	11,1	32,80	64,80
33	967,3	10,8	11,2	32,17	65,17
34	956,5	10,9	11,4	31,53	65,53
35	945,6	10,9	11,5	30,86	65,86
36	934,7	10,9	11,7	30,22	66,22
37	923,8	9,5	10,3	29,57	66,57
38	914,3	9,5	10,4	28,89	66,89
39	904,8	9,5	10,5	28,07	67,07
40	895,3	9,5	10,6	27,48	67,48
41	885,8	9,6	10,8	26,76	67,76
42	876,2	9,6	10,9	26,06	68,06
43	866,6	9,5	11,0	25,35	68,35
44	857,1	9,5	11,1	24,61	68,61
45	847,6	9,5	11,2	23,90	68,90
46	838,1	10,9	13,0	23,15	69,15
47	827,2	10,9	13,2	22,45	69,45
48	816,3	12,2	15,0	21,75	69,75
49	804,1	12,2	15,2	21,06	70,06
50	791,9	16,3	17,2	20,38	70,38
51	778,3	15,0	19,3	19,73	70,73
52	763,3	15,0	19,6	19,11	71,11
53	748,3	15,0	20,0	18,48	71,48
54	733,3	16,4	22,3	17,85	71,85
55	716,9	16,3	22,8	17,24	72,24
56	700,6	16,3	23,3	16,65	72,65
57	684,3	17,7	25,9	16,02	73,02
58	666,6	17,7	26,6	15,44	73,44
59	648,9	17,7	27,3	14,83	73,83
60	631,2	17,7	28,1	14,24	74,24
61	613,5	17,7	28,9	13,65	74,65

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zgonów	Prawdopodobieństwo zgonu w 0/00	Przeciętnie żyć będzie jeszcze lat	Przeciętnie dożyje do lat
62	595,8	19,1	32,0	13,04	75,04
63	576,7	19,1	33,1	12,46	75,46
64	557,6	19,1	34,2	11,87	75,87
65	538,5	20,5	38,0	11,27	76,27
66	518,0	21,8	42,1	10,68	76,68
67	496,2	23,2	46,7	10,14	77,14
68	473,0	24,5	51,9	9,60	77,60
69	448,5	25,9	57,7	9,11	78,11
70	422,6	25,9	61,3	8,64	78,64
71	396,7	27,3	68,7	8,18	79,18
72	369,4	27,3	73,8	7,74	79,74
73	342,1	27,2	79,7	7,31	80,31
74	314,8	27,3	86,6	6,89	80,89
75	287,5	25,9	90,0	6,52	81,52
76	261,6	25,9	99,0	6,12	82,12
77	235,7	25,9	109,8	5,71	82,71
78	209,8	24,5	116,9	5,36	83,36
79	185,3	24,5	132,3	5,01	84,01
80	160,8	23,2	144,1	4,69	84,96
81	137,6	21,8	158,4	4,38	85,38
82	115,8	19,1	164,7	4,12	86,12
83	96,7	16,3	169,0	3,83	86,83
84	80,4	15,0	186,4	3,54	87,54
85	65,4	13,6	208,3	3,24	88,24
86	51,8	12,3	236,8	—	—
87	39,5	9,5	241,4	—	—
88	30,0	8,2	272,7	—	—
89	21,8	6,8	312,5	—	—
90	15,0	5,5	363,6	—	—
91	9,5	4,1	428,6	—	—
92	5,4	2,7	500,0	—	—
93	2,7	1,4	500,0	—	—
94	1,3	1,3	1000,0	—	—
95	—	—	—	—	—

śród ludzi ubezpieczonych bardzo często zrywają umowę ubezpieczeniową ci, którzy czują się zupełnie zdrowi, natomiast ubezpieczeni, którzy z biegiem lat zdrowie tracą, prawie nigdy nie porzucają ubezpieczenia.

Działają tu zatem dwie przyczyny, jedna wpływa na znaczne zmniejszenie prawdopodobieństwa zgonu wśród ubezpieczonych, druga to prawdopodobieństwo nieco zwiększa. Ponieważ jednak ta pierwsza przyczyna działa nierównie silniej od drugiej, więc śmiertelność wśród ubezpieczonych bywa stale mniejsza, a długowieczność większa, niż wśród ogółu¹⁾. Uwidocznia nam to następujące zestawienie:

Wiek	Ile lat żyć będzie		Prawdopodobieństwo zgonu	
	Francuz ²⁾ XVIII w.	Ubezpieczony Francuz XVIII w.	Francuz w XVIII wieku	Ubezpieczony Francuz XVIII wieku
30	28,52	34,06	157 ⁰ / ₀₀	105 ⁰ / ₀₀
40	22,89	27,48	196 ⁰ / ₀₀	115 ⁰ / ₀₀
50	17,23	20,38	281 ⁰ / ₀₀	203 ⁰ / ₀₀
60	11,95	14,24	449 ⁰ / ₀₀	331 ⁰ / ₀₀
70	7,58	8,64	705 ⁰ / ₀₀	619 ⁰ / ₀₀
80	4,59	4,69		

Porównanie to wykazuje ogromne różnice między długowiecznością i prawdopodobieństwem zgonu ubezpieczonych Francuzów i ogółu ludności w XVIII w.; jest to zresztą zupełnie zrozumiałe.

Lecz jest rzeczą nader trudną do wytłomaczenia, że członkowie Konwencji żyli jeszcze dłużej, niż ubezpieczeni Francuzi XVIII w. Wszak aby dostać się do Konwencji nie trzeba było stać przed komisją lekarską, a elementy najzdrowsze w owych czasach chętnie poświęcały się karierze wojskowej, tak że należałoby się spodziewać spotkać w Konwencji raczej ludzi mniej zdrowych. Tymczasem trzydziestoletni członek Konwencji miał prze-

1) Przyczynia się również do tego w pewnej mierze fakt, że ubezpieczają się chętniej ludzie zamożniejsi, a więc żyjący w lepszych warunkach higienicznych.

2) Według tablicy Duvillard'a.

ciętnie przed sobą jeszcze 36,86 lat życia, a ubezpieczony Francuz 34,06, t. j. o 2,80 roku mniej. Dla 50-letnich liczby te wynoszą 21,37 i 20,38, dla 70-letnich — 9,24 i 8,64.

Nasuwa się jednak pewna wątpliwość co do tych porównań. Tablice Deparcieux dotyczą okresu 1689 — 1742; obserwowany okres życia członków Konwencji trwa od 1792 do przeciętnie około 1825—30 r. Jest zatem około 100 lat różnicy w obu tych obserwacjach.

By wyjaśnić te wątpliwości postaram się przeprowadzić porównania ze znacznie późniejszymi tablicami śmiertelności.

Na Powszechnej Wystawie Paryskiej 1889 r. przedstawiono tablicę wymieralności, opartą na danych, dostarczonych przez 4 francuskie towarzystwa ubezpieczeniowe (Assurances Générales, Union, Nationale i Phénix). Tablica dotyczy okresu 1819—1888 r. Badań dokonano nad 229.143 osobami (w tem 22.621 zmarłych), które przeżyły w ubezpieczeniu łącznie lat 1.790.782,75.

Tu podaję tę tablicę przeliczoną w ten sposób, że podstawowa liczba 100.000 osób wypada na wiek lat 30.

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zgonów	Prawdopodobieństwo zgonu w $\frac{0}{100}$	Przeciętnie żyć będzie jeszcze lat	Przeciętnie dożyje do lat
30	100.000	698	7,0	34,38	64,38
31	99.302	712	7,2	33,62	64,62
32	98.590	726	7,4	32,86	64,86
33	97.864	741	7,6	32,10	65,10
34	97.123	759	7,8	31,34	65,34
35	96.364	778	8,1	30,58	65,58
36	95.586	798	8,4	29,83	65,83
37	94.788	821	8,7	29,07	66,07
38	93.967	845	9,0	28,32	66,32
39	93.122	871	9,4	27,58	66,58
40	92.251	900	9,8	26,83	66,83
41	91.351	930	10,2	26,09	67,09
42	90.421	964	10,7	25,35	67,35
43	89.457	1.000	11,2	24,62	67,62
44	88.457	1,039	11,7	23,89	67,89

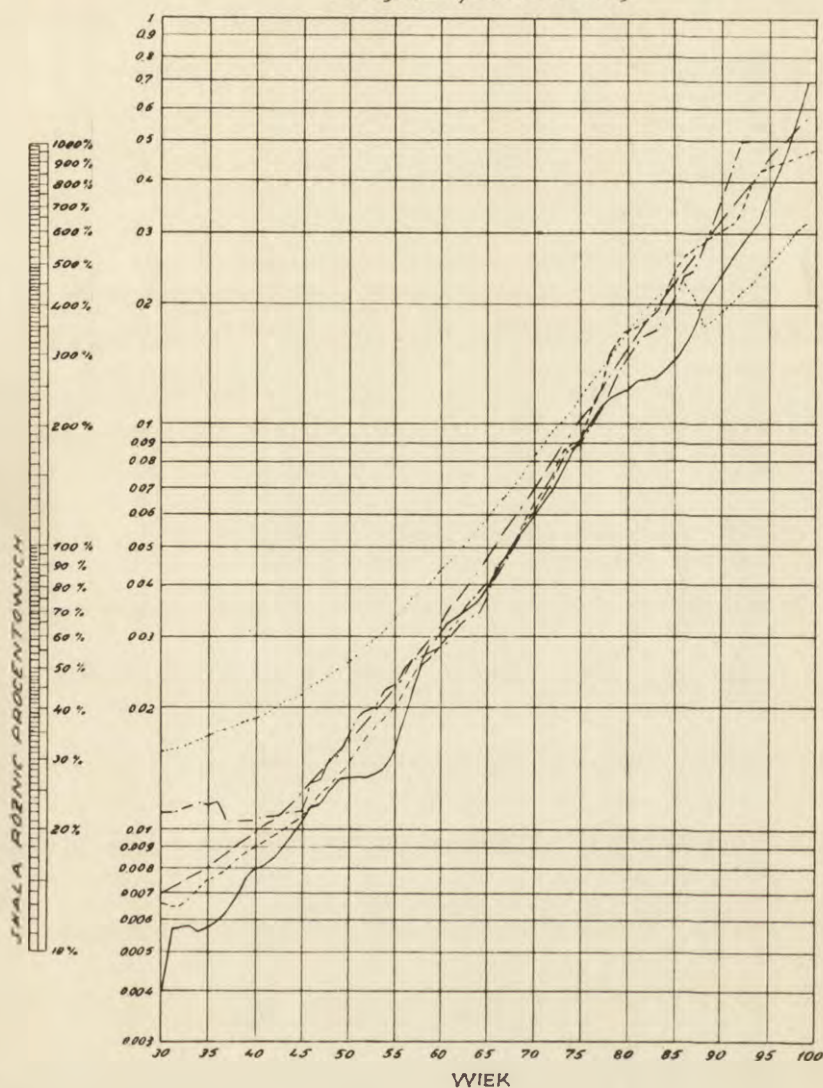
Wiek	Liczba dożywających	Liczba zgonów	Prawdopodobieństwo zgonu w 0/100	Przeciętnie żyć będzie jeszcze lat	Przeciętnie dożyje do lat
45	87.418	1.080	12,4	23,17	68,17
46	86.338	1.125	13,0	22,46	68,46
47	85.213	1.173	13,8	21,75	68,75
48	84.040	1.223	14,6	21,04	69,04
49	82.817	1.278	15,4	20,35	69,35
50	81.539	1.335	16,4	19,66	69,66
51	80.204	1.397	17,4	18,98	69,98
52	78.807	1.462	18,5	18,30	70,30
53	77.345	1.530	19,8	17,64	70,64
54	75.815	1.601	21,1	16,99	70,99
55	74.214	1.676	22,6	16,34	71,34
56	72.538	1.754	24,2	15,71	71,71
57	70.784	1.835	25,9	15,08	72,08
58	68.949	1.918	27,8	14,47	72,47
59	67.031	2.003	29,9	13,87	72,87
60	65.028	2.089	32,1	13,28	73,28
61	62.939	2.176	34,6	12,71	73,71
62	60.763	2.264	37,2	12,15	74,15
63	58.499	2.348	40,1	11,60	74,60
64	56.151	2.432	43,3	11,06	75,06
65	53.719	2.511	46,7	10,54	75,54
66	51.208	2.585	50,5	10,03	76,03
67	48.623	2.652	54,5	9,54	76,54
68	45.971	2.711	59,0	9,06	77,06
69	43.260	2.758	63,8	8,60	77,60
70	40.502	2.794	69,0	8,15	78,15
71	37.708	2.814	74,6	7,71	78,71
72	34.894	2.818	80,8	7,29	79,29
73	32.076	2.803	87,4	6,89	79,89
74	29.273	2.770	94,6	6,50	80,50
75	26.503	2.714	102,4	6,13	81,13
76	23.789	2.637	110,8	5,77	81,77
77	21.152	2.538	120,0	5,43	82,43
78	18.614	2.416	129,8	5,10	83,10

Wiek	Liczba dożywających	Liczba zgonów	Prawdopodobieństwo zgonu w 0/100	Przeciętnie żyć będzie jeszcze lat	Przeciętnie dożyje do lat
79	16.198	2.275	140,5	4,79	83,79
80	13.923	2.115	151,9	4,79	84,49
81	11.808	1.939	164,2	4,21	85,21
82	9.869	1.752	177,5	4,02	86,02
83	8.117	1.556	191,7	3,70	86,70
84	6.561	1.358	207,0	3,46	87,46
85	5.203	1.162	223,3	3,23	88,23
86	4.041	973	240,7	3,01	89,01
87	3.068	795	259,3	2,81	89,81
88	2.273	635	279,1	2,62	90,62
89	1.638	491	300,1	2,44	91,44
90	1.147	370	322,3	2,27	92,27
91	777	269	345,8	2,11	93,11
92	508	188	370,4	1,96	93,96
93	320	127	396,3	1,82	94,82
94	193	82	423,3	1,69	95,69
95	111	50	451,5	1,57	96,57
96	61	29	480,6	1,45	97,45
97	32	16	510,6	1,31	98,31
98	16	10	541,7	1,12	99,12
99	6	4	573,8	0,92	99,92
100	2	—	602,6		

Tablica ta została sporządzona na zasadzie badań, przeprowadzonych we Francji, więc w tymże kraju, gdzie żyli członkowie Konwencji; badania te przeprowadzono około pół wieku później, a więc w warunkach pomyślniejszych, wreszcie dokonano tych badań, opierając się zawsze na jednostkach uprzednio zbadanych co do ich stanu zdrowia.

Jednak mimo to członkowie Konwencji żyli dłużej i to nawet dość znacznie dłużej.

Prawdopodobieństwo zgonu w wieku 30-100 lat Przegląd porównawczy



Objaśnienie.

- 784 członków Konwencji Narodowej, którzy zmarli śmiercią naturalną
- Francuzi w końcu XVIII wieku (Tablica Duvalorda)
- - - - - Ludność Francji 1920-23 r. (mężczyźni)
- · - · - Ubezpieczeni Francuzi 1689-1712 r. (Deparcieux)
- - - - - Ubezpieczeni Francuzi XIX w. (Tablica 4-eh francuskiego towarzystwa ubezpieczeniowego 1812-1900 r.)

Wiek	Ile lat jeszcze żyć będzie:	
	Francuz ubezpieczony XIX w.	Członek Konwencji
30	34,38	36,86
50	19,66	21,27
70	8,15	9,24

Ta nieoczekiwana długowieczność członków Konwencji jest czemś tak zastanawiającem, że postaram się przeprowadzić porównania z tablicami wymieralności ubezpieczonych w innych krajach.

Z pośród licznych tablic, skonstruowanych przez towarzystwa ubezpieczeniowe wybrałem następujące:

1-o. Tablica 60-iu brytyjskich towarzystw ubezpieczeniowych, ogłoszona 1903 r. i opracowana dla okresu 1863 — 1893. Liczby zaczerpnięte z Rocznika Państwowego Urzędu Kontroli Ubezpieczeń — Warszawa 1929 r.

2-o. Tablica niemieckich towarzystw ubezpieczeniowych, ogłoszona 1926 r. i opracowana dla okresu 1876 — 1905/6 r. Zaczerpnięta z „Die Sterbetafel 1926 des Vereines Dutscher Lebensversicherungs-Gesellschaften“ von Regierungsrat Dr. A. Abel — Berlin, 1926 r.

3-o. Tablica 30-u towarzystw amerykańskich, ogłoszona przez Meech'a 1881 r. (Meech: „System and tables of life Insurance“ Norwich. Conn. 1881).

Wszystkie te tablice dotyczą mężczyzn w zupełnie dobrym stanie zdrowia.

By nie przeciążać zbyt tego rozdziału, tablic tych nie podaję, przytoczę tylko następujące zestawienie:

Przeciętnie żyć będzie jeszcze lat

Mając lat	Ubezpieczony Francuz 1819—1888	Ubezpieczony Amerykanin 2 poł. XIX w.	Ubezpieczony Niemiec 1876—1905/06	Ubezpieczony Brytyjczyk 1863—1893	Członek Konwencji
30	34,38	35,57	35,47	35,85	36,86
40	26,83	27,86	27,04	28,48	28,80
50	19,66	20,61	19,46	21,24	21,37

Przeciętnie żyć będzie jeszcze lat

Mając lat	Ubezpieczony Francuz 1819—1888	Ubezpieczony Brytyjczyk 1863—1893	Ubezpieczony Niemiec 1876—1905/06	Ubezpieczony Amerykanin z poł. XIX w.	Członek Konwencji
60	13,28	14,07	13,02	14,56	14,48
70	8,15	8,71	8,04	8,97	9,24
80	4,49	4,84	4,55	4,87	5,86

Z powyższego zestawienia widzimy, że długowieczność jednostek ubezpieczonych w drugiej połowie XIX wieku była mniej więcej jednakowa we Francji, W. Brytanji, Niemczech i Ameryce. Nieco mniej korzystne liczby dla Francji tłumaczą się trochę wcześniejszym okresem badań; pozatem Amerykanie są naogół nieco bardziej długowieczni, szczególnie od Francuzów i Niemców. Różnice są jednak minimalne i cztery pierwsze kolumny powyższej tablicy są wybitnie do siebie zbliżone.

Natomiast członkowie Konwencji Narodowej żyli dłużej, niż ubezpieczeni w końcu XIX wieku w czterech wyżej wymienionych krajach.

Znamienną długowieczność członków Konwencji uwypukli jeszcze następujące zestawienie, podające na zasadzie poprzednio wymienionych tablic, odsetek 30-letnich, którzy dożyją do lat 70-u.

Ludność Niemiec, mężczyźni 1924/26 r.	52,56%
784 członków Konwencji Narodowej	46,81%
Ludność Francji, mężczyźni 1920/23 r.	44,77%
Ubezpieczeni Brytyjczycy — 1863—1893 (60 towarzystw)	44,17%
Ubezpieczeni Francuzi (koniec XVII — poł. XVIII w. Deparcieux)	42,26%
Ubezpieczeni Niemcy (ok. 1875 — 1905/6 r.) (Zw. tow. ubezp.)	41,44%
Ludność Francji 1898/1903 i 1908/13 r. mężczyźni ¹⁾	40,60%
Ubezpieczeni Francuzi (1819 — 1888; 4 towarzystwa)	40,50%
Ludność Angli i Walji 1838 — 1854; mężczyźni (Farr)	37,56%

¹⁾ Podalem liczbę dla 1898/1903 r.; dla 1908/13 r. odnośna liczba jest zaledwie o 0,02⁰/₀₀ niższa.

Ubezpieczeni Niemcy (1850 ok. 1875; 23 towarzystwa)	36,00%
Ludność Niemiec 1870/80 r. mężczyźni	32,60%
Ludność Belgji w połowie XIX w. (Quetelet)	31,60%
Ludność Francji przed Rewolucją (Duvillard)	26,85%
Ludność Wrocławia 1687—91 (Halley)	25,00%

Zestawienie to raz jeszcze dobitnie wykazuje, że członkowie Konwencji byli bardziej długowieczni zarówno od współczesnej im ludności Francji i innych krajów europejskich w XIX w., jak i od ludności ubezpieczonej w XIX w. i współczesnych nam Francuzów. Jedynie ludność powojenna Niemiec, a jak to dalej ujrzymy w większym jeszcze stopniu państw skandynawskich, Australji i kilku innych państw i to dopiero w XX wieku okazuje się bardziej długowieczną.

W celu ułatwienia dalszych i szerszych porównań długowieczności ludzi, poniżej przytaczam oczekiwaną liczbę lat życia dla wielu krajów i różnych okresów. Pierwsze zestawienie dotyczy okresu między 1870 — 1890 r., drugie zestawienie 1890 — 1900 r., wreszcie trzecie obejmuje okres 1900 — 1910. W tym ostatnim wypadku podałem w miarę możliwości oczekiwaną liczbę lat nie tylko dla 30-letnich, lecz i dla 40, 50, 60, 70-letnich. Wszystkie te liczby dotyczą wyłącznie ludności męskiej.

Oczekiwana przeciętna ilość lat życia

1870 — 1890 r. Mężczyźni.	30 lat.
Członkowie Konwencji	36,86
Danja 1880/89	35,90
Szwecja 1871/80	35,10
Finlandja 1881/90	34,30
Belgja 1881/90	34,06
Francja 1877/81	33,83
Holandja 1870/79	33,70
Włochy 1876/87	33,50
Anglja i Walja 1871/80	32,10
Szkocja 1876/81	32,05
Niemcy 1871/81	31,41
Austrja	30,53

Oczekiwana przeciętna ilość lat życia

1890—1900 r. Mężczyźni	30 L.	40 L.	50 L.	60 L.	70 L.
Szwecja 1891/1900	37,50	29,90	22,44	15,44	9,36
Członkowie Konwencji	36,86	28,80	21,37	14,48	9,24
Holandja 1890/99	35,90	28,10	20,70	14,00	8,60
Włochy 1899/1902	35,67	28,00	20,50	13,58	7,92
Belgja 1891/1900	34,22	26,71	19,69	13,43	8,13
Francja 1898/1903	33,86	26,65	19,76	13,31	7,92
Niemcy 1891/1900	33,46	25,89	19,00	12,82	7,76
Anglja i Walja 1891/1900	33,07	25,64	18,90	12,93	8,05

Oczekiwana przeciętna ilość lat życia

1900—1910 r. Mężczyźni.	30 L.	40 L.	50 L.	60 L.	70 L.	80 L.
Norwegja 1901/10	38,86	31,49	23,96	16,79	10,57	5,86
Szwecja 1901/10	38,57	30,77	23,17	16,06	9,85	5,22
Danja 1906/10	38,00	29,70	22,10	15,20	9,30	5,10
Holandja 1900/9	37,80	29,50	21,80	14,70	8,90	4,90
Członkowie Konwencji	36,86	28,80	21,37	14,48	9,24	5,88
Australja 1901/10	36,52	28,56	21,16	14,35	8,67	4,96
Włochy 1901/10	35,94	28,23	20,73	13,78	8,02	4,06
Finlandja 1901/10	35,60	—	—	14,10	—	4,90
U. S. A. 1901/10 ¹⁾	34,80	27,55	20,59	14,17	8,96	5,07
Anglja i Walja 1901/10	34,76	26,96	19,76	13,49	8,39	4,86
Niemcy 1901/10	34,55	26,64	19,43	13,14	7,99	4,38
Francja ²⁾	33,95	26,66	19,73	13,33	7,96	4,33
Szwajcarja 1901/10	33,80	26,03	18,90	12,73	7,78	4,27
Austrja 1906/10	33,49	—	—	12,86	—	4,41
Japonja 1898/903	33,44	26,03	18,97	12,76	7,89	4,44
Indje 1901/10 ³⁾	22,44	18,02	13,97	10,00	6,17	3,04

¹⁾ Tablica dotyczy 11 (najważniejszych) stanów na ogólną liczbę 48; policzono tylko ludność białą.

²⁾ Dla Francji niema tablicy wymieralności za okres 1900/10, natomiast istnieją tablice za lata 1898/03 i 1903/13, bardzo zresztą mało różniące się od siebie. Tu podałem liczby średnie arytmetyczne obu tablic.

³⁾ Indusi są niewątpliwie najkrócej żyjącym narodem z pośród tych narodów, dla których opracowano tablice śmiertelności. Na początku XX wieku żyli oni znacznie krócej niż ludność Wrocławia w XVII w. lub Francji w XVIII w.

Dla Szkocji i Nowej Zelandji mamy dane nieco późniejsze ¹⁾, wobec tego nie zostały one w tej tablicy uwidocznione.

Nadmienić należy, że powojenne tablice wykazują dalszy znaczny postęp w kierunku przedłużenia życia ludzkiego.

Przytoczę tu następujące zestawienie:

Oczekiwana przeciętna ilość lat życia:

	30 L.	40 L.	50 L.	60 L.	70 L.	80 L.
Australja 1920/22	38,44	30,05	22,20	15,08	9,26	5,00
Niemcy 1924/26	38,56	30,05	21,89	14,60	8,74	4,77
Polska 1922 ²⁾	36,82	28,96	21,20	13,99	8,12	4,21

Dla zilustrowania omawianych tu zagadnień podaję trzy wykresy, przedstawiające:

- 1-o liczbę dożywających,
- 2-o prawdopodobieństwo zgonu ³⁾,
- 3-o oczekiwaną przeciętną ilość lat życia.

By uniknąć zbytniego natłoczenia linii, podałem wyniki 5-ju tablic:

- 1-o 784 członków Konwencji Narodowej,
- 2-o współczesnego im ogółu Francuzów (tablica Duvillard'a),
- 3-o współczesnego nam ogółu Francuzów (mężczyźni 1920/23),
- 4-o ubezpieczonych Francuzów XVIII w. (Deparcieux),
- 5-o ubezpieczonych Francuzów XIX w. (tablica 4-ch towarzysztw ubezpieczeniowych 1819 — 1838 r.).

Wnioski.

Porównyując tablicę wymieralności członków Konwencji z całym szeregiem innych podobnych tablic, dotyczących różnych społeczeństw i grup ludności oraz różnych krajów, dokonaliśmy

¹⁾ Oczekiwana ilość lat wynosi dla 30-letniego Szkota 35,17 (1911 r.), dla Nowozelandczyka w tymże wieku 39,03 1911/15 (pierwsze miejsce nawet przed Norwegją). Dla 60-letniego Szkota 13,54 i Nowozelandczyka 15,45.

²⁾ Tylko dla województw poznańskiego i pomorskiego. Liczby wyczerpnięte z pracy prof. Stefana Szulca p. t. „Tablice wymieralności województw poznańskiego i pomorskiego“ 1922 r. Warszawa.

³⁾ W tablicy tej podano skalę różnic procentowych według sposobu zastosowanego w pracy prof. Stefana Szulca. podanej w poprzednim odnośniku.

małego studjum nad trwaniem życia ludzkiego po ukończonych latach 30-u.

Nasuwa tu się kilka wniosków:

1-o W ciągu ostatnich dwu wieków konstatujemy znaczne przedłużenie życia ludzkiego we wszystkich cywilizowanych krajach.

2-o Prawdopodobieństwo śmierci wydatnie uległo zmniejszeniu w latach męskich (30 — 50 lat); w latach wczesnej starości (50 — 70 lat) nastąpiła poprawa nieznaczna, natomiast w okresie późnej starości (70 — 100 lat) śmiertelność jest niemal równie wielka, jak przed 100 i 200 laty.

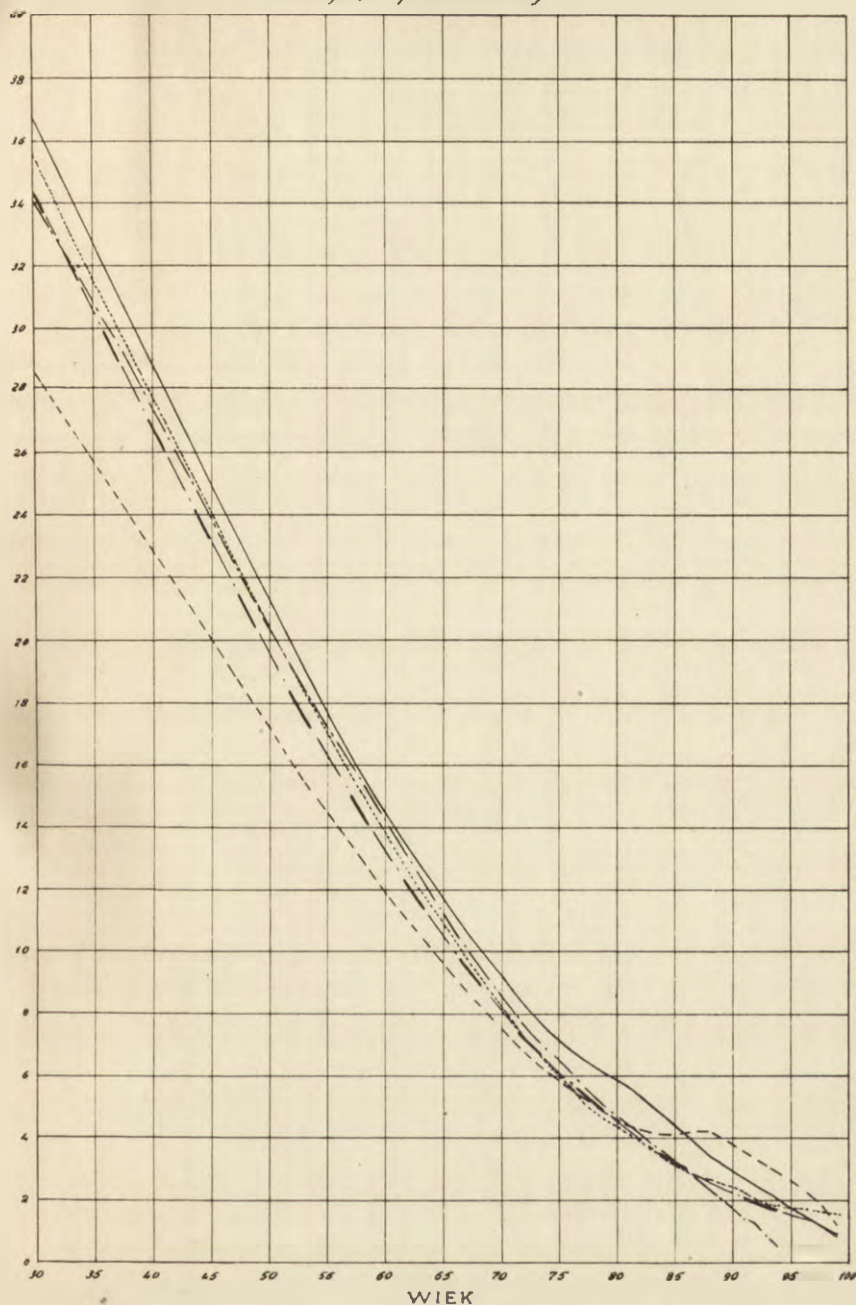
3-o Tablice śmiertelności towarzystw ubezpieczeniowych wykazują zawsze mniejszą śmiertelność, niż tablice dotyczące ogółu ludności w tymże czasie. Różnica ta jest najznaczniejsza w okresie 30 — 40 lat, by, wciąż się zmniejszając, w okresie około lat 80 spaść do zera¹⁾.

4-o Zastanawia wybitna długowieczność członków Konwencji Narodowej. Ci ostatni żyli dłużej, niż ich rodacy ubezpieczeni w późnym wieku, dłużej niż ogół ich rodaków w 100 lat po nich. Jednocześnie zastanawia długowieczność tontinistów francuskich, którzy na początku XVIII wieku żyli dłużej, niż ubezpieczeni Niemcy w drugiej połowie XIX wieku i prawie tak długo, jak ubezpieczeni Anglicy w połowie XIX wieku, kiedy we Francji w tymże czasie ogół ludności żył znacznie od nich krócej (odnośne liczby dla 30-letnich wynoszą 28,52 i 34,06 oczekiwanych lat życia).

W Konwencji przedstawiciele ludu stanowili mniej niż $\frac{1}{3}\%$ — reszta rekrutowała się ze sfer inteligentnych, podobnie musiało być z tontinistami, gdzie nie ubezpieczali się zapewne ani chłopci, ani robotnicy. Wobec powyższego skonstatować musimy, że we Francji w XVIII i XIX wieku sfery inteligentne żyły wybitnie długo, daleko dłużej niż ogół Francuzów w owych czasach, dłużej niż niejedno cywilizowane społeczeństwo w XX wieku.

1) Tomaczy się to tem, że w latach młodych i średnich, to jest w czasie ubezpieczania się, stosowane są badania lekarskie; natomiast jednostki już raz ubezpieczone dalszym badaniom nie podlegają, przytem o ile są zdrowe, zrywają nieraz unowę ubezpieczeniową, o ile są chore pozostają nada! na liście ubezpieczonych.

Przeciętne trwanie życia
Przegląd porównawczy



Objaśnienie:

- 700 członków Konwencji Narodowej, którzy zmarli śmiercią naturalną
- Francuzi w końcu XVIII wieku (Tabela Durollanda)
- Ludność Francji 1820-23 r. (mężczyźni)
- Ubezpieczeni Francuzi 1809-1743 r. (Deparcieux)
- Ubezpieczeni Francuzi XIX w. (Tabela 4 ch. francuskich towarzystw ubezpieczeniowych 1813-1880 r.)

Rozdział XXIII.

STAŁOŚĆ PRZEKONAŃ WYBITNYCH REWOLUCJONISTÓW.

Twórcy Rewolucji przeobrazili Francję Ancien Régime⁴ we Francję nowoczesną w imię idei republikańskich, liberalnych, parlamentarnych, demokratycznych i racjonalistycznych. Nasuwa się pytanie, czy ci ludzie, którzy idee rewolucyjne propagowali z takim zapalem w czasie Rewolucji, pozostali tym ideom i hasłom wierni całe życie, czy też sprzeniewierzyli się swym dawnym zasadom.

Na to pytanie postaram się dać odpowiedź w rozdziale niniejszym.

Jak wiadomo, w pewnej mierze antytezą Rewolucji było cesarstwo Napoleońskie, które ustrój republikański zastąpiło monarchicznym, zawarło konkordat z Rzymem, zniósło parlamentaryzm¹⁾, przywróciło stan szlachecki i sprowadziło rządy autokratyczno-militarne. W równie dużej, jeśli nie w większej mierze, w sprzeczności z Rewolucją stali Burboni, restaurowani 1814 i 1815 roku na tronie francuskim.

Nasuwa się pytanie, czy 356-u wybitnych rewolucjonistów, a raczej ta ich część, która, uniknąwszy gilotyny, dożyła tych czasów, była wierna swym zasadom i pozostawała w opozycji do Napoleona, względnie Burbonów; czy też, goniąc za karierą, zaparła się swych dawnych przekonań i płaszczyła się przed monarchicznymi tronami.

W „zdobywaniu“ Francji przez Napoleona możemy rozróżnić dwa etapy. Pierwszym jest zamach z 19 brumaire’a roku VIII (powszechnie niesłusznie zwanym zamachem z 18 brumair’a), po którym wprowadzono Konsulat. Drugim etapem jest utworzenie Cesarstwa w 1804 r.

Rewolucjoniści-republikanie mogli popierać i popierali przewrót brumaire’a, bynajmniej nie sprzeniewierzając się swym prze-

¹⁾ Właściwie tylko ograniczyło jego rolę do minimum.

konaniom. W zastąpieniu Dyrektorjatu Konsulatem widzieli oni zmianę osób, lecz nigdy zmianę zasad. Francja 1800 r. była nadal republiką i to parlamentarną. Dopiero późniejsze reformy przeobraziły Francję. Z nich najkapitałniejszą i najbardziej niedwuznaczną była koronacja Napoleona na Cesarza Francuzów.

Z tych względów, badając stałość przekonań wybitnych rewolucjonistów, będę miał na uwadze tych jedynie, którzy dożyli 1804 r., a życzliwego odnoszenia się do Konsulatu nie będę traktował, jako zmianę przekonań.

Stalości przekonań będę oczekiwał tylko od wybitnych rewolucjonistów-republikan. Monarchiści konstytucyjni, służąc Cesarstwu lub Burbonom, nie popełniali żadnej zasadniczej niekonsekwencji.

Jako dowód zmiany przekonań, będę uważał, że dany wybitny rewolucjonista był zaufanym urzędnikiem Napoleona lub Burbonów, przedewszystkiem prefektem; że otrzymywał i przyjmował tytuły arystokratyczne; że w swych przemówieniach i czynach okazywał przywiązanie do rządów monarchicznych; że potępiał swe dawne rewolucyjne i republikańskie przekonania i t. p.

Dnia 2 grudnia 1804 r. odbyła się uroczysta koronacja Napoleona na cesarza. W końcu grudnia tegoż roku żyło jeszcze 205 wybitnych rewolucjonistów. Z pośród nich 33 w czasie Rewolucji wyznawało zasady monarchiczno-konstytucyjne.

Pozostaje zatem 172 wybitnych rewolucjonistów-republikan, którzy po zaprowadzeniu Cesarstwa we Frnacji, musieli postawić sobie doniosłe pytanie: czy iść drogą kariery razem z Napoleonem, czy pozostać wiernym dawnym hasłom i wobec nowego władcy zająć stanowisko opozycyjne.

80-ciu byłych wybitnych rewolucjonistów poszło za prądem czasu, służąc Napoleonowi lub później Burbonom.

W kilkanaście lat po krwawym okresie terroru widzimy między nimi:

- 1 Cesarza (i króla): Bonaparte ¹⁾.
- 1 Króla: Bernadotte (Szwecja).
- 1 Księcia (prince) Talleyrand (Bénévent).

¹⁾ Kwalifikowanie Bonapartego, jako rewolucjonisty, nie nasuwa wątpliwości. Tulon, 13 vendemiaire'a r. III-go, kampanja włoska 1796/97 mówią same za siebie. O Bonapartem-republikaninie pisał Aulard: „Etudes et leçons sur la Révolution française — neuvième serie“.

4 Książąt (ducs): Cambacérés (Parme), Regnier (Massa Carrara), Fouché (Otrante), Augerau (Castiglione).

26 Hrabiów: Berlier, Boisy d'Anglas, Boulay de la Meurthe, Brune, Carnot, Chasset, Cochou de Lapparent, Defermon, Doulcet de Pontécoulant, Du Bois - Du Bais, Ducos, Fourcroy, François de Neufchâteau, Garat, Garran-Coulon, Grégoire, Isnard, Jourdan ¹⁾, Lanjuinais, Merlin de Douai, Milhaud, Pelet de la Lozère, Siéyès, Thibeaudeau, Treilhard, Vernier.

7 Baronów: de Bry, Dentzel, Eschassériaux, Guyton-Morveau, Jeanbon Saint-André, Quinette, Richard.

Nadto 40-tu wybitnych rewolucjonistów, którzy jednak tytułów nie otrzymali.

Są to: Albitte, Alexandre, Alquier, d'Antonelle, Léonard Bourdon, Canclaux, Carteaux, Cavaignac, Châteauneuf Randon, David, Daunou, Delacroix de Contaut, Dobsen, Drouet, André Dumont, Durand-Maillane, Faipoult, Garnier de Saintes, Garrau, Granet, Harmand, Henri Larivière, Lacombe Saint Michel, J. B. Lacoste, Lamarque, Le Tourneur de la Manche, Mailhe, Merlin de Thionville, Monge, Moreau, Paganel, Ramel Nogaret, Real, Robert, Royer, Saliceti, Saurine, Servan de Gerbey, Tallien, Thuriot.

Jeśli chodzi o urzędy i stanowiska, jakie wybitni rewolucjoniści zajmowali w czasie Konsulatu, Cesarstwa i Restauracji, to między nimi spotykamy:

Marszałków 3: Augereau, Bernadotte, Brune.

Ministrów 5: Carnot, Fouché, Regnier, Saliceti, Talleyrand.

Prefektów 17: Châteauneuf-Randon, Cochon de Lapparent, De Bry, Delacroix de Contaut, Doulcet de Pontécoulant, Adré Dumont, Faipoult, de Girardin, Jeanbon Saint-André, J. B. Lacoste, Lamarque, Le Tourneur de la Manche, Pelet de la Lozère, Quinette, Ramel Nogaret, Richard, Thibeaudeau i podprefektów 2: Drouet i Robert.

W izbach parów zasiadało 16 wybitnych rewolucjonistów: Augereau, Boissy d'Anglas, Brune, Cambacérés, Doulcet de Pontécoulant, Du Bois - du Bais, Roger Ducos, Jourdan, Lanjuinais, Monge, Pelet de la Lozère, Quinette, Siéyès, Talleyrand, Thibeaudeau, Vernier.

¹⁾ Tytuł otrzymał od Burhonów, wszystkie inne tytuły zostały nadane przez Napoleona.

Pomieściłem tu tych wszystkich wybitnych rewolucjonistów, którzy zasiadali:

w Izbie Parów, utworzonej przez Ludwika XVIII 1814 r.;

w Izbie Parów, utworzonej przez Napoleona w czasie rządów 100-dniowych 1815 r.;

w Izbie Parów, przywróconej przez Restaurację po ostatecznym upadku Napoleona.

Izba Parów była, a raczej „miała być“ reprezentacją najznakomitszych rodów, będących podporą dynastji. Mimo to jednak, że dynastja zmieniała się (1814/15) trzykrotnie w ciągu kilkunastu miesięcy, skład Izby nie wykazywał znacznych zmian personalnych, ponieważ jej członkowie umiejętnie i nader szybko umieli dostosowywać swe przekonania do kursu politycznego.

Jako przykład służyć może były członek Konwencji — Le Doulcet de Pontécoulant. Jako senator 1814 r. głosował za detronizacją Napoleona. Członek Izby Parów 1814 r. Członek Izby Parów w czasie Stu Dni. Członek Izby Parów w czasie Drugiej Restauracji (1819 — 1830). Wreszcie członek Izby Parów za rządów Ludwika Filipa (1830 — 1848 r.).

Nadto wybitni rewolucjoniści zajmowali następujące wysokie urzędy: 1 arcykanclerz Cesarstwa (Cambacérès), 2 ambasadorów (Alquier i Brune) i 1 minister pełnomocny (Eschassériaux).

Jak widać czerwoni twórcy Wielkiej Rewolucji szybko przeobrazili się w dostojników i popleczników nowoczesnego Cezara.

Potwierdzają to zresztą fakty historyczne: wniosek o nadanie Napoleonowi tytułu cesarza zyskał w Trybunacie dn. 3.V. 1804 r. wszystkie głosy mniej jeden¹⁾.

Następnego dnia w Senacie stanowisko opozycyjne zajęło zaledwie 4 deputowanych: Siéyès, Grégoire, Volney, Lanjuinais²⁾.

¹⁾ Był to głos Carnot'a, który już przedtem przeciwstawiał się utworzeniu Legji Honorowej i głosował przeciw konsulatowi dożywotniemu. Swe opozycyjne stanowisko wobec ustroju monarchicznego uzasadnił dłuższem przemówieniem w tonie godnym i poważnym. Dopiero w 1814 r., gdy aljanci przeszli Ren, powrócił do służby w armji. Czynu tego nie należy uważać za zmianę przekonañ. Jednak 1815 r. w czasie Restauracji załamał się i złożył holdowniczą wizytę Ludwikowi XVIII.

²⁾ Wszyscy czterej jednak w szybkim czasie pogodzili się z nowym porządkiem rzeczy i w kilka lat otrzymali tytuły hrabiowskie. W czasie Restauracji, Stu Dni i Drugiej Restauracji 3 z nich zasiadało w Izbie Parów.

A pamiętać należy, że wśród 80 senatorów i 100 trybunów zasiadał liczny zastęp najwybitniejszych rewolucjonistów.

O powszechnej i radykalnej zmianie przekonań we Francji na początku XIX wieku świadczą wymownie rezultaty plebiscytów, przeprowadzonych w trzech najdonioślejszych zagadnieniach z 1800, 1802 i 1804 roku.

Wyniki ich na zasadzie danych urzędowych przedstawiają się następująco:

1800 r. Za Konsulatem 3.011.007 głosów — przeciw 1562 głosy.

1802 r. Za Konsulatem dożywotnim 3.568.885 głosów — przeciw 8.374 głosy.

1804 r. Za Cesarstwem 3.572.329 głosów — przeciw 2.579 głosy.

W liczbach stosunkowych:

Za Konsulatem	99,95%	przeciw 0,05%
Za Konsulatem dożywot.	99,77%	przeciw 0,23%
Za Cesarstwem	99,93%	przeciw 0,07%

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że powyższe liczby nie malują dokładnie rzeczywistego stanu rzeczy; niewątpliwie Napoleon miał daleko więcej ludzi niechętnych. Plebiscyty przeprowadzano w głosowaniu jawnem i to przy presji ze strony administracji.

Tem niemniej jest faktem, że w 1804 r. we Francji, która przed 10 jeszcze laty była tak fanatycznie republikańska ¹⁾, znalazło się zaledwie 2.579 obywateli, którzy ośmielili się jawnie protestować przeciw wprowadzeniu monarchji.

Fakt ten wskazuje nam, jak mikroskopijnie nikła garstka ludzi pozostała przy swych dawnych przekonaniach i nie obawiała się ich ujawniać.

W 1814 r. we Francji nastąpiła restauracja Burbonów. Zdawało się, że wybitni rewolucjoniści, którzy z taką bezwzględnością

¹⁾ Zaznaczyć należy, że w lipcu 1793 roku uchwalono konstytucję republikańsko-demokratyczną w drodze plebiscytu, który dał wyniki następujące: za 1.801.918 głosów (t. j. 99,36%), przeciw 11.610 głosów (t. j. 0,64%).

We wrześniu 1795 r. odbył się drugi plebiscyt; konstytucję republikańską, wprowadzającą Dyrektorjat, uchwalono 1.057.390 głosami (95,49%), przeciw 49.978 głosom (t. j. 4,51%).

zwalczali zdetronizowaną dynastję, wystąpią przeciw jej powrotowi. Tymczasem stało się inaczej — znaczna ich część stanęła po stronie Ludwika XVIII, zapewniając go o swej wierności wobec „prawowitego monarchy“.

W marcu 1815 r. wjechał do Paryża Napoleon, — natychmiast wszyscy prawie zwolennicy Burbonów okazali się bonapartystami i trwało to tak długo, dopóki, po upływie blisko 100 dni, do stolicy nie powrócił Ludwik XVIII.

Jak widać opinie wybitnych jednostek, kierujących nawą polityki francuskiej ulegały ciągłym i szybkim zmianom. W ciągu 26 lat dominowali kolejno: monarchiści konstytucyjni, żyrondyści, górale, thermidoryści, bonapartyści, rojaliści (I restauracja), bonapartyści (100 dni) i wreszcie rojaliści (II restauracja).

To bezustanne dostosowywanie przekonań do okoliczności miało miejsce i w czasach późniejszych. 1830 r. po Rewolucji Lipcowej wszyscy prawie wybitni rewolucjoniści (żyło ich jeszcze 59) z entuzjazmem powitali dynastję orleańską.

Drugiego cesarstwa doczekało się jeszcze dwóch wybitnych rewolucjonistów, a jeden z nich, Thibeaudeau, został mianowany senatorem. (Był on ostatnim wybitnym rewolucjonistą i ostatnim członkiem Konwencji, zmarł 1854 r.).

Ludzi, którzy zbyt często zmieniają swe poglądy, nazywają we Francji „girouette“ (chorągiewka na dachu).

Pod koniec 1815 r. znalazł się we Francji pewien anonimowy autor, który skrzętnie zebrał różne dokumenty, przemowy, odezwy, deklaracje i t. p. najwybitniejszych Francuzów z owych czasów i ogłosił coś jedyne w swoim rodzaju — słownik chorągiewek na dachu¹⁾.

W słowniku tym obok nazwisk, podanych w alfabetycznym porządku, zamieszczono odnośne fakty i dokumenty, i zaopatrzono każdą jednostkę w ilość chorągiewek (girouettes) równą ilości zmian

¹⁾ Dictionnaire des Girouettes, ou Nos Contemporains peints eux-mêmes. ouvrage dans lequel sont rapportés les discours, proclamations et extraits d'ouvrages écrits sous les gouvernements qui ont eu lieu en France depuis vingt-cinq ans, et les places, faveurs et titres qu'ont obtenus dans les différentes circonstances les hommes d'Etat, gens de lettres, généraux, artistes, sénateurs, chansonniers, évêques, préfets, journalistes, ministres etc. par une Société de Girouettes, orné d'une gravure allégorique, Paris, Alexis Eymery, libraire, 1815, in-8 de 443 pages (opisane przez A. Aulard — Études et Leçons sur la Révolution Française neuvième série — Paris 1924).

poglądów. (Na czele kroczy Talleyrand i Fouché, każdy z nich posiada 12 chorągiewek).

Jak ze słownika tego wynika, prawie wszyscy wybitniejsi Francuzi na przełomie XVIII i XIX wieku zmieniali swe poglądy polityczne bardzo często i to bez skrupułów. Sam fakt, że można było ułożyć taki słownik i to dość duży (443 str.), dowodzi, że stałość poglądów należała wówczas do rzadkości.

Badania nasze potwierdzają ten znamieny fakt: z pośród 172 wybitnych rewolucjonistów blisko połowa — 80 zmieniło radykalnie swe przekonania polityczne.

Czy pozostali 92 wybitni rewolucjoniści byli wiernymi republikanami, zajmującymi stanowisko opozycyjne wobec Napoleona i Burbonów? — Bynajmniej. Większość z nich, to ludzie, którzy wycofali się zupełnie z życia publicznego i zdala od wszelkich politycznych zagadnień tak głęboko pogrzyżyli się w szarzyźnie życia codziennego, że nieraz, a są to wypadki bardzo częste, trudno dociec, co dany rewolucjonista w czasie Cesarstwa robił, gdzie się znajdował, a już o tem, czy poglądy jego nie uległy zmianie, sądzić ogromnie trudno. Inni poumierali na początku Cesarstwa i nie zdążyli jeszcze zająć zdeklarowanego stanowiska; dwóch znalazło się w domu obłąkanych i t. d.

Zachodzi pytanie, czy istnieli tacy wybitni republikanie, którzyby przez cały czas swego życia pozostali w zasadniczych zarysach wierni swym przekonaniom.

Na pytanie to odpowiedzieć należy twierdząco, lecz jednocześnie trzeba zaznaczyć, że ludzi takich było bardzo, bardzo niewiele.

Oto najwybitniejsi z nich:

Barère — zmarł 1841 r.

Billaud Varennes — zm. 1819 r.

Cambon — zm. 1820 r.

Dubois de Crancé — zm. 1814 r.

Larevellière - Lépeaux — zm. 1824 r.

Le Cointre de Versailles — zm. 1805 r.

Levasseur de la Sarthe — zm. 1834 r.

Robert Lindet — zm. 1825 r.

Prieur de la Marne — zmarł 1827 r.

Prieur de la Côte d'Or — zmarł 1832 r.

Vadier — zm. 1828 r.

R o z d z i a ł XXIV.

WYBITNI GENERAŁOWIE REWOLUCJI FRANCUSKIEJ.

Wśród 356-u wybitnych rewolucjonistów, objętych badaniami niniejszemi, znajduje się również kilkunastu żołnierzy rewolucji. Pomieściłem ich na liście wybitnych rewolucjonistów, jeśli nie tylko bronili Francji i Rewolucji przed inwazją, lecz przyczynili się wydatnie do ugruntowania rządów rewolucyjnych we Francji.

By móc jednak przeprowadzić badania statystyczne nad nieco większą liczbą wybitnych generałów rewolucyjnych, ustaliłem na zasadzie źródeł, podanych w X rozdziale, listę, złożoną z 57-iu wybitnych generałów Rewolucji Francuskiej.

Znajdują się wśród nich zarówno najzaciętsi jakobini, jak i ludzie, którzy walcząc w szeregach mieli przedewszystkiem na myśli obronę Francji, a potem dopiero Rewolucji.

Pominałem kilka jednostek takich, jak gen. Barras i gen. Hanriot, którzy operowali wyłącznie na ulicach Paryża i takich, którzy, jak gen. Lafayette, wcale lub prawie wcale nie brali udziału w walkach toczonych na froncie.

„Generałowie Rewolucji Francuskiej — to byli ludzie bardzo młodzi, genialni dyletanci, którzy przed Rewolucją nieraz nawet prochu nie wachali, a szlify generalskie otrzymywali, licząc po dwadzieścia lub trzydzieści lat“ — taka dominuje opinia o generałach Rewolucji.

Czy opinia ta jest słuszna — postaram się dać odpowiedź na zasadzie liczb statystycznych.

Listę 57 wybitnych generałów Rewolucji załączam wraz z podaniem potrzebnych szczegółów, dotyczących każdego z nich. Na zasadzie tych danych postaram się przeprowadzić badania w sposób analogiczny do badań, przeprowadzonych nad 356-iu wybitnymi rewolucjonistami.

M i e j s c e u r o d z e n i a.

7 generałów urodziło się poza granicami Francji. Są to: Aubert Dubayet (Louisana — Ameryka Północna), de Beauharnais (Mar-

57 WYBITNYCH GENERALÓW REWOLUCJI FRANCUSKIEJ

Nazwisko	Miejsce urodzenia	Departament lub kraj	Pochodzenie	Zawód	1789 r. oficer lub podoficer—	Rok urodz.	Rok zgonu.	Wiek w 1792 r.	Wiek w chwili śmierci	Przyczyna śmierci	Mianowany na generała w roku (Maréchal du camp)	Mając lat
1. Anselme	Apt	Vaucluse	szl.	wojskowy	oficer	1740	1816	52	76	Śmierć naturalna	1791	51
2. Aubert du Bayet	Louisiana	Ameryka Póln.	szl.	wojskowy	oficer	1759	1797	33	38	Śmierć naturalna	1793	34
3. Augereau	Paris	Seine	III	wojskowy	podoficer	1757	1816	35	59	Śmierć naturalna	1793	36
4. de Beauharnais	Fort Royal	Martinique	szl.	wojskowy	oficer	1760	1794	32	34	Zgilotynowany	1792	32
5. Bernadotte	Pau	Basses Pyrénées	III	wojskowy	podoficer	1764	1844	28	80	Śmierć naturalna	1794	30
6. Berthier	Versailles	Seine & Oise	szl.	wojskowy	oficer	1753	1815	39	62	Samobójstwo	1792	39
7. Beurnonville	Champignolle	Aube	szl.	wojskowy	oficer	1752	1821	40	69	Śmierć naturalna	1792	40
8. Beysser	Ribeauville	Haut Rhin	III	wojskowy	oficer	1743	1794	49	51	Zgilotynowany	1793	50
9. Bonaparte	Ajaccio	Corse	szl.	wojskowy	oficer	1769	1821	23	52	Zmarł zesłany wskutek złego klimatu	1794	25
10. La Bourdonnaye	Gueraude	Loire Inf.	szl.	wojskowy	oficer	1745	1793	47	48	Śmierć naturalna	1788	43
11. Bruue	Brive	Corrèze	III	prawnik	—	1763	1815	29	52	Zamordowany przez tłum	1792	29
12. Canclaux	Paris	Seine	szl.	wojskowy	oficer	1740	1817	52	77	Śmierć naturalna	1788	48
13. Carteaux	Aillevans	Haute Saône	III	wojskowy	podoficer	1751	1813	41	62	Śmierć naturalna	1793	42
14. Chalbos	Cubières	Lozère	III	wojskowy	oficer	1734	1803	58	69	Śmierć naturalna	1793	59
15. Championnet	Valence	Drôme	III	wojskowy	podoficer	1761	1800	31	39	Epidemia w armji	1794	33
16. Custine	Metz	Moselle	szl.	wojskowy	oficer	1740	1793	52	53	Zgilotynowany	1781	41
17. Dagobert	Saint Lô	Manche	szl.	wojskowy	oficer	1740	1794	52	54	Poległ na polu bitwy	1792	52
18. Dampierre	Paris	Seine	szl.	wojskowy	oficer	1756	1793	36	37	Poległ na polu bitwy	1792	36
19. Davout	Annoux	Yonne	szl.	wojskowy	oficer	1770	1823	22	53	Śmierć naturalna	1794	24
20. Desaix de Veygoux	Château d'Ayat	Puy de Dôme	szl.	wojskowy	oficer	1768	1800	24	32	Poległ na polu bitwy	1794	26
21. Dillon	Braywick	Anglja	szl.	wojskowy	oficer	1750	1794	42	44	Zgilotynowany	1784	34
22. Dugommier	Guadelupa	Ameryka	III	wojskowy	oficer	1738	1794	54	56	Poległ na polu bitwy	1792	54
23. Dumouriez	Cambrai	Nord	szl.	wojskowy	oficer	1739	1823	53	84	Śmierć naturalna	1788	49
24. Gontaut de Biron	Paris	Seine	szl.	wojskowy	oficer	1747	1793	45	46	Zgilotynowany	1792	45
25. Gouvion de St. Cyr	Toul	Meurthe	III	malarz rysownik	—	1764	1830	28	66	Śmierć naturalna	1794	30
26. Haxo	Étival	Vosges	III	wojskowy	podoficer	1749	1794	43	45	Odebrał sobie życie, by un. niewoli	1793	44
27. Hoche	Versailles	Seine & Oise	III	wojskowy	podoficer	1768	1797	24	29	Śmierć naturalna	1793	25
28. Houchard	Forbach	Moselle	III	wojskowy	oficer	1738	1793	54	55	Zgilotynowany	1792	54
29. Joubert	Pont de Vaux	Ain	III	adwokat	—	1769	1799	23	30	Poległ na polu bitwy	1795	26
30. Jourdan	Limoges	Haute Vienne	III	wojskowy	(podof.) kup.	1762	1833	30	71	Śmierć naturalna	1793	31
31. Kellerman	Strasbourg	Haut Rhin	szl.	wojskowy	oficer	1735	1820	57	85	Śmierć naturalna	1788	53
32. Kilmaine	Dublin	Irlandja	III	wojskowy	oficer	1751	1799	41	48	Śmierć naturalna	1793	42
33. Kleber	Strasbourg	Bas Rhin	III	wojskowy	oficer	1753	1800	39	47	Zamordowany w Egipcie	1793	40
34. Lannes	Lectoure	Gers	III	wojskowy	podoficer	1769	1809	23	40	Poległ pod Essling	1796	27
35. Léchelle	Puyravault	Charente	III	płatnerz	—	1760	1793	32	33	Samobójstwo wobec gilotyny	1793	33
36. Lecourbe	Besançon	Doubs	III	wojskowy	podoficer	1759	1815	33	56	Śmierć naturalna	1795	36
37. Lefebvre	Rouffach	Haut Rhin	III	wojskowy	podoficer	1755	1820	37	65	Śmierć naturalna	1793	38
38. Macdonald	Sedan	Ardennes	szl.	wojskowy	oficer	1765	1840	27	75	Śmierć naturalna	1793	28
39. Marceau	Chartres	Eure & Loire	III	wojskowy	podoficer	1769	1796	23	27	Poległ na polu bitwy	1793	24
40. Masséna	Nice	Alpes Maritimes	III	wojskowy	podoficer	1756	1817	36	61	Śmierć naturalna	1793	37
41. Menou	Boussay	Indre & Loir	szl.	wojskowy	oficer	1756	1810	36	54	Śmierć naturalna	1781	25
42. Miranda	Caracas	Venezuela	szl.	wojskowy	oficer	1752	1816	40	64	Śmierć naturalna	przed 1789	37
43. Moncey	Moncey	Doubs	III	wojskowy	oficer	1754	1842	38	88	Śmierć naturalna	1794	40
44. Montesquiou Fezansac	Paris	Seine	szl.	wojskowy	oficer	1739	1798	53	59	Śmierć naturalna	1780	41
45. Moreau	Morlaix	Finistère	III	prawnik	—	1763	1813	29	50	Poległ, walcząc przec. Francji	1793	30
46. Ney	Sarrelouis	Moselle	III	wojskowy	podoficer	1769	1815	23	46	Rozstrzelany	1796	27
47. Pérignon	Grenade	Haute Garonne	szl.	wojskowy	oficer	1754	1818	38	64	Śmierć naturalna	1793	39
48. Pichegru	Arbois	Jura	III	wojskowy	podoficer	1761	1804	31	43	Samobójstwo na tle politycznym	1792	31
49. Rossignol	Paris	Seine	III	czeladnik jubilerski	—	1759	1802	33	43	Śmierć naturalna	1793	34
50. Schérer	Delle	Haut Rhin	III	wojskowy	oficer	1747	1804	45	57	Śmierć naturalna	1793	46
51. Sérurier	Laon	Aisne	szl.	wojskowy	oficer	1742	1819	50	77	Śmierć naturalna	1793	51
52. Soult	S. Amand la Bastide	Tarn	III	wojskowy	podoficer	1769	1851	23	82	Śmierć naturalna	1794	25
53. Turreau	Evreux	Eure	III	wojskowy	oficer	1756	1816	36	60	Śmierć naturalna	1793	37
54. Valence	Agen	Lot & Garonne	szl.	wojskowy	oficer	1757	1822	35	65	Śmierć naturalna	1792	35
55. Villaret Joyeuse	Auch	Gers	szl.	wojskowy	mar. ofic.	1750	1812	42	62	Śmierć naturalna	1793	43
56. Westermann	Molsheim	Bas Rhin	III	wojskowy	podoficer	1751	1794	41	43	Zgilotynowany	1793	42
57. Wimpfen	Minfeld	Bas Rhin	szl.	wojskowy	oficer	1744	1814	48	70	Śmierć naturalna	1784	40

tynika), de Dillon (Braywick — Anglja), Dugommier (Guadelupa), Kilmaine (Dublin — Irlandja), Massèna (Nizza, która w owym czasie do Francji jeszcze nie należała) i Miranda (Caracas — Wenezuela).

Pozostających 50-iu generałów urodziło się we Francji. Mapa Francji, na której oznaczono kółkami miejscowości, w których urodzili się wyżej wzmiankowani generałowie, wykazuje, że poszczególne dzielnice w nierównych ilościach dostarczyły kontyngentu wybitnych obrońców Rewolucji. Najwięcej urodziło się ich we wschodniej części Francji: Alzacji i Lotaryngji, Burgundji, Franche Comté, oraz w Paryżu. Szczególnie w 5-iu pogranicznych departamentach Alzacji i Lotaryngji.

Paryż (dep. Seine)	6 t. j.	12%
5 departamentów pogranicznych (Haut Rhin, Bas Rhin, Meurthe, Moselle, Vosges)	12 t. j.	24%
pozostała Francja	32 t. j.	64%
	<hr/>	
	50 t. j.	100%

Tymczasem dane ludnościowe wykazują:

Paryż (dep. Seine)	631,6 tys. t. j.	2,3%
5 departamentów pogranicznych	1.749,1 tys. t. j.	6,4%
pozostała Francja	25,039,8 tys. t. j.	91,3%
	<hr/>	
	27,420,5 tys. t. j.	100,0%

Paryż dał większą ilość generałów, gdyż był ośrodkiem inteligencji i szlachty francuskiej, z których to ośrodków generałowie pochodzili.

Natomiast zastanawia ogromna ilość wybitnych generałów, pochodzących z pięciu pogranicznych departamentów Alzacji i Lotaryngji. Groźba najazdu była w tej kresowej dzielnicy Francji szczególnie wielka, ludność usposobiona patryjotycznie. Prawdopodobnie młodzież tamtejsza liczniej garnęła się do szeregów, by bronić nie tylko swej ojczyzny — Francji, lecz również swych domów rodzinnych, które w każdej chwili mogły się dostać w ręce wroga.

Alzacji i Lotaryngji najbardziej z całej Francji zależało na uniknięciu najazdu, więc też najwięcej dała wybitnych generałów armji Rewolucji.

P o c h o d z e n i e.

Otrzymanie stopnia oficerskiego dla mieszczanina przed 1789 r. jeśli nie było wręcz niemożliwe, to w każdym razie bardzo utrudnione. Rewolucja równouprawniła wszystkich. W rezultacie szereg mieszczan, którzy dawniej byli, albo podoficerami, albo niższymi oficerami, albo wcale w wojsku nie służyli, zaczyna garnać się do armji, część z nich z zawrotną szybkością awansuje i pod koniec Rewolucji mamy już liczny zastęp generałów pochodzenia nieszlacheckiego.

Jak w rozdziale V niniejszej pracy zaznaczyłem, zaledwie 3.000 oficerów-szlachciców pozostało w armji. Ponieważ armja wzrasta liczebnie kilkakrotnie, przeto, wskutek ogromnego braku oficerów, spowodowanego emigracją, awansują oni równie szybko, jak oficerowie-mieszczanie i po kilku latach mamy liczny zastęp nowych generałów, którzy niedawno jeszcze byli podporucznikami.

Pod koniec Rewolucji zaczynają już dominować wśród wybitnych generałów plebejusze.

Wśród 57 wybitnych generałów Rewolucji naliczyłem 26-u pochodzenia szlacheckiego, t. j. 45,6% i 31 pochodzenia nieszlacheckiego, t. j. 54,4%.

Z a w ó d w 1789 r.

W przededniu wybuchu Rewolucji wszyscy prawie przyszli wybitni oficerowie służyli w armji. Na 57 osób liczymy 51 wojskowych t. j. 89,5% — zaledwie 6 miało zawody cywilne (Brune—prawnik, Gouvion Saint-Cyr — malarz rysownik, Joubert — adwokat, Lechelle — płatnerz, Moreau — prawnik, Rossignol — czeladnik jubilerski).

Tak więc $\frac{9}{10}$ ¹⁾ kontyngentu przysłych wybitnych generałów dostarczyła dawna armja królewska, ludzie nowi stanowili $\frac{1}{10}$.

Z pośród 51 wojskowych, których czekała tak wielka karjera, w 1789 r. zaledwie 35 było oficerami — 16, nie mogąc doczekać się szlif oficerskich²⁾, było podoficerami, lub prostymi żołnierzami. Pośród 35-ciu oficerów zaś, zaledwie 10-ciu było generałami przed

¹⁾ Z tem, że Miranda i Kléber nie służyli w armji francuskiej, a Jourdan przestał być służyć.

²⁾ Jak zaznaczyłem wyżej, nieszlachcicowi przed r. 1789 było niezmiernie trudno otrzymać stopień oficerski.

r. 1789 — pozostałych 25-ciu byli to przeważnie oficerowie niższych rang.

1789 r.

Generałowie ¹⁾	10	17,5%
Oficerowie	25	43,9%
Podoficerowie	16	28,1%
Inne zawody	6	10,5%
	57	100,0%

10-ciu więc zaledwie było generałami w 1789 r., a jeśli zważymy, że 2 z pośród nich zostało zgilotynowanych (Custine i Dillon), jeden zmarł już 1793 r. (La Bourdonaaye), 2 emigrowało (Dumouriez, Montesquiou-Fezensac), 1 zmuszony był ukrywać się przed czekającą nań gilotyną (Wimpfen 1793 r.), 2 zostali zdestituowani (Canclaux i Mirande), to okazuje się, że wydatniejszą działalność mogli rozwinąć tylko Kellerman i Menou.

Jak widać, udział generałów „Ancien Regime’u“ w wojnach Rewolucji był w całym słowa tego znaczeniu minimalny.

Wiek w 1792 r.

W roku 1792, to jest w czasie rozpoczęcia wojny Francji z Europą, która to wojna trwała przez cały czas Rewolucji, przyszedli wybitni generałowie Rewolucji liczyli lat:

22 — 30 lat	15	26,3%
31 — 40 lat	20	35,1%
41 — 50 lat	12	21,0%
51 — 58 lat	10	17,6%
	57	100,0%

Przeciętny wiek wynosił 37,89 roku. Jak widać, byli to ludzie w sile wieku. Niżej lat 30 spotykamy 14 jednostek, co stanowi 24,6%.

Najstarszymi byli Chalbos (58 lat w roku 1792), Kellerman (57 lat), Dugommier (54 lata), Houchard (54 lata) i t. d.

¹⁾ Co najmniej generałowie brygady. Ranga generała brygady została wprowadzona przez Rewolucję, przed rokiem 1789, odpowiednikiem był *maréchal du camp*.

Do najmłodszych należą: Davout (22 lata), Bonaparte, Joubert, Lannes, Marceau, Ney, Soult (wszyscy po 23 lata), Hoche i Desaix de Veygoux (obaj po 24 lata) i t. d.

A w a n s n a g e n e r a ł a ¹⁾.

Wszyscy oczywiście awansowali na generałów. 10-ciu z nich, jak wspomniałem wyżej, otrzymało tę rangę jeszcze przed rokiem 1789 — reszta t. j. 47 już w czasie Rewolucji, a mianowicie:

Przed rokiem	1789	10
W roku	1791	1
	1792	11
	1793	23
	1794	8
	1795	2
	1796	2

57

Jak widać, rok reorganizacji armji (1792) i krwawe i ciężkie lata wojny (1793/94) dostarczyły najznaczniejszej ilości generałów.

Lata późniejsze (czasy Dyrektorjatu) oglądały również wiele nominacyj generalskich, lecz byli to już ludzie, którzy wstawili się, jako znakomici generałowie Cesarstwa, lecz nie Rewolucji; z tych względów tu zostali pominięci.

Szlify generalskie (maréchal du camp „Ancien Regime“u“ odpowiada generałowi brygady) otrzymywali dawniej ludzie, liczący zazwyczaj 40 lat lub wyżej; wymagano przytem długoletniej służby.

Rewolucja zniosła wszelkie wymagania wieku i czasu służby, przypisując wagę jedynie do zdolności, odwagi i patriotyzmu. W czasie Rewolucji mianowano generałami 47 wybitnych Rewolucjonistów.

Wiek ich w czasie nominacji wynosił:

24 — 30 lat	14	generałów
31 — 35 lat	8	„
36 — 40 lat	11	„
41 — 45 lat	6	„
46 — 50 lat	2	„
51 lat i wyżej	6	„

¹⁾ Generała brygady.

Przeciętnie w czasie nominacji na generała liczyli oni lat 36,85. Wiek ten nie jest wysoki, lecz w żadnym razie nie rażąco niski.

Zdarzały się jednak wypadki otrzymania szlif generalskich w bardzo młodym wieku. 11 wybitnych rewolucjonistów otrzymało je, mając niżej lat 30.

Są to: Davout (24 lata), Marceau (24 lata), Bonaparte (25 lat), Hoche (25 lat), Soult (25 lat) Desaix de Veygoux (26 lat), Joubert (26 lat), Lannes (27 lat), Ney (27 lat), Macdonald (28 lat), Brune (29 lat).

Przyczyny śmierci.

Z pośród 57 generałów Rewolucji zaledwie 33 zmarło śmiercią naturalną — reszta t. j. 24 — 42,1% (!) zmarło śmiercią gwałtowną lub nienaturalną.

10 z nich poległo na polu walki	17,5%
w tem 1 ¹⁾ poległ walcząc przeciwko Francji	
2 ²⁾ popełniło samobójstwo	3,5%
2 ³⁾ zostało zamordowanych	3,5%
8 ⁴⁾ zostało zgilotynowanych	14,0%
1 ⁵⁾ rozstrzelany	1,8%
1 ⁶⁾ zesłany, zmarł wskutek złego klimatu	1,8%

Jak wynika z tych liczb, życie i zgon generałów Rewolucji było bardzo burzliwe. Jednocześnie wysoki odsetek poległych w walkach (17,5%) wskazuje, że musieli to być ludzie odważni, nie oszczędzający własnego życia.

7-iu z nich poległo na polu walki, broniąc swą pierś Francji i Rewolucji. Są to ludzie, będący uosobieniem cnót rycerskich. Pierwszy z nich poległ gen. Dampierre (były hrabia), naczelny wódz armji Północy w czasie obrony obozu warownego pod Famars (1793 r.).

1) Moreau pod Lipskiem 1813 r.

2) Berthier i Pichegru.

3) Brune i Kléber.

4) de Beaubarnais, Beysser, Custine, Dillon, Gontaut de Biron, Houchard, Léchelle (popełnił samobójstwo, wiedząc, że czeka go gilotyna), Westermann.

5) Ney.

6) Bonaparte.

Dugommier, naczelny wódz armji Pirenejów Zachodnich, zginął śmiercią walecznych pod San Sebastian (Sierra Negra) 1794 r.

Dagobert de Fontenille (ex-szlachcic), naczelny wódz armji Pirenejów Wschodnich, znalazł śmierć bohaterską pod Pucyerdą 1794 r.

Gen. Marceau (mianowany generałem, gdy miał 24 lata) poległ w bitwie pod Altenkirchen 1796 r. w wieku lat 27.

Gen. Joubert, naczelny wódz armji Włoskiej, padł od kuli w czasie krwawej bitwy pod Novi 1799 r.

Gen. Deseix de Veygoux (mimo szlacheckiego pochodzenia i siedemnastu krewnych, którzy emigrowali, jeden z najdzielniejszych i najwierniejszych generałów Rewolucji) zginął śmiercią walecznych pod Marengo 1800 r.

Wreszcie marszałek Lannes poległ śmiercią bohaterską pod Essling (1809 r.) już w czasie Cesarstwa.

Do liczby ich dodać należy gen. Haxo, który, odebrał sobie życie, by nie dostać się do niewoli i gen. Championnet, który zmarł wskutek epidemji, grasującej wśród wojsk.

Wszyscy w liczbie dziewięciu, to generałowie, którzy, walcząc przeciw aljantom, bronili Francji przed najazdem. Żaden z nich nie działał na terenie Paryża, żaden nie zasiadał w zgromadzeniu parlamentarnem z czasów Rewolucji — wszystko to byli żołnierze z krwi i kości.

S P I S Ż R Ó D E Ł .

Dzieła opisujące całokształt historii Rewolucji Francuskiej.

1. Mme de Staël: *Considérations sur la Révolution Française*. 1818. Pisane pobieżnie, szeroko uwzględnia rolę Neckera (ojca autorki). W stosunku do Rewolucji krytyczne. Obecnie zupełnie przestarzałe. 2 tomy (650 str.).

2. A. Thiers: *Histoire de la Révolution Française*. 1823—27. Pisane bezstronnie. W swoim czasie arcydzieło, obecnie nieco przestarzałe. Jedna z najobszerniejszych historii Rewolucji. 10 tomów (4600 str.).

3. A. M. Mignet: *Histoire de la Révolution Française*. 1824. Pisane bezstronnie. Dzieło wartościowe, lecz za mało obszerne. Obecnie nieco przestarzałe. 2 tomy (750 str.).

4. Th. Carlyle: *Histoire de la Révolution Française* (angielskie). 1837. Obejmuje okres Rewolucji do czasu rozwiązania Konwencji. Pisane przez demokratę szkockiego. Chwali ideę rewolucji i lud, lecz naogół niechętnie odnosi się do twórców rewolucji. 3 tomy (1300 str.).

5. Lamartine: *Histoire des Girondins*. 1847. Obejmuje okres Rewolucji od śmierci Mirabeau do upadku Robespierre'a. Pisane w sposób przypominający prędkiej powieść niż historję. Przestarzałe. 7 tomów (3250 str.).

6. Alphonse Esquiros: *Histoire des Montagnards*. 1847. Obejmuje okres Rewolucji do upadku Robespierre'a. Pisane tendencyjnie w duchu sympatji do górali. 1 tom (750 str.).

7. Jules Michelet: *Histoire de la Révolution Française i Histoire du Dix-neuvième siècle*. Pierwsze z nich 1847—1853; drugie 1872—1874. Oba te dzieła obejmują cały okres Rewolucji Francuskiej. Pisane entuzjastycznie i z wielkim polotem; autor głównego bohatera rewolucji widzi w ludzie i idealizuje go. Mimo, że nieco przestarzałe, do dziś przedstawia wielką wartość historyczną. Jedna z najobszerniejszych historii Rewolucji. 9 tomów (4.400 str.).

8. Louis Blanc: *Histoire de la Révolution Française*. 1847—1862 r. Obejmuje okres Rewolucji do czasu rozwiązania Konwencji. Dzieło pisane w duchu rewolucyjnym, życzliwe dla Robespierre'a. Nieco przestarzałe. Jedna z najobszerniejszych historii Rewolucji Francuskiej. Z 15 tomów dwa pierwsze dotyczą okresu przedrewolucyjnego, trzynastą pozostałych opisuje Rewolucję (4.900 str.).

9. H. Taine: *Les origines de la France contemporaine*. 1876—1893 r. Dzieło pisane w duchu realistycznym rzuca nowe światło na charakter Rewolucji, dla której jest zresztą niechętnie. Całość obejmuje 11 tomów, z których 2 pierwsze traktują czasy przedrewolucyjne, 3 końcowe okres porewolucyjny—6 pozostałych dotyczy Rewolucji (2.000 str.).

10. Albert Sorel: *L'Europe et la Révolution Française*. 1885—1904 r. Dzieło kładzie główny nacisk na stosunki dyplomatyczne i uchodzi w tej dziedzinie za autorytet. Całość obejmuje 8 tomów, z których 1 dotyczy czasów przedrewolucyjnych, VI—VIII — czasów Napoleońskich, tomy II—V poświęcone są Rewolucji. 4 tomy (2.100 str.).

11. *Histoire Générale du IV-e siècle à nos jours* — dzieło wydawane pod kierunkiem Ernesta Lavisse i Alfreda Rambaud; tom VIII dotyczy Rewolucji Francuskiej. Jedna z najlepszych historii Rewolucji Francuskiej, jest jednak jej streszczeniem. Nader obszernie uwzględniona biografia dzieł z dziedziny Rewolucji. 1 tom (1.000 str.).

12. Alphonse Aulard: *Histoire politique de la Révolution Française*. 1901. Autor kładzie główny nacisk na poglądy polityczne ludności Francji w okresie Rewolucji i na rozwój idei republikańskiej i demokratycznej. W tych sprawach dzieło to uchodzi za autorytet. 1 tom (800 str.).

13. Jean Jaurés: *Histoire socialiste de la Révolution Française 1901—04*. Autor nakreślił historję Rewolucji do upadku Robespierre'a. Praca ta została dokończona przez G. Deville, który opisał tę historję do końca Dyrektorjatu. Dzieło to poświęcone jest przedewszystkiem stosunkom ekonomicznym i socjalnym. Obszernie, szczegółowo i wyczerpująco omawia wszystkie ważniejsze zagadnienia. Niezaprzeczona wartość naukowa. Tendencja ultrasocjalistyczna (9 t. 4.200 str.).

14. Pierre de la Gorce: *Histoire religieuse de la Révolution Française*. 1909—1923. Autor kładzie główny nacisk na stosunki religijne, panujące we Francji w kresie Rewolucji, traktuje zagadnienie szczegółowo i wyczerpująco. Dzieło wartościowe. Tendencja katolicka. Pierwsze 4 tomy omawiają czasy Rewolucji (tom V opisuje Konsulat do czasu zawarcia Konkordatu włącznie) 4 tomy (2000 str.).

15. Louis Madelin: *La Révolution*. 1911. Naukowo wartościowe — jest ostatnim wyrazem poglądów politycznych obozu przeciwrewolucyjnego. 1 tom (600 str.).

16. „*Histoire de la France contemporaine*“, wydane pod kierunkiem Ernesta Lavisse; tom I 1789—1792 opracowany przez P. Sagnac i tom II 1792—1799 opracowany przez G. Pariset. Wydane po raz pierwszy 1921 r. Dzieło to, oparte na najnowszych badaniach, omawia wszechstronnie dzieje Rewolucji. Uchodzi za ostatni wyraz nauki. 2 tomy (900 str.).

17. A. Mathiez: *La Révolution Française*. 1922—24. Dzieło niedokończone. Wartościowe lecz nader streszczone. 3 tomy (670 str.).

18. Pierre Gaxotte: *La Révolution Française*. 1928 r. jedna z najnowszych historii Rewolucji; str. 450.

Dziela opisujące tylko pewien okres historii Rewolucji Francuskiej.

1. J. Bucher: *Histoire de l'Assemblée Constituante précédée d'une histoire abrégée des Français depuis l'établissement de la nationalité française jusqu'à 1789*. Bardzo szczegółowe. Naukowo przestarzałe 1846 r.

2. M. Barante: *Histoire de la Convention Nationale. 1851—1853*. Fakty przedstawione szczegółowo, ściśle i bezstronnie. Dzieło cechuje niechęć do Rewolucji i brak wiary w możliwość ustroju republikańskiego we Francji. 6 tomów (2350 str.).

3. Alexis de Tocqueville: *L'ancien régime et la Révolution*. 1856 r. 1 tom (450 str.).

4. Mortimer Ternaux: *Histoire de la Terreur. 1792—94 d'après des documents authentiques et inédits*. 1862 r. 2 tomy (950 str.).

5. J. Michelet — *Les soldats de la Révolution. Les femmes de la Révolution*. 1 tom (480 str.) .

6. Alphonse Aulard — *Etudes et leçons sur la Révolution Française*. 9 serji (3000 str.).

7. Pierre Bliard — *Les conventionnels régicides*. 1913 r. 1 tom (550 stron).

8. G. Mareschal de Bièvre — *Les „ci-devant nobles“ et la Révolution 1914 r.* 1 tom (350 stron).

Dziela, podające biografje poszczególnych rewolucjonistów.

1. Dictionnaire Larousse. Wydany pod koniec drugiego cesarstwa. Redagowany w duchu republikańskim i wolnomysłnym. Nader obszerny, zawiera bardzo wiele szczegółów. Następne wydania Dictionnaire Larousse były tylko skrótami pierwszego wydania. 17 tomów.

2. Dictionnaire des parlementaires français comprenant tous les membres des Assemblées françaises et tous les ministres français depuis le 1/V 1789 jusqu'au 1/V 1889. Publié sous la direction de Adolphe Robert et Gaston Cugny. Paris 1889. 5 tomów.

3. Armand Brette: *Les Constituants*. 1897. 1 tom (350 str.).

4. A. Kuściński: *Les députés au Corps Législatif: Conseil des Cinq-Cents et Conseil des Anciens de l'an IV à l'an VII*. 1905 r. 1 tom (450 str.).

5. Dictionnaire historique et biographique de la Révolution et de l'Empire 1789 — 1815 par. Dr. Robinet, A. Robert et J. Le Chapelain. 2 tomy (1750 str.).

6. A. Kuściński: *Dictionnaire des conventionnels*. 1919. 1 tom (600 str.) postawione na bardzo wysokim poziomie naukowym.

7. *Nouvelle biographie générale par Hoefer — 1857—1870*.

Dziela, dotyczące demografji i stosunków, panujących we Francji na przełomie XVIII i XIX wieku.

1. Paul Boiteau: *État de France en 1789*. Paris 1889, II edition. 600 str.

2. Armand Brette: *Les Limites et les Divisions Territoriales de la France en 1789*. 1907 r. 1 tom (120 str.).

3. H. Carré: (P. Sagnac et E. Lavissec): La regne de Louis XVI — 1 tom (450 str.).
4. Karol Kautsky: Przeciwnieństwo interesów klasowych w 1789 r.
5. E. Lavasseur: La Population Française. 3 tomy — 1889/91/92 r (1600 str.).
6. Paul Meuriot: Le recensement de l'an II. 1918 r. 1 tom (50 str.).
7. Moheau: Recherches et Considerations sur la population de France 1778. 1 tom.
8. Gustaw Sundbärg: Aperçus Statistiques Internationaux — XI année. Stockholm. 1908 r.
9. H. Taine: Origines de la France contemporaine: „L'ancien régime“. 2 tomy (680 str.).
10. Louis Tutey: Les officiers sous l'ancien régime — nobles et roturiers 1908 r. (str. 400).
11. Almanach de France z końca XVIII w. i z pierwszych lat XIX w.
12. Atlas historique et géographique de Vidal Lablanche.
13. Mapa Francji podzielonej na prowincje przez Vidal Lablache.

Tablice wymieralności, przytoczone w tekście, o ile nie zaznaczono inaczej, zaczerpnięto według następujących wydawnictw:

1. A. B. Danielewicz: Podstawy matematyczne ubezpieczeń życiowych. Warszawa. 1896 r.
2. Stefan Szulc: Tablice wymieralności województw poznańskiego i pomorskiego 1922 r. Tables de mortalité des départements de Poznań et de Pomorze en 1922.
3. Rocznik Państwowego Urzędu Kontroli Ubezpieczeń — Warszawa. 1929 rok.
4. Annuaire Statistique des grandes villes publié par l'Office permanent de l'Institut International de Statistique. 1927.
5. Bulletin de la Statistique générale de la France et du service d'observation des prix — tome XVII, fascicule IV, juillet, septembre 1928.
6. Regierungsrat Dr. A. Abel: Die Sterbetafeln des Vereines Deutscher Lebensversicherungs-Gesellschaften — Berlin. 1926.
7. Statistik des Deutschen Reichs — Band 200.
8. Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1928.
9. United States Life Tables 1890, 1901, and 1901—1910 prepared by James W. Glover — Washington. 1921.
10. Australian Demography Bulletin Nr. 45 — 1927.

R É S U M É.

Essai d'application des méthodes statistiques aux grands événements historiques.

J'ai choisi pour sujet la Révolution Française parcequ'un assez grand nombre de personnages y ont pris part, qu'elle a duré relativement peu et que l'époque, les faits et les personnes en ont été suffisamment bien étudiés au point de vue historique. Enfin parcequ'elle a joué, dans l'histoire de l'humanité, un rôle d'une importance exceptionnelle qui mérite un intérêt tout particulier.

Tout d'abord j'ai cherché à établir le chiffre de la population française avant la Révolution en tenant compte de sa composition au point de vue religieux et social, puis à indiquer les changements qui se produisirent pendant la Révolution dans l'ensemble, comme aussi dans les diverses parties de cette population.

La Révolution Française ne fut pas l'oeuvre de tous les français, mais de quelques groupes de Chefs qui réussirent à convaincre et à entraîner avec eux la majorité du peuple. Aussi ne me suis-je pas borné à l'étude de la population, j'ai fait également celle des Grands Hommes de cette Révolution: et c'est la seconde partie de mon travail. Avant tout j'ai établi la liste complète des Grands Hommes de la Révolution Française, conformément aux principes exposés au chapitre X.

Chapitre I. Des frontières de la France avant la Révolution en comprenant dans les évaluations les territoires enclavés dans le Royaume de France:

Etat d'Avignon et Comtat Venaissin, Comté de Montbéliard, ville de Mulhouse, Terre de Bidache (dans les Pyrénées), Seigneurie de Mandeure ainsi que celle de Montjoie (Jura), Comté de Saar-Verden et principauté de Salm (Vosges), le Comté de Sault (Dauphiné).

Chapitre II. Evaluation de la population française d'après les auteurs les plus autorisés. On trouve, pages 17/19, la population par départements d'après:

Colonne 1, le Comité de Révision de l'Assemblée Nationale, Arthur Young et Léonce de Lavergne;

Colonne 2, le recensement de 1790/91 et Pinteville Cernon;

Colonne 3, le recensement de l'An II de la République (1793/94) accompli pendant la Convention;

Colonne 4, le recensement de 1801.

Par les méthodes indiquées dans ce chapitre, je suis arrivé, pour la population de la France en 1789, au total de 27.550.000, chiffre de beaucoup supérieur à celui habituellement donné: 24 à 26 millions. L'évolution de la population de 1789 — 1801 est indiquée page 27.

Comparant les résultats du recensement pratiqué pendant la Convention (1793/94) et de celui de 1801, on constate que dans cette période la population diminua de 2,7%. Une carte insérée dans ce chapitre indique l'accroissement ou le décroissement de la population par départements.

A la fin de ce même chapitre se trouve, page 29, un tableau comparatif des populations des états d'Europe en 1790 — 1800, duquel il ressort que la France occupait alors la première place et que sa population formait le 15% de la population de l'Europe. Elle est actuellement au quatrième rang avec un pourcentage de 8,2%.

Chapitre III. Etude de la composition religieuse de la population; elle aboutit aux résultats suivants:

Catholiques romains	26.800.000 h.	97,28%
Protestants réformés	500.000 —	1,81%
Protestants luthériens	190.000 —	0,69%
Israélites	60.000 —	0,22%
Total	<u>27.550.000 h.</u>	<u>100,00%</u>

Chapitre IV. Du clergé, de sa force numérique — (130,000, soit 0,47%), — de ses classes: clergé séculier, régulier, haut et bas clergé; de sa condition sociale. De l'influence de la Révolution sur le clergé: nombre de prêtres assermentés, de ceux qui abjurèrent et de ceux qui se marièrent.

Chapitre V. Evaluation à 173.000 du nombre des représentants de la Noblesse en France, soit 0,63% du chiffre global de la population. La comparaison de l'importance numérique de la Noblesse en France et en Pologne à cette même époque met en évidence une différence complète de structure de ces deux pays. En France, la Noblesse était une petite minorité, à peine 1/160-ème de la population, alors qu'en Pologne vivaient 725.000 nobles, soit 1/12-ème de la population.

Traitant ensuite de l'influence de la Révolution sur la Noblesse française, j'en arrive à conclure qu'environ 50% de nobles restèrent en France et demeurèrent complètement neutres; que de 30 à 40% émigrèrent et que 20%, à peine, servirent dans l'Armée des Émigrés.

Chapitre VI. Le Tiers Etat formait 98,90% de la population.

Chapitre VII. Etude de la force numérique des éléments urbains, qui aboutit au chiffre de 21,64% de la population des villes de France pendant la Révolution. Pages 50/52 sont donnés, par départements, le total des habitants en 1801, celui de la population urbaine, le pourcentage de la population des villes et le nombre de villes. Sur une carte de France sont notés les pourcentages de population des villes dans les divers départements.

Page 53 un tableau donne la population des villes par catégories et fait ressortir que la bourgeoisie française habitait, surtout, les petites villes de quelques milliers d'habitants. Dans les villes de plus de 20.000 âmes on trouve, à peine, 1.869.703 français, tandis que dans les villes d'une population inférieure à 20.000 âmes, le chiffre s'élève à 4.064.391, c'est à dire que 68,49% de la population urbaine habitait les petites villes. Actuellement c'est tout le contraire: le gros de la population se trouve dans les grandes villes.

Le tableau des pages 54 et 55 permet de comparer les populations des villes de France en 1801 et 1931. Pages 55 et 56 je donne le chiffre de la population des grandes villes d'Europe en 1800 et aujourd'hui. Plus loin je compare l'importance des populations urbaines en France et en Pologne à la fin du XVIII-ème siècle.

Chapitre VIII. Classification finale de la population en France :

Haut clergé (archevêques, évêques, abbés, prieurs, chanoines)	10.000
Bas clergé (curés, vicaires, prêtres sans bénéfices)	60.000
Clergé régulier	60.000
Noblesse (dont 40.000 nobles d'ancienne souche)	173.000
Bourgeoisie (négociants, industriels, intellectuels)	500.000
Tiers-Etat des villes (artisans, boutiquiers)	2.925.000
Prolétariat des villes	2.385.000
Agriculteurs - fermiers, commerçants et artisans des campagnes	750.000
Paysans propriétaires	15.333.000
Paysans non propriétaires	5.354.000
	<hr/>
	27.550.000

Chapitre IX. Statistique du territoire insurgé de la Vendée. Avant l'insurrection vendéenne la population de ce territoire s'élevait à 600.000 âmes: elle tomba à 400.000 après, soit une diminution de 33%. Dans les départements bretons, du Maine et de la Normandie occidentale la diminution fut beaucoup moindre: pour onze départements de l'ouest, la population passa de 4.579.500 à 4.312.700, diminuant de 6,8% seulement.

Chapitre X. Usant d'un critère objectif et d'une méthode personnelle, j'indique les principes d'après lesquels j'ai complété la liste des Grands Hommes de la Révolution.

Chapitre XI. Liste des 356 Grands Hommes de la Révolution, établie d'après la méthode indiquée au chapitre précédent. (pages 75/79).

Chapitre XII. Raccourci caractéristique des partis politiques pendant la Révolution française. A la fin se trouve un graphique des partis indiquant combien de grands révolutionnaires appartenaient à chacun de ces partis (page 85).

Chapitre XIII. Description des Assemblées parlementaires du temps de la Révolution. (Assemblée Nationale Constituante,

Assemblée Nationale Législative, Convention Nationale, Corps Législatif: Conseil des Cinq Cents et Conseil des Anciens). Leur composition politique; nombre des grands révolutionnaires qui y participèrent.

Chapitre XIV. En précisant la nationalité des 356 Grands Hommes de la Révolution, je suis arrivé aux résultats suivants: 350 français — (98,31%); — 6 étrangers, (1,69%). Il faut donc conclure que la Révolution française fut bien nationale, puisque ses auteurs furent presque exclusivement français.

Chapitre XV. Répartition des 356 Grands Hommes de la Révolution d'après leur religion: 334 catholiques, 93,8%; 22 protestants, 6,2%; pas un seul israélite. La participation des protestants fut plus importante que leur pourcentage dans la population. Plus particulièrement dans les Cévennes, (départements du Gard et de l'Ardèche) les protestants formaient 25% de la population et 100% de grands révolutionnaires.

Parmi les grands révolutionnaires nous ne rencontrons pas un seul israélite: en fait, la participation des représentants de cette religion à la Révolution française fut absolument nulle ce qui, marque une différence énorme avec la révolution russe des bolchéviks où les juifs dominèrent.

Ce chapitre prend fin sur une ébauche générale des croyances religieuses des Grands Hommes de la Révolution.

Chapitre XVI. Sur 332 grands révolutionnaires, 248, soit 74,7%, étaient nés dans les villes, 84, soit 25,3%, dans les campagnes. (En sus 20 à l'étranger et 4 sans lieu de naissance établi).

On trouve donc, par million de population urbaine, 41,79 grands révolutionnaires et 3,91, seulement, sur un nombre égal de campagnards. Les villes fournirent donc, relativement, 10,68 fois plus de révolutionnaires que les campagnes. Les villes qui donnèrent naissance aux Grands Hommes de la Révolution sont énumérées pages 112/114.

Il faut, en conséquence, constater que la statistique des naissances des grands révolutionnaires dans certaines catégories de localités, donne la mesure de l'état d'esprit révolutionnaire dans ces agglomérations. Là où naquirent, relativement, un grand

nombre de chefs révolutionnaires, l'histoire démontre l'esprit radical de la population; au contraire, le nouvel ordre des choses fut accepté sans enthousiasme dans les régions où sont notées peu de naissances de grands révolutionnaires.

Le contraste entre l'état d'esprit des villes et des campagnes, l'aversion de quelques grandes villes de province pour la Révolution, l'aptitude de Paris et des villes moyennes à adopter les idées nouvelles, trouvent un reflet fidèle dans la statistique des naissances des Grands Hommes de la Révolution.

Chapitre XVII. Je m'y suis efforcé de prouver la corrélation existant entre le degré révolutionnaire des divers départements et le nombre de chefs de la Révolution qui y naquirent. Le tableau des pages 118/120 donne la liste des départements, leur population, le nombre de grands révolutionnaires qui y sont nés et leur proportion par million d'habitants.

Sur une carte de France jointe à ce chapitre, des cercles indiquent les localités où naquirent les Grands Hommes de la Révolution.

En somme je constate que toutes les parties de la France eurent des représentants parmi les chefs de la Révolution. Sur 85 départements, 6 seulement, soit 7,1%, ne donnèrent aucun grand révolutionnaire et la Révolution française, par ses promoteurs, eut un caractère bien français.

Voulant étudier la Révolution française région par région et ne pouvant adopter comme base les départements, trop nombreux et de dimensions trop restreintes, j'ai divisé la carte de France en 22 groupes de départements correspondant plus ou moins aux anciennes provinces, plus exactement aux anciens Gouvernements Militaires. Les limites de ces „provinces“ sont indiquées sur la carte insérée à la fin de ce chapitre. La conclusion est donnée dans le tableau situé pages 128/9. Les „provinces“ y sont classées d'après le nombre relatif de grands révolutionnaires qui y naquirent.

Les résultats des évaluations contenues dans ce chapitre et qui ne peuvent trouver leur place dans ce résumé, sont présentés sur une carte où sont notées les opinions politiques des populations. J'ai divisé comme suit le territoire de la France:

- 1) Régions ultra-révolutionnaires: comprenant toutes les

„provinces“ où naquirent, au moins, 80% du nombre escompté de Grands Hommes de la Révolution;

2) Régions contrerévolutionnaires: champ de la lutte vendéenne (les villes exceptées); les villes de Toulon, Arles et Carpentras, ainsi que la moitié de la population des départements du Gard, de la Lozère, de l'Ardèche et de la Haute Loire.

3) Régions révolutionnaires modérées: comprenant les parties de la France qui donnèrent moins de 80% du nombre de révolutionnaires escompté.

Examinant cette carte on en arrive à conclure que les départements dans lesquels on compte relativement peu de grands révolutionnaires et considérés comme adversaires de la Révolution, l'ont été en fait; que les contrées où la Révolution n'était pas en faveur et celles où elle avait des adversaires, furent celles du Nord-ouest et une partie du Centre, alors que nulle part elles ne sont voisines des frontières de l'Etat. Cette particularité, à mon avis, tient en grande partie aux sentiments patriotiques des populations des régions frontières, qui envisageaient la Révolution, non seulement comme une lutte pour les nouvelles idées démocratiques-libérales, mais aussi et avant tout, pour l'indépendance du peuple et l'intégralité des frontières. La cause de la Nation et celle de la Révolution se confondaient. Il en était tout autrement au nord-ouest et au centre où l'invasion n'était pas à craindre.

Dans les dernières pages de ce chapitre on trouvera l'étude des opinions politiques, région par région, sur la base des opinions des Grands Hommes de la Révolution nés dans ces mêmes contrées. Et pour terminer j'ai donné la statistique des votes des Conventionnels sur la peine à appliquer à Louis XVI.

Chapitre XVIII. Parmi les 356 grands révolutionnaires, guère plus de 10% représentaient le clergé, alors que celui-ci ne formait que 0,47% de la population. C'est ensuite l'étude en détail des grands révolutionnaires issus du clergé.

La noblesse, qui constituait en tout 0,63% de la population, donna 71 grands révolutionnaires, c'est à dire 20% de leur ensemble. Même parmi les grands révolutionnaires républicains, les nobles figurèrent pour 13,67% (41 sur 300); sur 74 présidents de la Convention, 11 appartinrent à la Noblesse, soit 14,9%..

La part prise à la Révolution par les représentants des anciennes classes privilégiées, fut des plus importantes bien qu'elles

y aient perdu leurs privilèges et leur influence d'avant 1789. Cela s'explique, à mon sens, du fait que la Révolution ne fut pas seulement une lutte de la bourgeoisie contre la noblesse et le clergé; elle ne fut pas, comme beaucoup l'ont affirmé, une lutte de classes, mais le choc d'idées nouvelles contre l'anachronisme de l'ancien régime. Parmi les défenseurs des idées nouvelles figuraient aussi bien des représentants du tiers état, que de la noblesse et du clergé, parceque ces idées avaient également pénétré la bourgeoisie, la noblesse et la majorité du clergé.

Aussi lorsque vint 1789, dans les rangs des combattants pour la nouvelle France libérale se mêlèrent les représentants des trois Etats, et, trois ans après, lorsque le peuple de Paris s'empara des Tuileries et que la Convention supprima le dernier privilège avec la monarchie, même alors, parmi les fondateurs de la nouvelle France démocratique et républicaine, nous trouvons de nombreux représentants des anciennes classes privilégiées.

Le fait que la Noblesse et le Clergé perdirent beaucoup par la Révolution, ne rebuta ni les nobles ni les prêtres parcequ'ils comprirent parfaitement que la Révolution, en supprimant tous les privilèges, devait également supprimer les leurs.

Chapitre XIX. Recherche des professions exercées par les Grands Hommes de la Révolution avant 1789 J'ai trouvé: 36 prêtres catholiques (10,11%); 6 pasteurs protestants (1,69%); 65 militaires et marins (18,26%); 152 hommes de loi (42,70%); 13 médecins; 3 maîtres d'école et instituteurs; 7 professeurs et savants; 19 littérateurs; 2 artistes peintres; 1 architecte; 1 directeur de théâtre; 1 acteur-étudiant; 4 agriculteurs; 5 industriels; 15 commerçants; 3 banquiers; 11 employés; 6 artisans et 6 sans profession ou dont la profession reste inconnue.

En groupant les professions on obtient:

Militaires et Marins	65	18,26%
Professions libérales	241	67,70%
Agriculteurs	4	1,12%
Industriels et Commerçants	23	6,45%
Artisans, employés, etc.	17	4,78%
Sans professions ou professions inconnues	6	1,69%
	<hr/>	
	356	100,00%

En 1789, le clergé, la noblesse et la haute bourgeoisie comp- taient ensemble 803.000 âmes, soit 2,91% de la population. Ces trois classes donnèrent 329 grands révolutionnaires, c'est à dire 94%, alors que la masse du peuple, plus de 26 millions et demi, n'en donna que 21, soit 6%, tous artisans et exerçant des profes- sions qui les plaçaient tant soit peu au dessus.

Ni les paysans, qui en 1789 étaient 20.687.000 et formaient 75,09% de la population, ni les ouvriers, bien qu'ils fussent déjà assez forts, ne donnèrent un seul grand homme à la Révolution, ce que l'on explique par leur manque d'esprit de classe à l'époque de la Révolution. Ils ne prirent aucune initiative et furent uni- quement les associés de la bourgeoisie qu'ils soutinrent dans sa lutte contre les ordres anciennement privilégiés, la monarchie et les envahisseurs.

Chapitre XX. J'ai relevé l'âge des Grands Hommes de la Révolution au moment où elle éclata: la majorité était dans la force de l'âge (31 — 50 ans); il y en eut 258 sur 356, c'est à dire 72,48%. Les jeunes (jusqu'à 30 ans) furent de beaucoup moins nombreux: 62 seulement, c. à. d. 17,41%. Il y eut peu d'hommes âgés: 36, soit 10,11%, dépassant 50 ans et 9 (2,63%) dépassant 60. L'âge moyen des grands révolutionnaires fût de 38,90 ans.

Cette étude de l'âge des représentants des divers partis, fait clairement ressortir la corrélation existant entre leur âge et leurs opinions politiques; les partisans du radicalisme furent, en général, plus jeunes que ceux imbus d'opinions modérées. Les monarchistes constitutionnels comptaient, en moyenne, 43,08 ans; les Girondins, 40,14 et les Montagnards 37,32, lorsque la République fut pro- clamée.

Chapitre XXI. Sur 356 Grands Hommes de la Révolu- tion, 239 seulement moururent de mort naturelle et 117, c. à. d. 32,9%, de mort violente, desquels 107, (30,06%) dans le court espace de 7 années (1793 — 99).

Quarte vingt seize grands révolutionnaires furent exécutés pendant la Révolution: 9 monarchistes constitutionnels sur 56, soit 16,07%; 87 républicains sur 300, soit 29%. Parmi les républicains, ce furent les Girondins qui subirent les plus grandes pertes: 34 sur 65, soit 52,31%, puis les Montagnards: 53 sur 180, soit 29,44%;

mais aucun des Conventionnels siégeant à „la Plaine“ ne perdit la vie pendant le Révolution.

Chapitre XXII. En ce qui concerne la longévité des Grands Hommes de la Révolution, j'ai trouvé que les 237 qui moururent de mort naturelle, vécurent à eux tous 15.893 années, ce qui donne une moyenne de 67,06 ans pour chacun d'eux. Continuant ce genre de comparaison, j'ai dressé une Table de Mortalité des Grands Hommes de la Révolution, les décomptant de façon que le nombre de ceux âgés de 30 ans s'élevât à 100.000. La méthode employée est approximativement celle dont usent les compagnies d'assurances. Cette table se trouve aux pages 172/74:

1-ère colonne:	âge.
2-ème	-- nombre de survivants.
3-ème	— nombre de décès.
4-ème	— probabilité de décès.
5-ème	— vie moyenne.

De la même façon j'ai établi et fait figurer pages 174/76 la Table de Mortalité de 734 membres de la Convention Nationale qui moururent de mort naturelle. Ce deux tables donnent des résultats très rapprochés.

Puis l'examen des tables ci-après:

d'Halley — (Breslau 1687 — 1691).

Dupré de Saint Maur (la population française avant 1749)

Moheau (la population de France vers 1770.)

Duvillard (la population de France avant la Révolution pages 179 — 181).

qui fait conclure que les membres de la Convention vécurent très longtemps. En particulier, un français de 30 ans, d'après Duvillard, compte vivre, en moyenne, encore 28,52 années, alors qu'un membre de la Convention vécut encore 36,86 ans, soit 8,34 années de plus.

Poursuivant ces recherches j'ai trouvé que les membres de la Convention jouirent d'une longévité bien supérieure à celle des anglais, belges et allemands au cours de la moitié du XIX-ème siècle.

Pages 186/88 se trouve la Table de Survie de la population française pendant les années 1920/23. Il en résulte que la longévité des membres de la Convention fut tant soit peu plus grande.

Suivent des comparaisons entre les Tables de Survie des membres de la Convention et quelques Tables spécialement établies pour les personnes assurées par les compagnies d'assurances.

On trouve, pages 191/92, une Table de Mortalité des membres de trois tontines fondées en 1689, 1696 et 1734, du jour de leur fondation jusqu'en 1742 (Deparcieux); et, pages 194/96, la Table de Survie de quatre sociétés françaises d'assurances pour les années 1819 — 1888. On constate que les membres de la Convention vécurent plus longtemps que les assurés français, aussi bien au XVIII-ème siècle qu'au XIX-ème; or les compagnies d'assurances n'assurent que des personnes en bonne santé.

Dans ce même chapitre je compare quelques dizaines de tables de survie se rapportant à divers pays et époques, et j'arrive aux conclusions suivantes:

1) une augmentation sensible de la durée de la vie dans tous les pays civilisés au cours des deux derniers siècles;

2) les probabilités de décès établies subirent une grande diminution à la force de l'âge (30 à 50 ans); dans les années du début de la vieillesse (50 à 70 ans) se produisit une amélioration assez sensible, tandis que pour les dernières années (70 à 100 ans) la mortalité resta à peu près égale à celle de 100 et 200 ans auparavant;

3) les Tables de Survie des Compagnies d'Assurances donnent toujours des chiffres de mortalité inférieurs à ceux des Tables concernant l'ensemble de la population civile dans le même temps. Cette différence est plus sensible entre 30 et 40 ans et va en diminuant jusqu'à tomber à zéro vers 80 ans;

4) l'exceptionnelle longévité des membres de la Convention Nationale donne à réfléchir. Ceux-ci vécurent plus longtemps que leurs compatriotes assurés un demi siècle plus tard, davantage même que ceux de 100 ans après. La longévité des tontinistes français attire également l'attention: au début de XVIII-ème siècle ils vécurent plus longtemps que les assurés allemands dans la seconde moitié du XIX-ème siècle, alors qu'en France, à cette même époque, l'ensemble de la population vécut bien moins longtemps. (Les chiffres correspondants prévus pour les hommes de 30 ans sont, respectivement, de 28,52 et 34,06 années de vie escomptées).

Dans la Convention les représentants du peuple constituaient moins de $\frac{1}{2}\%$, le reste se recrutait dans les sphères intellectuelles; probablement, parmi les tontinistes, ne figuraient ni paysans ni

ouvriers. Et nous devons constater qu'en France, aux XVIII-ème et XIX-ème siècles, les intellectuels vécurent particulièrement longtemps, de beaucoup plus longtemps que l'ensemble des français aux mêmes époques et, même, un peu plus que la population française au XX-ème siècle.

Pour illustrer ces faits, j'ai placé dans ce chapitre trois graphiques représentant :

- 1) le nombre des survivants;
- 2) la probabilité de décès;
- 3) la durée moyenne de la vie.

Afin d'éviter de trop amples développements, je n'ai indiqué que les résultats des 5 Tables ci-après :

- 1) 784 membres de la Convention Nationale morts de mort naturelle;
- 2) les français à la fin du XVIII-ème siècle (Table de Duvillard.);
- 3) la population de France 1920/23 (hommes.);
- 4) les français assurés 1689 — 1742 (Deparcieux);
- 5) les français assurés au XIX-ème siècle. (Table de 4 sociétés françaises d'assurances: 1819 — 1888.).

Chapitre XXIII. J'y ai traité de la constance des principes des Grands Hommes de la Révolution. Trois cents, sur 356, confessèrent, pendant la Révolution, des principes républicains; 172 d'entre eux survécurent à 1804 (Couronnement de Napoléon Empereur des Français). De ce nombre, environ la moitié, soit 80, trahirent leurs anciennes convictions; 20 à 30 à peine demeurèrent fidèles à leurs principes et, sans équivoque possible, les affirmèrent. Par contre le reste disparut complètement de la vie publique et, loin des grands événements politiques, s'enterra si profondément dans la foule, que parfois il devient impossible de les retrouver sous l'Empire, de savoir ce qu'ils firent et qu'il est très difficile de dire si leurs convictions s'étaient modifiées.

Chapitre XXIV. Je l'ai consacré aux Généraux éminents de la Révolution, recherchant les lieux de leur naissance, les professions qu'ils exerçaient avant la Révolution, leur avancement au grade de général, la cause de leur mort, etc...

Pages 217/20 se trouve l'énumération des principales sources où j'ai puisé pour écrire ce travail.